

Landschapsbiografie Gemeente Groningen

Jeroen Wiersma en Theo Spek

Kenniscentrum Landschap, Rijksuniversiteit Groningen

Landschapsbiografie **Gemeente Groningen**

Jeroen Wiersma en Theo Spek

Kenniscentrum Landschap, Rijksuniversiteit Groningen

COLOFON

Het rapport *Landschapsbiografie Gemeente Groningen* is opgesteld in opdracht van de Gemeente Groningen en uitgevoerd door het Kenniscentrum Landschap, Rijksuniversiteit Groningen.

Auteurs

Jeroen Wiersma en Theo Spek (Kenniscentrum Landschap, Rijksuniversiteit Groningen)

Projectleiding

Anne Wolff (Kenniscentrum Landschap, Rijksuniversiteit Groningen)

Kaarten

Hannah ter Steege (Kenniscentrum Landschap, Rijksuniversiteit Groningen)

Peter Merx en Isaac Kleijn (Geodienst, Rijksuniversiteit Groningen)

Vormgeving & opmaak

ToonBeeld fotografie & vormgeving (Frans de Vries)

© Kenniscentrum Landschap, Rijksuniversiteit Groningen, 2024

© Gemeente Groningen, Groningen, 2024

De afbeelding op de omslag verbeeldt de contouren van de gemeente Groningen op basis van de hoogtekaart.

VOORWOORD

Al vanaf hun ontstaan in de volle middeleeuwen hebben onze Nederlandse steden een nauwe band onderhouden met de landschappen in hun directe omgeving. De stad zelf ontstond uiteraard in een landschap, op een heel specifieke en strategische plek die geschikt was voor verdediging en ook bereikbaar over zowel water als land. Eenmaal ontstaan ging de stad ook steeds meer invloed uitoefenen op haar omgeving. Rond de stadsmuren lag allereerst een randzone met tal van bijzondere functies die in de stad zelf niet werden gedoogd omdat ze te vervuilend, gevaarlijk of onzedelijk waren. Iets verder van de stad lagen allerlei tuinbouw- en landbouwlandschappen die volledig waren ingericht voor de voedsel- of energievoorziening van de stad. Al deze gebieden waren door middel van een spinnenweb van infrastructuur verbonden met de stad, waarover al eeuwenlang mensen en goederen van stad naar platteland verplaatsen en vice versa. En toen in de Gouden Eeuw de stedelijke elite voldoende geld had verdiend, investeerde zij dit niet zelden in een buitenplaats of landgoed buiten de stad waar zij in de zomer verbleven en waardoor ook op die plekken stedelijk beïnvloede landschappen ontstonden. Kortom: stad en platteland zijn al bijna duizend jaar lang heel nauw met elkaar verbonden, waardoor de landelijke omgeving van elke stad geheel eigen kenmerken en een geheel eigen geschiedenis kent. En dat was niet alleen vroeger zo, maar ook vandaag de dag nog.

Het is verheugend dat de Gemeente Groningen deze bijzondere landschappen rond de eigen stad erkent en nader wil onderzoeken en ontwikkelen. Dat is ook de reden dat zij in het voorjaar van 2023 aan het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen heeft gevraagd om deze ‘Landschapsbiografie van de Gemeente Groningen’ te ontwikkelen. Naast een goed leesbaar historisch verhaal over de langetermijnontwikkeling en kernkwaliteiten van alle landschappen rond de stad dienden deze landschappen ook nauwkeurig op kaart te worden gezet, zodat hiermee in toekomstig beleid terdege rekening kan worden gehouden. Kaart en biografie vormen ook de opmaat voor de Landschapskoers die aansluitend door Bureau Strootman voor de gemeente zal worden ontwikkeld.

Het team dat in de afgelopen maanden aan deze landschapsbiografie heeft gewerkt, dankt de Gemeente Groningen voor het in hen gestelde vertrouwen en danken alle informanten en meelezers voor hun waardevolle bijdragen. Moge deze biografie bijdragen aan de liefde van Groningers voor de landschappen rond hun stad en aan een succesvolle bescherming en ontwikkeling van de bijzondere landschapswaarden aldaar.

Theo Spek

Hoogleraar Landschapsgeschiedenis en hoofd van het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen

INHOUD

DEEL 1 LANDSCHAPS BIOGRAFIE

1. INLEIDING 11

2. HET AARDKUNDIGE LANDSCHAP 15

- 2.1 Een rijk palet aan bodems 15
- 2.2 De huidige bodem 15
- 2.3 Schuivend en smeltend ijs: het Saalien 18
- 2.4 Stuiwend zand: het Weichselien 20
- 2.5 Holoceen 22
- 2.6 Aardkundige gebiedskenmerken 23

3. HET PREHISTORISCHE LANDSCHAP 27

- 3.1 Jagers en verzamelaars 27
- 3.2 De eerste landbouwers 29
- 3.3 Kolonisatie van de kwelders 32
- 3.4 Prehistorische gebiedskenmerken 34

4. HET MIDDELEEUEWSE LANDSCHAP 500-1600 37

- 4.1 Inleiding 37
- 4.2 Het middeleeuwse esdorpenlandschap 37
- 4.3 Het middeleeuwse wierdenlandschap 42

4.4 Het middeleeuwse veenontginningslandschap 44

4.5 Kloosters en borgen 47

4.6 Middeleeuwse gebiedskenmerken 53

5. DE NIEUWE TIJD 1550-1850 57

5.1 Inleiding 57

5.2 Het militair-defensieve landschap 58

5.3 Het agrarische landschap 61

5.4 Honger naar brandstof en grondstoffen 70

5.5 Gebiedskenmerken uit de Nieuwe tijd 72

6. HET MODERNE LANDSCHAP 1850-HEDEN 75

6.1 Inleiding 75

6.2 Intensivering binnen het agrarische landschap 75

6.3 Ontsluiting over water, weg en spoor 79

6.4 De stad treedt naar buiten 81

6.5 Moderne gebiedskenmerken 82

DEEL 2 GEBIEDSATLAS

HOOFDLANDSCHAP A - HET ZANDLANDSCHAP VAN DE HONDRUG 87

Kernkarakteristieken 87
Inleiding 89
Essen, Hemmen en Haren 93
Glimmen en Onnen 96
Noordlaren 98

HOOFDLANDSCHAP B - HET BEEKDALLANDSCHAP VAN DE HUNZE 103

Kernkarakteristieken 103
Inleiding 105
Oosterstadshamrik en Euvelgunne 105
Oostpolder en Onnerpolder 109
Zuidlaardermeer 112

HOOFDLANDSCHAP C - HET ZEEKLEILANDSCHAP VAN DE FIVEL 115

Kernkarakteristieken 115
Inleiding 117
Lellens 118
Ten Post 120
Wittewierum 122
Woltersum 123

HOOFDLANDSCHAP D - HET ZEEKLEIGEBIED VAN HET REITDIEP EN DE KONINGSLAAGTE 127

Kernkarakteristieken 127
Inleiding 129
Koningslaagte 130
Selwerd 132

SYNTHESEKAART - KORTE OMSCHRIJVING VAN DE LEGENDA-EENHEDEN 183

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 187

LITERATUUR 188

HOOFDLANDSCHAP E - HET KLEI-OP-VEENLANDSCHAP VAN DORKWERD, LEEGKERK, ADUARDERDIEP-KONINGSDIEP EN HOOGKERK 135

Kernkarakteristieken 135
Inleiding 137
Dorkwerd 138
Leegkerk 140
Aduarderdiep-Koningsdiep 141
Hoogkerk 142

HOOFDLANDSCHAP F - HET VEENONTGINNINGS-LANDSCHAP VAN HET CENTRALE WOLD 145

Kernkarakteristieken 145
Inleiding 147
Sint Annen 149
Thesinge 150
Ten Boer en Garmerwolde 152
Noordijk en Beijum 155

HOOFDLANDSCHAP G - HET VEENONTGINNINGS- EN VERVENINGSLANDSCHAP VAN HET DUURSWOLD 159

Kernkarakteristieken 159
Inleiding 161
Middelbert en Engelbert 162
Harkstede 165
Heidenschap 167

HOOFDLANDSCHAP H - HET VEENONTGINNINGS- EN VERVENINGSLANDSCHAP LANGS DE DRENTSCHE AA 171

Kernkarakteristieken 171
Inleiding 173
Den Hoorn 174
Paterswoldsemeer 175
Glimmermaden 178

DEEL

01

LANDSCHAPS BIOGRAFIE

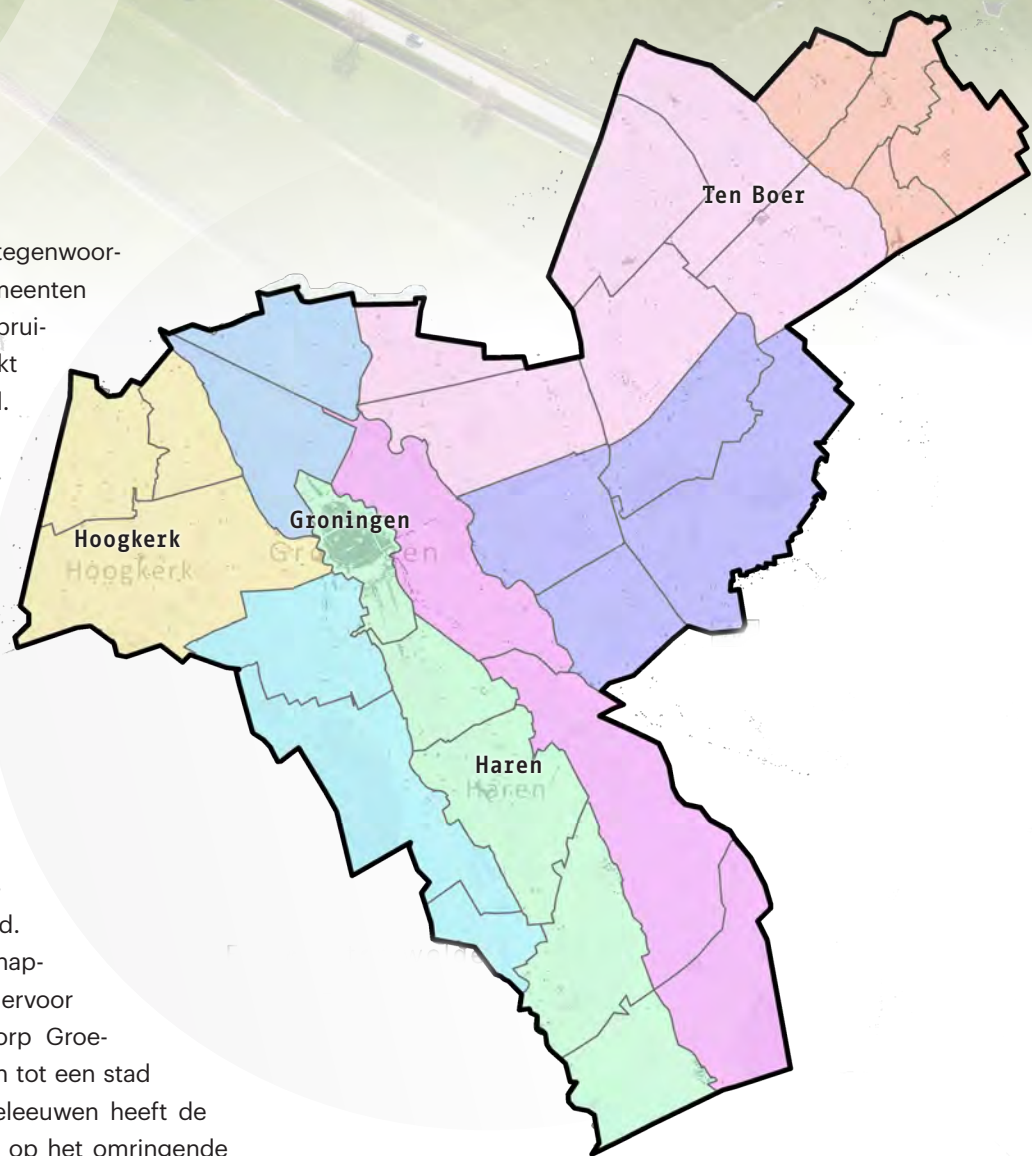
☞ *Het beekdal van de Hunze met opstreekende verkaveling richting Onnen. Bron: Gemeente Groningen.*

01

INLEIDING

De gemeente Groningen vertegenwoordigt sinds de fusie met de gemeenten Haren en Ten Boer naast een bruisende stad een zeer uitgestrekt en gevarieerd landelijk gebied. Dit landelijk gebied vormt het hoofdthema van deze landschapsbiografie. De stad Groningen ligt op een kruispunt van landschappen, op een overgang van hoog naar laag en van zoet naar zout. Deze gradiënten hebben ervoor gezorgd dat het landelijk gebied zich kenmerkt door een enorme aardkundige, ecologische en cultuurhistorische variatie op korte afstand. Het zijn juist ook deze landschappelijke gradiënten geweest die ervoor hebben gezorgd dat het esdorp Groningen uit heeft kunnen groeien tot een stad van betekenis. Vanaf de middeleeuwen heeft de stad grote invloed uitgeoefend op het omringende platteland door het aanleggen van vele kanalen en wegen, door het ontstaan van een marktgerichte agrarische economie en door een enorme vraag naar energie en grondstoffen. De landschappelijke gevolgen van deze dynamiek tussen stad en platteland komen in deze landschapsbiografie aan de orde.

Een landschapsbiografie is een toegankelijk geschreven en rijk geïllustreerd verhaal over de landschapsopbouw, het ontstaan en de kernkwaliteiten

De landschappen van gemeente Groningen.

- Het zandlandschap van de Hondsrug
- Het beekdallandschap van de Hunze
- Het zeekleilandschap van de Fivel
- Het zeekleilandschap van het Reitdiep en de Koningslaagte
- Het klei-op-veenlandschap van Leegkerk en Hoogkerk
- Het veenontginningslandschap van het Centrale Wold
- Het veenontginnings- en verveningslandschap van het Duurswold
- Het veenontginnings- en verveningslandschap van de Drentsche Aa

van een gebied. Hierin staat de historische gelaagdheid van het landschap centraal. Uitgangspunt is daarbij dat het landschap vanaf de periode van de ijstijden tot aan de dag van vandaag een lange en dynamische ontwikkeling heeft doorgemaakt, waarin diverse tijdlagen kunnen worden onderscheiden die elk hun eigen landschapsvormende patronen en processen hebben gekend en ook elk nog (deels) waarneembaar zijn in het landschap of de ondergrond. Naast ruime aandacht voor het fysieke landschap, spelen ook sociaal-economische, culturele en ecologische aspecten van de landschapsvorming een belangrijke rol bij de interpretatie van landschapsvormende processen en patronen.

De landschapsbiografie van de gemeente Groningen bestaat uit tal van verschillende deelverhalen die samen het collectieve verhaal van de gemeente vertellen. Aan de basis van deze verhalen ligt de bodem. Het grondgebied van de huidige gemeente is bodemkundig zeer gevarieerd en beslaat zowel klei-, veen- en zandlandschappen. De stad zelf ligt op het noordelijke staartje van de Hondsrug, met aan weerszijden venige beekdalen. Verlaat je de stad richting het noorden, dan toont zich een open en zeer oud wierdenlandschap. De rijke landschappelijke geschiedenis van dit gebied is onder andere bewaard gebleven in tal van bewoonde en onbewoonde wierden en slingerende sloten die tezamen een kenmerkende onregelmatige blokverkaveling vormen. Ten zuiden van de stad vinden we juist een besloten, kleinschalig esdorpenlandschap met houtwallen, heidevelden, essen en weilanden. De open, venige dalen van de Hunze en de Drentsche Aa aan weerszijden van de Hondsrug zorgen voor een scherpe overgang met het besloten zandlandschap van de Hondsrug. Het oostelijke deel van de gemeente is eveneens zeer open

van karakter. In dit veenontginningslandschap van het Centrale Wold en Duurswold zijn de wegen lang en recht. Dat geldt ook voor de opstreckende verkaveling en de haaks daarop georiënteerde lintbebouwing. In het uiterste oosten van de gemeente vinden we een oud wierdenlandschap met eeuwenoude bewoningsplaatsen langs de oevers van de voormalige getijdenrivier de Fivel. Het landschap ten westen van Groningen kent een boeiende geschiedenis die is vastgelegd in tal van huiswierden, restanten van oude getijdengeulen en kasteel- en kloosterterreinen.

In deze landschapsbiografie wordt uit de doeken gedaan hoe deze zeer verschillende landschappen met elk haar kenmerkende landschapselementen zijn ontstaan als gevolg van zowel natuurlijke processen als door de mens georganiseerde ingrepen.

Leeswijzer

De landschapsbiografie bestaat uit twee delen. In het eerste deel maken we een vroege tijdreis naar het geologische landschap van het Pleistoceen tot Midden-Holoceen (400.000- 6000 BP). Bij deze tijdlaag - die in hoofdstuk twee van de landschapsbiografie zal worden behandeld - zal worden onderzocht welke fysisch-geografische opbouw (geologie, geomorfologie, bodem, hydrologie) het gemeentelijke gebied kent en hoe deze in grote lijnen is ontstaan. Thema's zijn daarbij onder meer de ontstaanswijze en patronen van het Hondsrugsysteem en het Hunzedal in de voorlaatste ijstijd, de ontwikkeling van de beek- en rivier-

📍 *Het Damsterdiep ter hoogte van de Regattaweg in Groningen. Bron: gemeente Groningen landschappen van gemeente Groningen.*

dalen rond Groningen, de vorming van het kustgebied ten noorden van de stad, de veenvorming in Gorecht, Duurswold en het Paterswoldsemeergebied, als ook de natuurlijke waterhuishouding in het gemeentelijk gebied (oppervlaktewater en grondwater). Het hoofdstuk eindigt met een fysisch-geografische overzichtskaart waarop de belangrijkste gebiedskenmerken staan vermeld die tijdens deze periode zijn gevormd.

In hoofdstuk drie maken we kennis met het prehistorische landschap (holoceen; paleolithicum tot en met de Romeinse tijd). Met behulp van de beschikbare archeologische en paleobotanische data uit het studieggebied én de voor Noord-Nederland ontwikkelde bewoningsmodellen wordt geprobeerd een beeld te schetsen van de prehistorische landschapsontwikkeling in en rond Groningen. Aan de orde komen in de zandgebieden onder meer de open landschappen en jachtkampjes van paleolithische en mesolithische jagers, de oerbosontwikkeling en vroege landbouw in het laat-mesolithicum en neolithicum, de halfopen parklandschappen van de late prehistorie en de landschapsdynamiek van de Romeinse en Merovingische tijd. Dit verhaal wordt aangevuld met een kaart met archeologische vindplaatsen en landschappelijke zones met een hoge archeologische verwachtingswaarde. Daarnaast zal ook de vroege ontwikkeling van het wierdenlandschap en veenlandschap in deze tijdlaag aandacht krijgen.

Het middeleeuwse landschap (500 – 1600 AD) wordt behandeld in hoofdstuk vier. In deze tijdlaag staat de opbouw en ontstaansgeschiedenis van de zand-, veen- en zeekleilandschappen in en rond Groningen centraal. Thema's die daarbij onder meer aan de orde zullen komen zijn: de opbouw en ontwikkeling van het esdorpenlandschap op de noordelijke Hondsrug; de opbouw en ontwikkeling van het zeekleilandschap aan de zuidooststrand van de Fivelboezem, de opbouw en ontstaansgeschiedenis van het agrarische veenontginningslandschap van Gorecht en Centrale Wold, de middeleeuwse afwateringsgeschiedenis rond Groningen (Reitdiep, Schuitendiep, Selwerderdiep, Hoendiep, Damsterdiep, Hoornse Diep), middeleeuwse kasteelterreinen als ook de ontwikkeling van het wegenpatroon. Daarnaast zal ook worden ingegaan op de landschappelijke aspecten van de middeleeuwse stadsvorming. De middeleeuwse cultuurlandschappenkaart en relictenkaart met daarop de gebiedskenmerken die in deze periode zijn gevormd komt aan het einde van dit hoofdstuk aan bod.

In het vijfde hoofdstuk maken we kennis met het vroegmoderne landschap (1600-1800 AD). De sterke groei die de stad Groningen in de latere middeleeuwen en vroegmoderne tijd heeft doorgemaakt had zijn weerslag op vrijwel alle landschappen in de omgeving van de stad. Deze tijdlaag beschrijft deze processen van intensivering, specialisatie en commercialisering, met onder meer aandacht voor de toenemende verstedelijking, de invloeden van turfwinning in de Oude Veenkoloniën en later ook het Paterswoldsemeergebied, de ontwikkeling van de natte en droge infrastructuur rond de stad, de intensivering en specialisatie in de landbouw en de militair-defensieve ontwikkelingen rond de stad. De slotparagraaf van dit hoofdstuk wordt gevormd door een overzicht van de belangrijkste gebiedskenmerken die uit deze periode zijn overgeleverd, in combinatie met een overzichtskaart van deze landschapselementen.

Het moderne landschap (1800 AD – heden) staat centraal in hoofdstuk zes. De talrijke moderniseringsprocessen rond de stad Groningen in de negentiende en twintigste eeuw vormen het kernthema van de jongste tijdlaag van onze landschapsbiografie. Aandacht krijgen daarbij onder meer de ontwikkeling van het moderne wegen-, spoorlijnen- en waternetwerk, de ontwikkeling van villawijken, de opkomst van het recreatielandschap, schaalvergroting en ruilverkaveling van het agrarische landschap en de ontwikkeling van het moderne natuurbeheer. Het slothoofdstuk van deel één is opgezet rondom de cultuurhistorische syntheseskaart van de gemeente Groningen, waarop alle belangrijke cultuurhistorische kenmerken staan afgebeeld.

Deel twee bestaat uit een gebiedsatlas en is geografisch van opzet. In dit deel wordt de ontstaansgeschiedenis van de acht verschillende hoofdlandschappen in atlasvorm uit de doeken gedaan. Elk hoofdlandschap is onderverdeeld in een aantal deellandschappen rondom de verschillende bewoningskernen binnen de gemeente. Per dorpsgebied wordt aan de hand van een aantal kaarten en afbeeldingen en een beknopte beschrijving een beeld gevormd van de ontstaansgeschiedenis van het landschap. De gebiedsatlas biedt de aangeboden informatie op overzichtelijke wijze aan en geeft de lezer de mogelijkheid om afgeronde korte deelverhalen naar keuze te lezen.

HET AARDKUNDIGE LANDSCHAP

2.1 Een rijk palet aan bodems

Waarom kennen het reliëf en de bodem van de gemeente Groningen zoveel onderlinge verschillen, hoe zijn deze in grote lijnen ontstaan en welke invloed heeft dat gehad op het huidige landschap? In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op deze vragen. Daarvoor maken we een reis langs verschillende ijstijden en warmere perioden. In elke periode veranderde de ondergrond van de huidige gemeente Groningen, soms doordat grondlagen werden aangevuld, maar ook vaak door erosie of aantasting van bepaalde lagen. Als gevolg hiervan heeft de Gemeente Groningen een rijk palet aan verschillende bodems, bestaande uit potklei, keileem, zand, veen en klei. Die variatie vormt een belangrijke sleutel tot het begrijpen van de landschapsbiografie van deze gemeente.

2.2 De huidige bodem

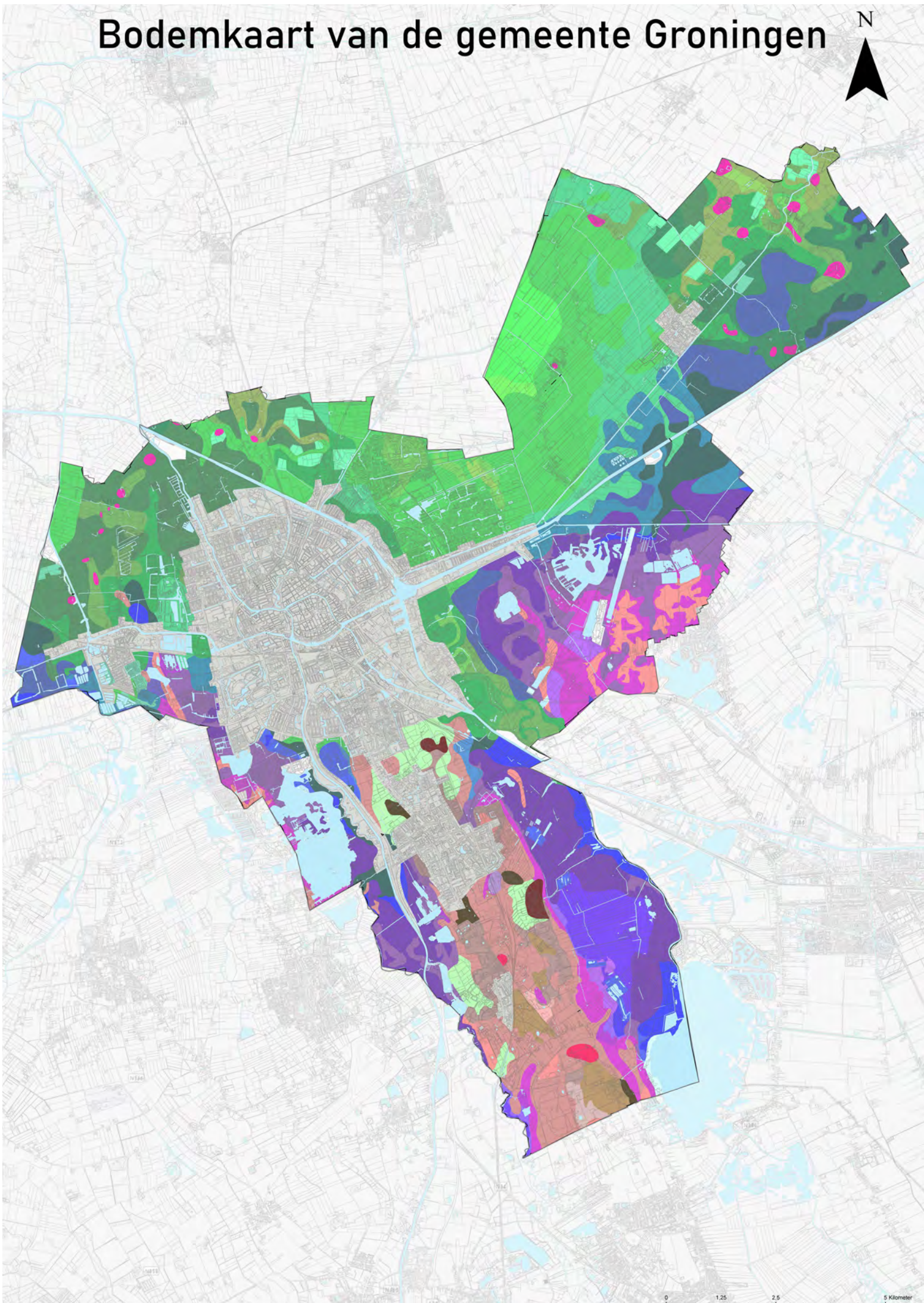
Wanneer we de bodemkaart erbij pakken en ons concentreren op de gemeente Groningen, dan zien we in eerste instantie een bonte verzameling van kleuren. Als we de verschillende bodems echter terugbrengen naar de drie hoofdgroepen klei (groene kleuren), veen (paarse kleuren) en zand (gele en bruine kleuren), dan wordt de kaart direct een stuk overzichtelijker. De zandgronden vinden we in het centrale en zuidelijke deel van de gemeente en behoren hoofdzakelijk tot de langgerekte Hondsrug, een rug die letterlijk en figuurlijk de landschappelijke ruggraat van deze gemeente is. Wanneer het arme

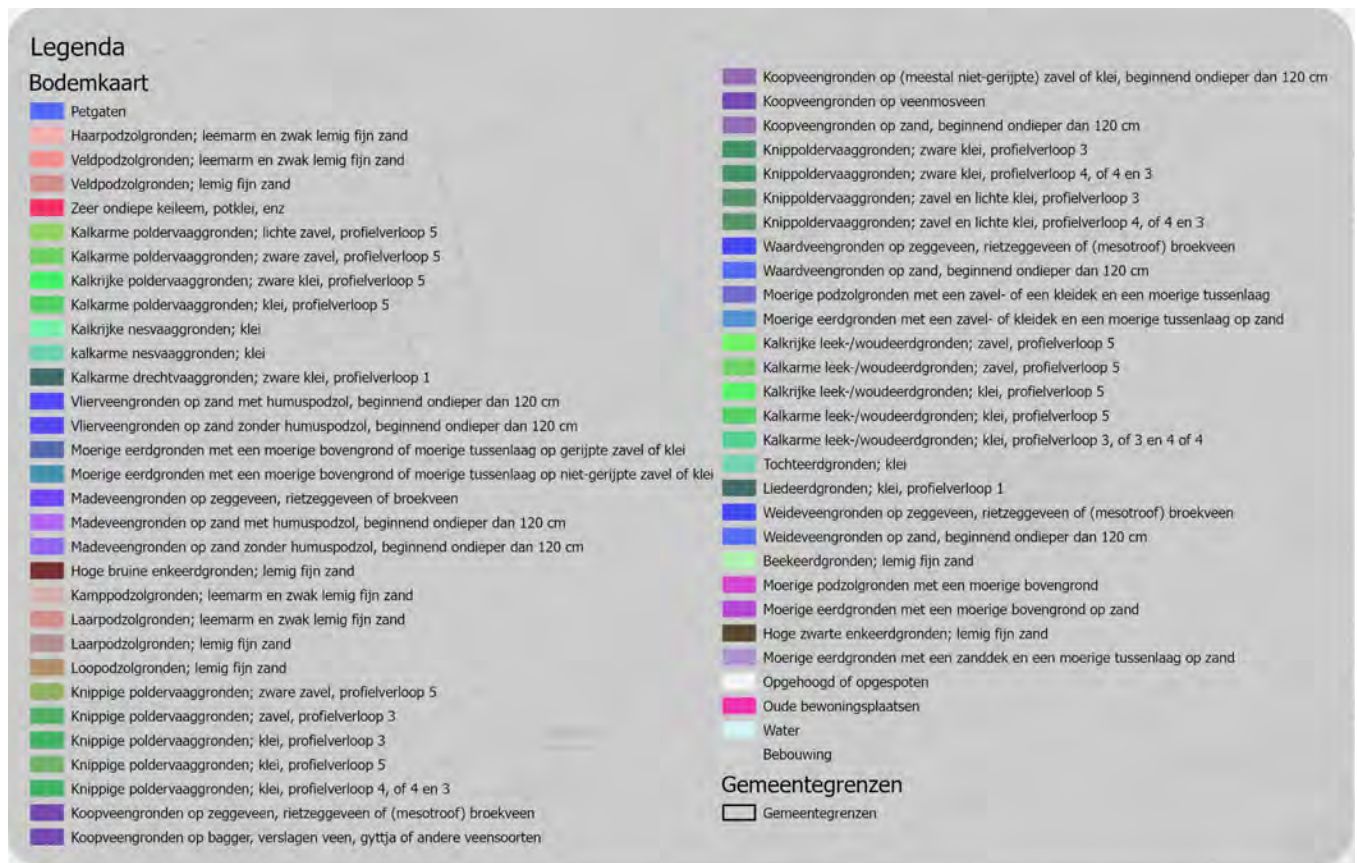
zandgronden zijn van de vroegere heide, dan spreken bodemkundigen van podzolgronden. Wanneer mensen de bodem met mest aangerijkt hebben, ontstonden dikke zwarte akkergronden die we eerdgronden noemen. De veengronden liggen daarentegen aan weerszijden van de Hondsrug: in de beekdalen van de Drentsche Aa en de Hunze, maar ook rond de dorpen Engelbert en Middelbert. Aangezien de bodemkaart inmiddels ruim vijftig jaar oud is, en er sindsdien veel veen verloren gegaan, doordat moderne ontwatering leidt tot het snel verteren van de veenlaag. De actuele oppervlakte veen in de Gemeente Groningen is dus kleiner dan de bodemkaart ons doet geloven.¹ Verterend veen leidt trouwens tot een snelle uitstoot van CO₂, zodat het in de toekomst goed zou zijn om het nog resterende veen niet droog te laten vallen.

De kleigronden bedekken het grootste deel van de gemeente Groningen. Dit is geen rivierklei, maar hoofdzakelijk zeeklei, lang geleden afgezet door de Waddenzee in allerlei fasen van de geschiedenis. We vinden deze kleigronden daarom vooral in de noordelijke helft van de gemeente, dat wil zeggen ten noorden van het Eemskanaal en het Hoendiep. Wanneer deze klei op wat hoger gelegen ruggen ligt (kwelderwallen genaamd), dan is deze heel geschikt om te wonen en voor de akkerbouw. Maar wanneer de klei wat lager ligt, zoals in de aangrenzende kweldebekken, dan is deze veel natter, stugger en kalkarmer, waardoor deze grond eigenlijk alleen maar geschikt is voor de weidebouw. In de bodemkunde worden dat soort stugge gronden 'knipklei-

1 Stiboka (1986)

Bodemkaart van de gemeente Groningen

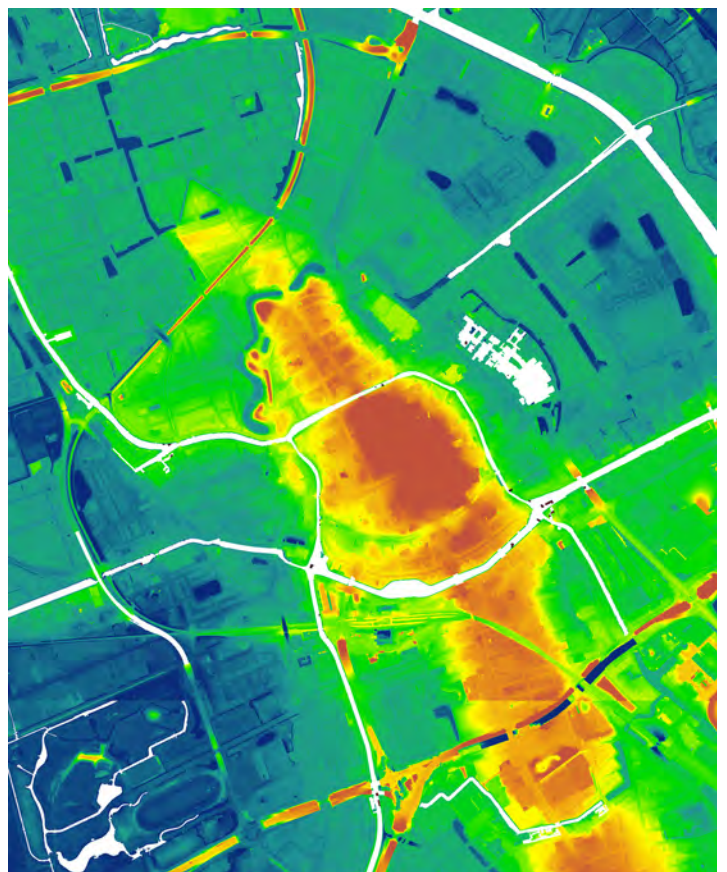

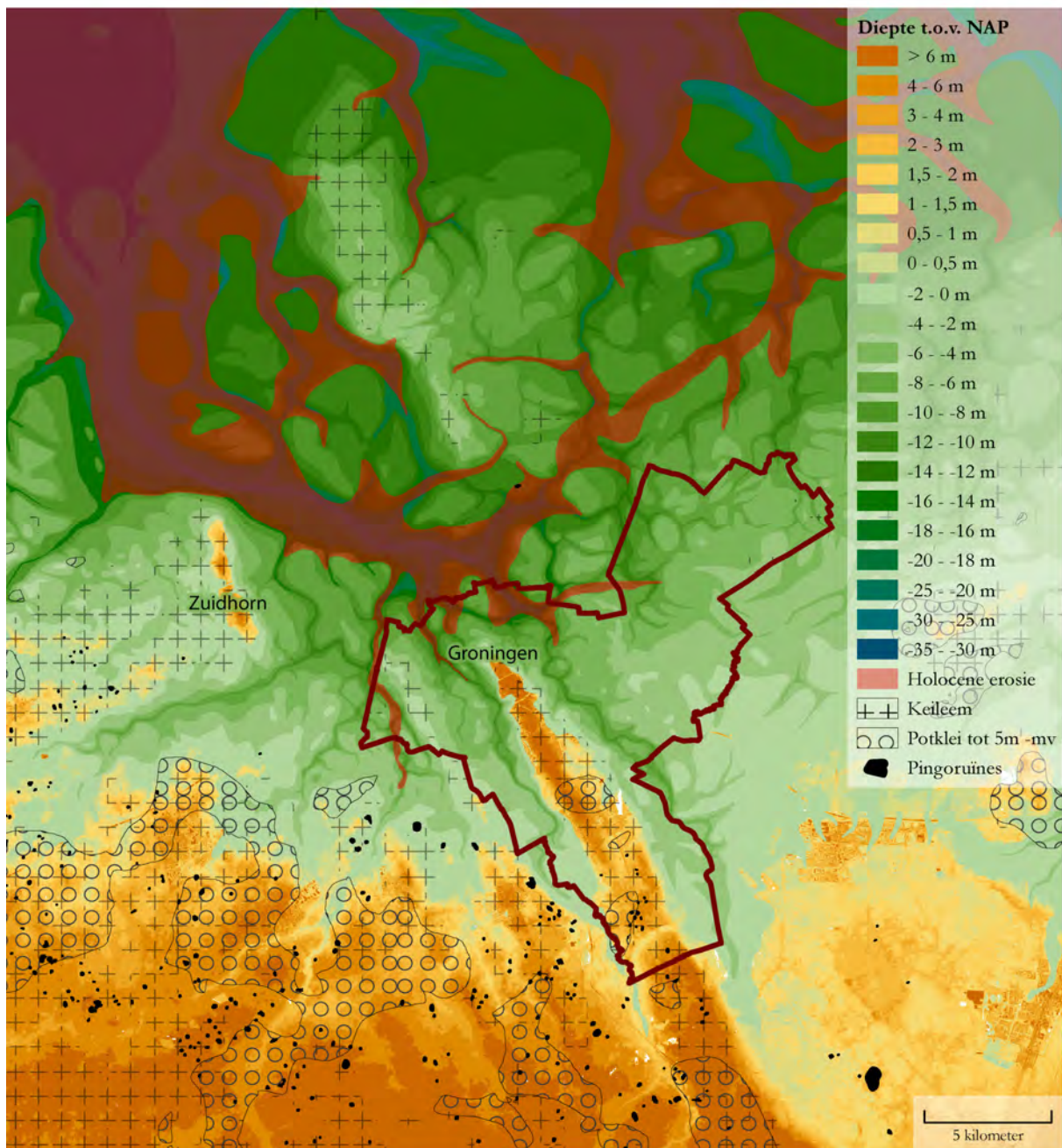
De bodemkaart van de gemeente Groningen. Bron: Stiboka blad 7W, 7O.

gronden' genoemd. Ze komen vooral ten noorden van de stad voor in onder meer de Koningslaagte.

Er zijn echter ook tussenvormen. Langs de benedenloop van de Hunze en Drentsche Aa liggen gronden die knippige poldervaaggronden worden genoemd. Dit zijn knipkleigronden met een jongingsdek, waardoor ze iets losser van karakter is. Ze liggen tegenwoordig vooral onder de industrieparken Driebond, Eemspoort, Euvelgunne en Eemskanaal. Ten noorden van de stad vinden we vooral knipkleigronden. Ook rondom Woltersum en Ten Post heeft de toenmalige Fivel hoofdzakelijk kalkarme- knippige en knippoldervaaggronden afgezet. De zeekleigronden ten oosten van de stad worden daarentegen woudeerdgronden genoemd. Ze zijn iets donkerder van kleur, omdat de klei hier allerlei veengronden heeft overdekt en daarmee

Hoogtekaart (AHN) van de stad Groningen.

De pleistocene dieptekaart van de gemeente Groningen en wijde omgeving. Bron: J. Zomer (2016).

deels vermengd is geraakt.² Het zijn dus feitelijk een soort klei-op-veengronden die het verhaal vertellen van een veengebied dat op een bepaald moment in de geschiedenis door zeewater is overstroomd.

2.3 Schuivend en smeltend ijs: het Saalien

De vorming van de Hondsrug

Wanneer we kijken naar de ligging van Groningen op de hoogtkaart, zal het niemand ontgaan dat de stad

op het uiteinde van een hoge rug ligt: de Hondsrug. Het keileem van de Hondsrug ligt trouwens niet direct onder de klinkers van de stadsbestrating. Om tot het keileem te komen moet je eerst nog door zo'n één tot twee meter dikke laag van stadsafval. Het elfde eeuwse bestratingsniveau dat onder de Grote Markt gevonden is ligt meer dan anderhalve meter diep. Het hoogste punt van de Hondsrug ter hoogte van de stad ligt ter hoogte van de Heerestraat en een zijstraatje daarvan met de toepasselijke naam het Hoogstraatje. Het maaiveld rijst hier tot een voor

² Feenstra 17; Stiboka 31.

Groningse begrippen grote hoogte van 9 meter boven N.A.P. Iets ten noorden daarvan markeert de Nieuwe Kerk een andere hoge keileemheuvel. Fiets je vanaf hier richting de uiterste oostgrens van Lewenborg dan ben je over een afstand van nog geen vijf kilometer ruim acht meter gedaald.³

Deze voor Noord-Nederland markante hoogteverschillen zijn enkele honderdduizenden jaren geleden ontstaan in een tijd dat grote delen van Nederland bedekt lagen onder een dikke laag ijs. Tijdens deze zogenaamde Saalien of Saale-ijstijd (370.000 tot 130.000 jaar geleden) wisselden zeer koude en minder koude perioden elkaar af.⁴ Gedurende de koudste fase had het landijs ter hoogte van het huidige Groningen een dikte van 200-300 meter.⁵ De traag schuivende gletsjers brachten grote hoeveelheden zand, grind en zwerfkeien met zich mee vanuit Scandinavië, die door de enorme druk van het ijs verpulverden tot een zeer stugge en slecht waterdoorlatende grondsoort: de keileem. De Hondsrug is grotendeels opgebouwd uit deze grondsoort.

Toen tegen het einde van het Saalien het klimaat langzaam begon op te warmen, kwamen er onder het ijs gigantische smeltwaterstromen op gang. Door de schurende werking van het water in combinatie met de druk van het landijs sletten in noordnoordwest-zuidzuidoostelijke richting dalen uit tussen het eerder afgezette keileem.⁶ Door de hoge druk van het ijs werd het keileem aan weerszijden van de smeltwaterstromen opzij geduwd, met als gevolg een aantal lange parallel naast elkaar gelegen keileemruggen.⁷ De Hondsrug is daarvan de langste, breedste en hoogste, maar parallel hieraan liggen in Noord-Drenthe maar liefst vier andere keileemruggen, te weten de ruggen van Eelde-Tynaarlo, Peize-Rolde, Zeijen en Norg. Tezamen worden deze ruggen en dalen het Hondsrugcomplex genoemd. Interessant om te weten is dat de Hondsrug direct ten noorden van Groningen wegduikt onder de zeelei, maar in de ondergrond nog kilometers doorloopt tot aan Winsum en Baflo. In totaal is deze rug dan ook meer dan zeventig kilometer lang.

Binnen de geologie staat dit fenomeen van onder het landijs ontstane keileemruggen bekend als een 'megaflute'. Nergens anders in Europa is een megaflute van deze omvang te vinden. Alleen in Canada komen megaflutes van vergelijkbare omvang voor.⁸

De oerstroombalen van de Hunze en de Drentsche Aa

Direct ten oosten van de Hondsrug vinden we het Hunzedal. Ook dit dal is in het Saalien ontstaan door smeltwater. Wie de weg van Onnen naar Noordlaren af fietst, bevindt zich precies op de overgang van de Hondsrug naar het Hunzedal. Op de hoogtekaart is deze gradiënt van hooggelegen zandgronden naar laaggelegen venige gronden haarscherp te zien. De keileem die voor de Hondsrug zo kenmerkend is ontbreekt in de ondergrond van het Hunzedal, omdat deze daar is weggespoeld aan het einde van de Saalien. Dat gebeurde met zoveel kracht dat er een dal met een diepte van dertig meter werd uitgesleten.⁹ In deze overgangperiode van het koude Saalien naar het veel warmere Eemien vormde zich ook het stroomdal van de Drentsche Aa direct ten westen van de Hondsrug. De Drentsche Aa voerde vanaf deze periode water af naar het noorden, maar had nog niet het verloop van de huidige rivier. Dat gebeurde pas aan het einde van de daaropvolgende, het Weichselien.¹⁰

Door de hoge temperaturen tijdens het Eemien smolten in heel Noord-Europa gletsjers, waarbij veel water vrijkwam. De zee won terrein op het land waardoor de zeespiegel aan het einde van het Eemien (zo'n 115.000 jaar geleden) zo'n één tot twee meter hoger lag dan tegenwoordig. Het diep uitgesleten Hunzedal stond in direct contact met een open zeeboezem. Via deze verbinding deed de zee tot diep landinwaarts haar invloed gelden in de vorm van grof zand dat ze tijdens overstromingen in het Hunzebekken achterliet. Deze zogenaamde 'Eem-formatie' is op de bodem van het Zuidlaardermeer nog terug te vinden en werd nog tot 2011 gewonnen uit de zandwinlocatie Borgmeren bij Harkstede. Het dertig meter diepe

3 AHN-viewer via www.ahn.nl

4 Meijles 2015, 8.

5 Schroor 2007, 47.

6 Spek et al 2015, 51.

7 Ibidem 33.

8 Spek et al., 2015, hoofdstuk 2; Stouthamer, Cohen & Hoek, 2020, 171-183; Website Geopark De Hondsrug.

9 Intern rapport Provinciale Planologische Dienst Groningen, 1985, 3

10 Spek et al. 2015, 36.

en acht tot twaalf kilometer brede Hunzedal raakte door de Eem-formatie deels opgevuld en had nadien een diepte van 'slechts' twintig meter.¹¹

De stijgende zeespiegel zorgde bovendien voor een steeds hoger grondwaterpeil waardoor de flanken van de Hondsrug en delen van het Hunzedal in een veenmoeras veranderden.¹² Tijdens een archeologisch onderzoek ter hoogte van de Korreweg bij winkelcentrum de Beeren werd diep vanuit de ondergrond een stuk veen uit het Eemien naar boven gehaald. Op de hogere delen van de Hondsrug was destijds sprake van een gevarieerd bos met eiken, lindes, iepen en esdoorns.¹³

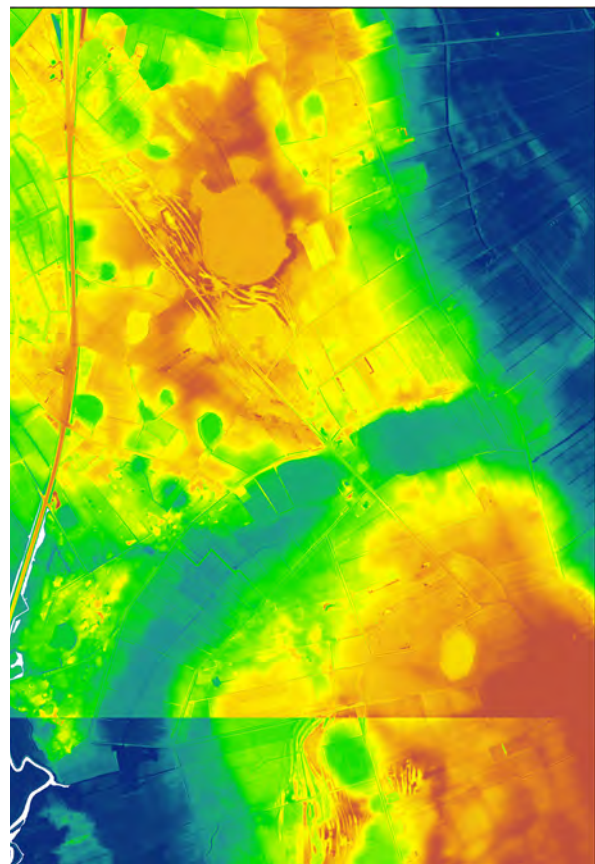
2.4 Stuivend zand: het Weichselien

De laatste ijstijd duurde van 113.000 jaar v.Chr. tot 9.700 jaar v.Chr. en staat bekend als het Weichselien. Door de koude temperaturen groeiden in Noord-Europa gletsjers aan die de tot aan Groningen reikende zee opzoog. Een droog, met zand gevuld Noordzeebekken bleef achter. De toenmalige zeespiegel lag destijds zo'n honderd meter lager dan tegenwoordig.¹⁴ Het zeewater transformeerde in een kilometers dikke muur van ijs. Ditmaal schoven de gletsjers niet over Nederland, maar kwam het ijs ter hoogte van Jutland en Hamburg tot stilstand. In deze fase werd dus niet opnieuw keileem afgezet binnen de huidige gemeentegrenzen. Wel heeft deze ijstijd haar sporen nagelaten in de vorm van dekzand, doorbraakdal en pingoruïnes.

Dekzand

Kijken we weer naar de hoogtekartaat, dan kunnen we stellen dat van het dertig meter diep uitgesleten Hunzedal uit de tijd van het Eemien weinig meer restte dan een tamelijk vlakgelegen terrein. Wat is er tussen nu en toen gebeurd? Een groot deel van het antwoord op deze vraag moeten we zoeken in het Weichselien. Deze ijstijd kende afwisselend koude en warmere periodes. Tijdens de warmere periodes zorgden smeltwaterstromen voor diepe beekinsnijdingen. In de diepe ondergrond ter hoogte van de Heidenschapsterpolder vinden we nog zo'n erosiedal.¹⁵ Juist tijdens de koude periodes raakten de die-

pe dalen weer opgevuld met zand. Met name de laatste fase van het Weichselien was erg koud waarbij de temperatuur nauwelijks boven het vriespunt uitkwam. Daardoor was de ondergrond permanent bevroren en stierf alle begroeiing af. Zodoende ontstond er een kale poolvlakte. Vanwege het ontbreken van vegetatie had de wind vrij spel in het landschap met als gevolg veel verplaatsing van zand dat met name in de meest diep ingesleten plekken tot stilstand kwam. Het zand bedekte grote delen van het onderliggende keileem en potklei. Om die reden wordt dit zand ook wel dekzand genoemd. Het dekzand hoopte zich niet alleen op in de dalen. Op verschillende plekken ontstonden zogenaamde dekzandwelingen. Deze zandopduikingen zijn op de hoogtekartaat nog terug te vinden langs de lijn Middelbert-Engelbert-Harkstede en langs de Johan van Zwedenlaan bij Hoogkerk. In een latere periode waren dit juist de plekken

Op de hoogtekartaat is het doorbraakdal van de Besloten Venen nog zeer duidelijk zichtbaar. Bron: AHN4.

11 Intern rapport Provinciale Planologische Dienst Groningen, 1985, 3.

12 Schroor 2007, 49.

13 Spek et al 2015, 36.

14 Schroor 2007, 49.

15 Intern rapport Provinciale Planologische Dienst Groningen 1985, 4.

voor prehistorische jagerskampen. Op de Hondsrug ligt het dekzand nog direct aan de oppervlakte.¹⁶ In andere delen binnen de gemeentegrenzen werd ze gedurende het Holoceen weggespoeld of afgedekt met een dikke laag veen en klei.

Doorbraakdal en pingoruïnes

Een ander landschappelijk fenomeen dat tijdens het Weichselien is ontstaan en nu nog goed terug te vinden is op de hoogtekartaat is een groot doorbraakdal dat tussen Glimmen en Noordlaren ligt. We kennen dit laaggelegen terrein tegenwoordig als de Besloten Venen. Doorbraakdal vinden we op plekken met veel reliëf. Tijdens de laatste fase van het Weichselien, toen de ondergrond permanent bevroren was (permafrost) stroomde hier smeltwater van hoog naar laag en sleet een dal uit.

Wanneer de helling die was gericht op het zuiden voldoende werd opgewarmd door de zon, veranderde de bodem in een papperige massa en schoof vervolgens vaak zand over de helling naar beneden, daarbij geholpen door de permafrost (ondiepe vorst-

grens in de bodem). Vervolgens raakte het dal aan het einde van het Weichselien nog verder opgevuld met inwaaierend dekzand. Tot die tijd had de Drentsche Aa door de Besloten Venen richting de Hunze gestroomd, maar vanwege de blokkade moest de rivier haar bedding richting het noorden verleggen.¹⁷ De oorsprong van het markante 'maankrater' reliëf tussen Haren en Noordlaren, waar tal van kleine ronde depressies in het oog springen na een blik op de hoogtekartaat, ligt eveneens in de laatste fase van het Weichselien. De depressies zijn het gevolg van gesmolten ijslenzen. Deze ijslenzen ontstonden op plekken waar ze onder grote druk door de permafrost een weg naar het oppervlak zochten. Daar raakte het opgestuwde water bevroren waardoor er terplekke een ijslens ontstond die steeds verder aangroeide. Dergelijke ijsheuvels worden pingo's genoemd. Het woord 'pingo' is ontleend van de taal van de Inuit (de oorspronkelijke bewoners van Canada en Groenland) en betekent 'heuvel die groeit'. Dit steeds verder aangroeien van de ijslens kon uiteindelijk leiden tot ijsheuvels met een hoogte van zestig meter en een breedte tot wel twee kilometer. Vaak

📍 Op deze luchtfoto zien we een pingoruïne direct ten oosten van het Noordlaarderbos. Bron: Gemeente Groningen

¹⁶ Meijles 2015, 14.

¹⁷ Spek et al. 2015, 51.

📍 Een opengebroken pingo in Alaska. Foto: Adobe Stock

zijn ze echter minder groot, bijvoorbeeld twintig tot dertig meter. Toen het klimaat opwarmde smolten de ijsheuvels en schoof de aarde vanaf de top naar beneden. Daar vormde het materiaal een vrij symmetrische ringwal. Binnen de ringwal ontstond een diep meer.¹⁸ Rond Glimmen en Onnen liggen diverse van dit soort pingo's met randwallen.

2.5 Holoceen

In de laagten ten weerszijden van de Hondsrug verdween de zandondergrond in de afgelopen 10.000 jaar onder een dik pakket veen en/of klei. De laatste ijstijd kwam namelijk zo'n 10.000 jaar v.Chr. aan

haar einde vanwege veranderende klimaatomstandigheden. De warmere tussenperiode (interglaciaal) waarin wij ons tot op heden bevinden noemen we het Holoceen. Het werd warmer en warmer waardoor de gletsjers in het noorden weer begonnen af te smelten. De zeespiegelstijging die hierop volgde en overigens al tijdens het einde van het Weichselien was ingezet, vond plaats in een flink tempo met gemiddeld een meter per eeuw aan het begin van het Holoceen.¹⁹ De enorme hoeveelheden smeltwater vulden het lege Noordzeebekken waardoor zo'n 5500 jaar v.Chr. de provincie Groningen binnen het bereik van de zee kwam te liggen. In de duizenden jaren daarna drong de zee via het laaggelegen Hun-

18 Schroor 2007, 52.

19 Meijles 2015, 15.

zebekken naar binnen tot diep achter de stad Groningen. De snelheid waarmee de zeespiegel steeg nam vanaf 4000 v.Chr. af tot zo'n dertig tot veertig cm per eeuw, omdat rond die tijd de grootste gletsjers in het noorden reeds waren gesmolten.²⁰

Kwelder- en veenvorming

De opmars van de zee zorgde ten noordwesten van de stad Groningen voor een dynamisch waddenlandschap met getijdengeulen, wadden en kwelders, vergelijkbaar met de huidige Waddenzee.²¹ Langs de kust vormde zich een brede veengordel op het dekzand die door de steeds verder naar het zuiden kruipende zee uiteindelijk weer werd opgeruimd.²² Verder landinwaarts veranderden door toedoen van een stijgende grondwaterstand delen van het eens zo droge dekzandlandschap in een zompig hoogveenmoeras. Doordat de stijging van de zeespiegel bleef afnemen tot 15 á 25 cm per eeuw zo'n 3500 jaar geleden, kon de zee op een gegeven moment haar eigen sedimentatie niet meer bijhouden. Daardoor groeide op sommige plekken weer land aan in plaats van dat het overstroomd raakte. Dit proces vond plaats in een open getijdengebied dat via het dal van de Hunze en de Fivel haar invloed deed gelden in grote delen binnen de huidige grenzen van de gemeente Groningen.

Langs de hoger gelegen randen van het Hunzen- en Fiveldal vond op beperkte schaal veenvorming plaats. Het waddegebied overstroomde steeds minder vaak, waardoor er langs de randen van de verschillende getijdenrivieren oeverwallen werden gevormd. Kwelderwallen ontstonden langs de toenmalige kustlijn, die rond 2500 BP ongeveer langs de huidige Hemerterweg achter Lellens en Ten Boer zal hebben gelegen. Lellens ligt op het uiterste zuidelijke puntje van deze vroege kwelderwal.²³ Ook Dorkwerd ligt op een kwelderwal die rond 2500 BP langs de toenmalige kustlijn werd gevormd. In de eeuwen daarna breidden de kwelders zich verder uit richting het noorden in de vorm van afwisselende kwelderbekkens en kwelderwallen.

Het uitgestrekte hoogveenmoeras dat rond 3500 BP reeds een aanzienlijk deel van de huidige gemeente Groningen bedekt had, breidde zich in de duizenden jaren daarop aanzienlijk uit, met name ten oosten van de Hunzeloop. Ook aan weerszijden van de Drentsche Aa waren de omstandigheden voor veenvorming zeer gunstig. Zo'n tweeduizend jaar geleden was vrijwel het gehele centrale Woldgebied bedekt met een laag veen. De zee bleef via de Hunze vat houden op de directe omgeving van deze getijdenrivier, waardoor het landschap tussen de Hondsrug en de Hunze rond die periode vermoedelijk uit kwelders was opgebouwd. Langs de Hunze werden oeverwallen afgezet.²⁴ Ter hoogte van Ten Boer kreeg de zee ruim duizend jaar geleden uiteindelijk weer vat op het landschap als gevolg van menselijk handelen. De toenmalige bewoners waren in de eeuwen daarvoor het veen ingetrokken om het doormiddel van ontwatering in cultuur te brengen. Daardoor daalde de bodem en overstroomde het ontgonnen veenmoeras geregeld, waarbij een dunne laag klei is afgezet.

2.6 Aardkundige gebiedskenmerken

Megaflute

Het meest kenmerkende landschapsrelict binnen het zandlandschap van de Hondsrug is de Hondsrug zelf. Ze is ontstaan als megaflute tijdens de één na laatste ijstijd. Toen tegen het einde van het Saalien het klimaat langzaam begon op te warmen, kwamen er onder het ijs gigantische smeltwaterstromen op gang. Door de schurende werking van het water in combinatie met de druk van het landijs sletten in noordnoordwest-zuidzuidoostelijke richting dalen uit tussen het eerder afgezette keileem.²⁵ Door de hoge druk van het ijs werd het keileem aan weerszijden van de smeltwaterstromen opzij geduwd, met als gevolg een aantal lange parallel naast elkaar gelegen keileemruggen.²⁶ De Hondsrug is daarvan de langste, breedste en hoogste.

20 Ibidem 16.

21 Nieuwhof et al. 2018.

22 Meijles 2015, 16.

23 RAAP 2020, 10.

24 Ibidem.

25 Spek et al 2015, 51.

26 Ibidem 33.

Doorbraakdal Besloten Venen

Een ander landschappelijk fenomeen dat tijdens het Weichselien is ontstaan en nu nog goed terug te vinden is op de hoogtekaart is een groot doorbraakdal dat tussen Glimmen en Noordlaren ligt. We kennen dit laaggelegen terrein tegenwoordig als de Besloten Venen. Doorbraakdalen vinden we op plekken met veel reliëf. Tijdens de laatste fase van het Weichselien, toen de ondergrond permanent bevroren was (permafrost) stroomde hier smeltwater van hoog naar laag en sleet een dal uit. Wanneer de helling die was gericht op het zuiden voldoende werd opgewarmd door de zon, veranderde de bodem in een papperige massa en schoof vervolgens vaak zand over de helling naar beneden, daarbij geholpen door de permafrost (ondiepe vorstgrens in de bodem). Vervolgens raakte het dal aan het einde van het Weichselien nog verder opgevuld met inwaaierend dekzand. Tot die tijd had de Drentsche Aa door de Besloten Venen richting de Hunze gestroomd, maar vanwege de blokkade moest de rivier haar bedding richting het noorden verleggen.²⁷

Pingoruïnes

De oorsprong van het markante 'maankrater' reliëf tussen Haren en Noordlaren, waar tal van kleine ronde depressie in het oog springen na een blik op de hoogtekaart, ligt eveneens in de laatste fase van het Weichselien. De depressies zijn het gevolg van gesmolten ijslenzen. Rond Noordlaren, Glimmen en Onnen liggen diverse van dit soort pingo's met randwallen.

Kreek/priel

Kreken en prielen zijn ontstaan in een nog onbedijkt kwelderlandschap. We herkennen ze tegenwoordig in het landschap als kronkelende sloten. Binnen de gemeente Groningen vinden we de kreken en prielen met name in het oude zeeleilandschap ten westen (Dorkwerd, Leegkerk) en noorden (Koningslaagte) van de stad.

Dekzandwelingen

Binnen de middeleeuwse veenontginningslandschappen zijn op diverse plekken dekzandwelingen aan te wijzen. Ze zijn ontstaan aan het einde van de laatste ijstijd en markeren vaak de ankerplaatsen

voor de opschuivende bewoning in het veen. Nederzettingen die eerder dichter langs de ontginningsbasis lagen en steeds dieper het veen inschoven, bleven op de iets hoger liggende zandgronden steken. De dekzandwelingen zijn onder andere langs de lijn Middelbert, Engelbert en Harkstede in de directe ondergrond terug te vinden.

Kwelderwallen

Een kwelderwal is een door de zee opgeworpen rug van zandige kalkrijke klei. Vanwege het zandige karakter liggen ze hoger in het landschap dan de naastliggende ingeklonken en met zware knipklei gevulde kwelderbekkens. Vanwege deze eigenschap waren dit de plekken waar de eerste kolonisten zich hebben gevestigd. Een grote zichtbare kwelderwal binnen de gemeente Groningen wordt gemarkeerd door de wierde Hemert en zet zich in noordwestelijke richting voort langs de lijn van de wierden Stedum, Westerwijtwerd en Middelstum.

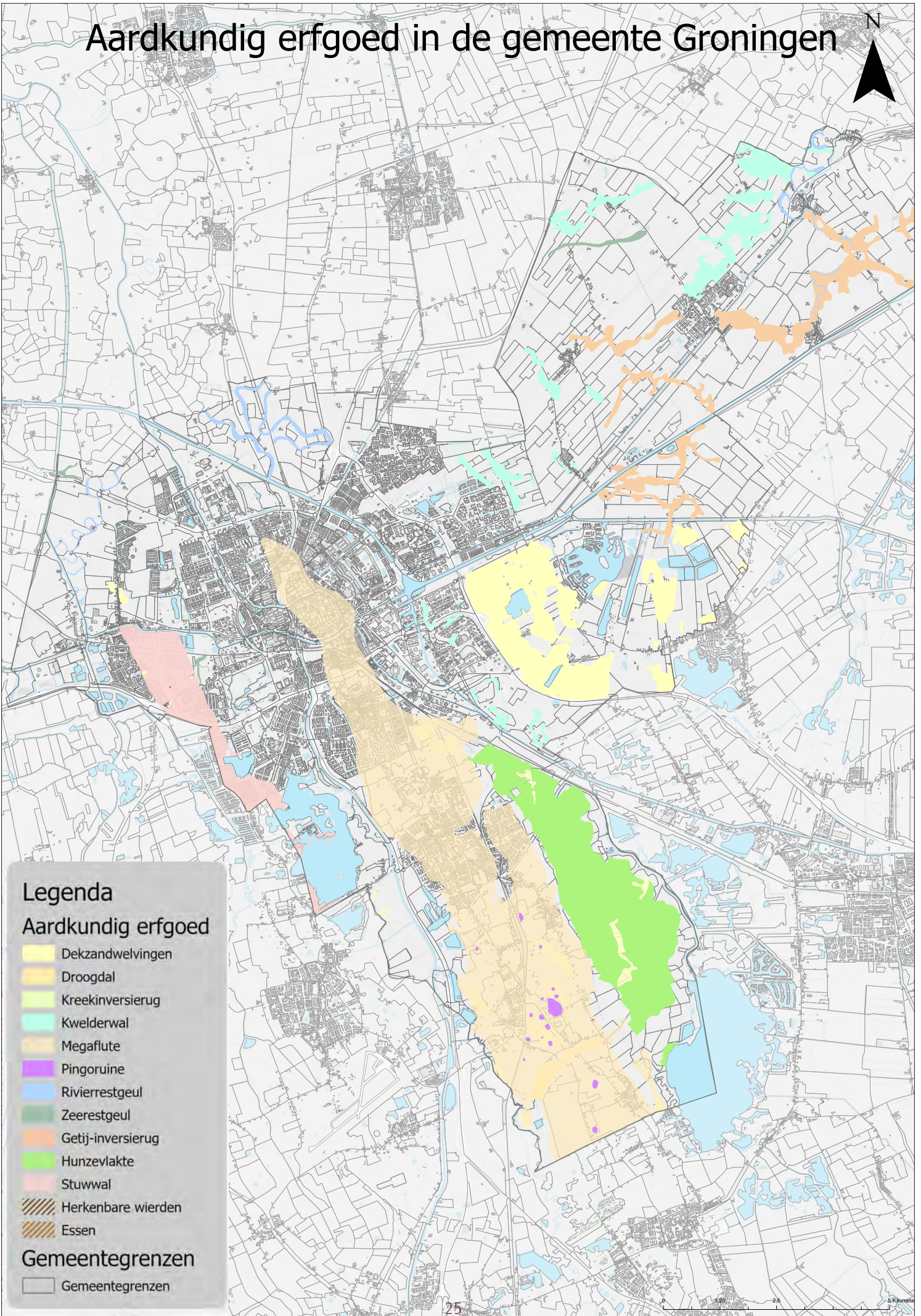
Kreekinversieruggen en zeerestgeulen

Kreekinversieruggen en zeerestgeulen zijn kenmerkend voor het oude zeeleilandschap. Ze markeren de oude geulen die ten tijde van de eerste bewoningsfase nog door het kwelderlandschap stroomden. De zandige en daardoor iets hoger gelegen oevers werden door de toenmalige bewoners benut voor het opwerpen van wierden. In de loop van de middeleeuwen zijn de geulen dichtgeslibd en opgevuld geraakt met zandige klei, waardoor ze nu iets hoger in het landschap liggen en als basis dienen voor de kronkelige verbindingswegen tussen de verschillende wierdedorpen. Op basis van hoogtekaarten en bodemkaarten is de loop van deze voormalige rivieren nog goed te reconstrueren. De meest markante sporen zijn achtergelaten door de Fivel en de Hunze. Op de aardkundige relictenkaart op de volgende pagina zijn deze rivieren als blauwe lijn terug te vinden.

☞ *Aardkundig erfgoed binnen de gemeente Groningen.*

27 Spek et al. 2015, 51.

Aardkundig erfgoed in de gemeente Groningen

Legenda

Aardkundig erfgoed

- Dekzandwelingen
- Droogdal
- Kreekinversierug
- Kwelderwal
- Megafleute
- Pingoruïne
- Rivierrestgeul
- Zeerestgeul
- Getij-inversierug
- Hunzevlakte
- Stuwwal
- Herkenbare wierden
- Essen

Gemeentegrenzen

- Gemeentegrenzen

HET PREHISTORISCHE LANDSCHAP

In dit hoofdstuk maken we kennis met de eerste mensen die vanaf het einde van de laatste ijstijd op het toneel verschenen, eerst nog als rondtrekkende nomaden, later steeds meer als boeren. Vanwege het opwarmende klimaat vanaf de laatste ijstijd werden de omstandigheden voor permanente vestiging gunstiger. De meer honkvaste mens beïnvloedde het natuurlijke landschap door het kappen van bossen, het verbouwen van voedsel en het laten grazen van vee. De sporen die de prehistorische jagers, verzamelaars en boeren in het landschap in en rond Groningen hebben achtergelaten worden in het hierna volgende besproken.

3.1 Jagers en verzamelaars

De oudste sporen van menselijke activiteit binnen de gemeente Groningen dateren voornamelijk uit het laat-paleolithicum (38.000 tot 10.000 v.Chr.). We weten inmiddels dat de gemiddelde temperatuur in die periode fors lager lag dan tegenwoordig. Vanwege de kou en de wind waren de omstandigheden in dit kale poollandschap niet geschikt om er permanent te verblijven. De sporen van de rendierjagers die aan de zuidwestzijde van Haren ter hoogte van de visplas Sassenhein zijn gevonden wijzen ook in die richting. De mensen van deze zogenaamde Hamburgcultuur

📍 Een toendralandschap met rendieren zoals dat er in onze streken tijdens het paleolithicum uitgezien kan hebben. Adobe Stock/ToonBeeld (Frans de Vries).

📍 *Het oerbos in Białowieża (Polen) geeft een idee van de bossen tijdens het mesolithicum. Foto: Adobe Stock*

(13.000 – 11.500 v.Chr.) leefden van de jacht en trokken achter migrerende rendieren aan, waardoor ze nooit lang op één plaats leefden, maar voor korte tijd in kampementen doorbrachten.¹

Toen aan de ijskoude laatste fase van het Weichselien een einde kwam en de temperaturen langzaam begonnen te stijgen raakten de hogere zandgronden meer bebost met dennen en berken, de lagere gronden langs Drentsche Aa en Hunze met zeggenmoerassen. Langs de Hunze vestigden zich jagers en verzamelaars die zich qua werktuigen onderscheidden van de Hamburgcultuur. Vondsten van deze lieden zijn iets minder verfijnd en worden door archeologen gerekend tot de Tjongercultuur of Federmessercultuur.²

We kunnen aan de hand van een toename van het aantal archeologische vondsten stellen dat met het warmer worden van het klimaat aan het begin van het Holoceen het landschap meer en meer gebruikt werd door mensen. De periode tussen het begin van het Holoceen en de start van de landbouw (tussen 8.000 v.Chr. en 5000 v.Chr.) wordt door archeologen het mesolithicum genoemd. Het veranderende landschap van een kale toendra naar een gevarieerd loof-

bos werkte een enorme toename van de biodiversiteit in de hand, waardoor ook de overlevingskansen van de rondtrekkende jagers toenam. Men joeg niet alleen meer op rondtrekkend groot wild, maar er werd nu ook volop gevist en verzameld; noten, knollen en bessen vormden een welkome aanvulling op het dieet. Door het opwarmende klimaat trad verdere vernatting op waardoor er op veel plaatsen veen werd gevormd. Bossen en open water groeiden dicht en beekdalen werden minder toegankelijk waardoor het jagen en het vissen werden belemmerd. Tijdens deze natte fase werd het gebied weer verlaten.³

Op de hogere gronden zien we dat de jacht in deze tijd steeds meer op bosdieren wordt geconcentreerd (ree, wild zwijn, edelhert, eland). Van andere streken is ook bekend dat de mesolithische jagers door middel van gecontroleerde bosbranden ook probeerden om het boslandschap gevarieerd te houden, zodat er voldoende open plekken bleven om goed zicht te hebben op grazend en doortrekkend wild. Rondom de stad zijn in de afgelopen jaren op verschillende plaatsen mesolithische vondsten gedaan, onder meer bij het Europapark, Meerstad en bij het Ebbinkwartier.⁴

1 RAAP 2020, 9.

2 Schroor 2007, 59.

3 Spek 2015, 133.

4 RAAP 2020, 10.

📍 Hunebed G1 bij Noordlaren. Foto: Wikimedia/Gouwenaar.

3.2 De eerste landbouwers

Archeologische vondsten uit de periode die op het mesolithicum volgde (het neolithicum) verraden een ware cultuuromslag. Niet langer vormde de jacht de hoofdbron van voedsel, maar begonnen mensen plaatselijk de grond te bewerken om daar hun eten

te verbouwen. Die overgang ging overigens heel geleidelijk, waardoor we tegenwoordig niet langer van een landbouwrevolutie of neolithische revolutie spreken, maar van een zeer geleidelijke overgang van jacht naar landbouw. De oudste landbouwcultuur in het Hondsruggebied is die van de Swifterbantcultuur. Onderzoek op de Drentse zandgronden

📍 Trechterbekeraardewerk uit de periode 3400-2800 v. Chr. Foto: toonbeeldbank.nl (Frans de Vries).

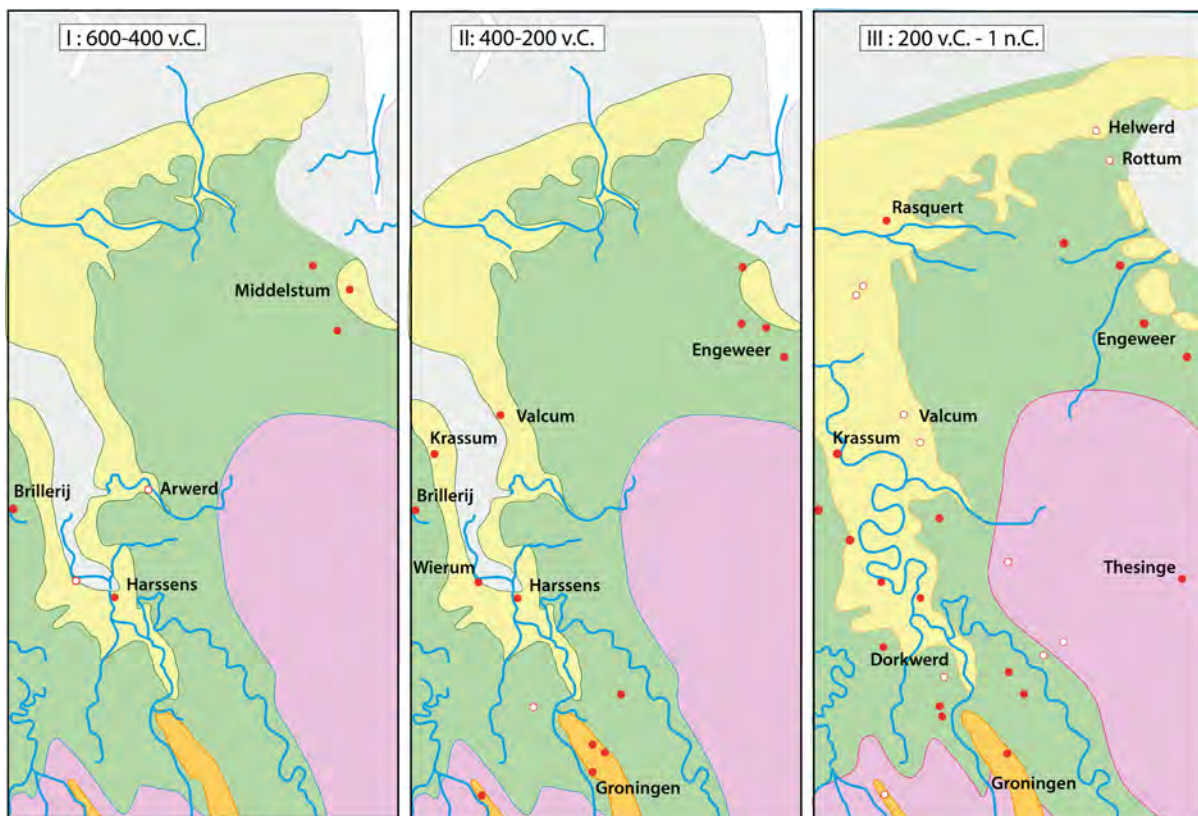
heeft duidelijk gemaakt dat de oudste sporen van veehouderij in deze regio uit ca 4600 v. Chr. dateren, de eerste bewijzen voor akkerbouw uit ca 4300 v. Chr. Er is dus hoogstwaarschijnlijk al meer dan zesduizend jaar landbouw in de gemeente Groningen.⁵

Archeologen kunnen neolithische nederzettingen onder andere herkennen doordat deze mensen vele aardewerken potten hebben achtergelaten waarin ze hun voedselwaren bewaarden en waarin ze hun eten kookten. Eén van de type potten die deze toenmalige protoboeren gebruikten had een karakteristieke trechtervorm. Om die reden wordt binnen de archeologie gesproken van de Trechterbekercultuur (6900 tot 4750 BP).⁶

Naast het bakken van deze karakteristieke potten waren de Trechterbekermensen duidelijk te onderscheiden vanwege hun grafcultuur. Overledenen werden begraven in hunebedden. Niet elk individu kreeg zo'n graf, wat ons vertelt dat er binnen de

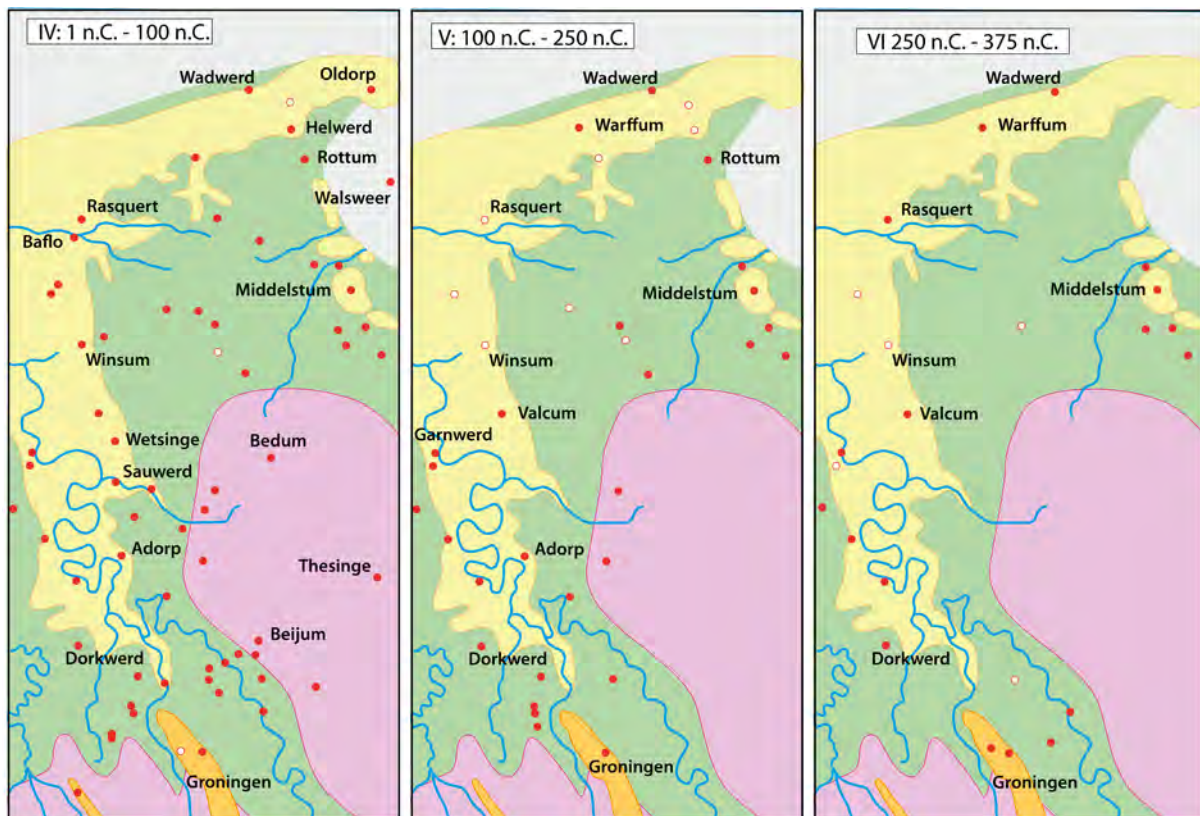
toenmalige maatschappij een bepaalde mate van geïsolement bestond. Op de es van Glimmen zijn sporen van voormalige hunebedden teruggevonden.⁷ Van de nog intacte 53 hunebedden in Nederland ligt er één exemplaar binnen de grenzen van de gemeente Groningen, ten zuiden van Noorderlaren. De overige hunebedden liggen allemaal in Drenthe.⁸

Vanaf de Klokbekercultuur kwamen ook grafheuvels in gebruik voor begravingen. De enige grafheuvel uit het laat-neolithicum binnen de gemeentegrenzen die tot nu toe bekend is ligt in de buurt van de Harrendermolen.⁹ De landbouw ontwikkelde zich in de latere prehistorie sterk, waarbij de hak als graafwerktuig al snel werd vervangen door de haakploeg (eergewoont). Gewassen die vanaf de Trechterbekerperiode zijn aangetoond zijn emmertarwe, naakte gerst, vlas, erwten, linzen, bonen en maanzaad. Huisdieren waren in die periode schapen, paarden en runderen.¹⁰ Doordat nederzettingen en akkers als gevolg van bodemuitputting relatief snel werden verplaatst,

Ⓜ Verspreiding van aardwerkvondsten uit verschillende perioden (600 v.Chr.-1 n.Chr.) Bron: Westerink 2022.

5 Van der Sanden 2018.
 6 www.historiek.nl
 7 Schroor 1989, 17.
 8 Spek 2015, 142.
 9 RAAP 2019, 141.
 10 Van der Sanden 2018.

⦿ Verspreiding van aardwerkvondsten uit verschillende perioden (1 n.Chr.-375 n.Chr.). Bron: Westerink 2022.

ontstond in de loop van het neolithicum een heel gevarieerd mozaïeklandschap waarin nog resterende stukken oerbos werden afgewisseld met nederzettingsterreinen, akkers, begraasde open plekken en gebiedjes waar secundair bos terug groeide. Doordat de patronen in dit landschap voortdurend veranderden, wordt in dit verband ook wel gesproken over een 'moving mosaic'.¹¹

Rond 1400 v. Chr. (midden-bronstijd) trad een belangrijke verandering in het landbouwsysteem op de Hondsrug op. De uitvinding van grote woonstalhuzen met vaak wel twintig veeboxen maakte dat het rundvee 's-nachts en in de winter op stal kon staan. Hierdoor kon voor het eerst doelgericht mest worden verzameld en op de akkers gebracht. Vanaf die tijd zien we dan ook stikstofminnende onkruiden in de zadenmonsters van opgravingen opduiken. In de midden- en late bronstijd zien we voor het eerst ook kleine heidevelden in de stuifmeelmonsters optreden, een teken dat de mensen hun boslandschap zo

sterk hadden aangetast dat de bodem sterk verarmd was en heide kon gaan ontstaan.

In de ijzertijd zette deze bodem- en landschapsdegradatie zich verder voort en werd het landschap op de zandgronden dientengevolge steeds opener. Uit deze periode dateren de bekende Celtic fields, grote raatakkercomplexen die soms nog in het veld of op AHN-hoogtekaarten kunnen worden aangetroffen. Op de noordelijke Hondsrug hebben dergelijke prehistorische akkers zonder twijfel gelegen, maar ze zijn vanwege de moderne bebouwing en infrastructuur tot dusverre niet te onderscheiden. Op de plaats waar nu Groningen ligt, zijn prehistorische bewoningsresten gevonden uit omstreeks 300 v. Chr.¹² Bij Haren werd een woonstal opgediept daterend uit de Romeinse tijd (200 na Chr.)¹³ Kenmerkend voor de nederzettingen op de Hondsrug is dat zij van tijd tot tijd weer verplaatst werden. Pas vanaf de vroege middeleeuwen krijgen de nederzettingen een meer permanent karakter in de vorm van de typerende es-

11 Groenewoudt & Spek, 2016.

12 Schroor 2009, 7.

13 RAAP 2020, 11.

dorpstructuur, waarover in het volgende hoofdstuk meer.

3.3 Kolonisatie van de kwelders

Terwijl het hogergelegen dekzandlandschap op en langs de flanken van de Hondsrug al vele duizenden jaren bewoonbaar was, lag er direct ten westen, noorden en oosten daarvan een dynamisch intergetijdengebied dat zich steeds verder vulde met door de zee aangevoerde sedimenten. In deze slikkerige grijsblauwe leegte ontstonden vanaf 3000 BP hoogtes die enkel nog bij extreem hoge waterstanden overstromd raakten. Deze zogenaamde kwelderwallen werden gevormd langs de toenmalige kustlijn. Ook langs de oevers van de getijdenrivieren de Hunze en de Fivel ontstonden hoogtes die niet meer tijdens elke vloed overstromd raakten.

Nog voordat de mens voet zette op dit nieuwe land koloniseerden zoutminnende planten de natuurlijke hoogtes waardoor er tijdens een sporadische overstroming klei werd vastgehouden door de vegetatie. Daardoor werden de wallen na elke overstroming steeds een beetje hoger.¹⁴ Deze groene ruggen zullen vanaf de Hondsrug een opvallende verschijning hebben gevormd die spoedig de nieuwsgierigheid trok van de op het zand boerende mensen.

Zo'n 2700 jaar geleden (700 v. Chr.) trokken vanuit het Eemsgebied in het oosten en vanuit het westelijke deel van het Waddengebied (Hoog van Texel) groepjes kolonisten richting het onbewoonde kweldergebied. Niet veel later volgden de bewoners van het Drents Plateau hun voorbeeld.¹⁵ Op de hoog opgeslibde kwelders troffen de boeren rijke graslanden aan die in de smaak vielen bij de koeien en schapen die de pioniers met zich meebrachten.¹⁶ Langs de oeverwallen en kwelderwallen ontstonden kleine boerennederzettingen. In eerste instantie werden de boerderijtjes onverhoogd aangelegd, maar al gauw

werd het idee gevat om de boerderijen op een podium te bouwen om zodoende beter beschermd te zijn tegen de zee. Voor het opwerpen van zo'n podium werd gebruik gemaakt van kwelderplaggen, mest en huisafval.¹⁷ Op deze manier ontstonden de eerste wierden in het Groninger landschap. Op de meeste wierden uit de ijzertijd en Romeinse tijd stonden niet meer dan twee tot drie boerderijen. Echte dorpsvorming vond pas plaats in de volle middeleeuwen.¹⁸

De kwelderboeren gebruikten het grootste gedeelte van de kwelder om hun vee te laten grazen. Schapen deden dat op het laagste en meest ziltige gedeelte van de kwelder. Vanwege het hoge zoutgehalte in de bodem bestond het plantenbestand hier uit zoutminnende soorten als zeekraal, schorrenkruid, zeeaster, melkkruid en schijnspurrie.¹⁹ De middenkwelder werd gebruikt als koeienweide.²⁰ Op deze iets hogere en daardoor minder zoute kwelders groeide paardebloem, wilde peen, rode klaver, vertakte leeuwentang, zilverschoon en behaarde boterbloem. De koeien die hier graasden hadden een grote invloed op het natuurlijke kwelderecosysteem. Met hun gewicht zorgden ze voor een hogere bodemdichtheid, terwijl hun gegraas zorgde voor meer openheid in de natuurlijke vegetatie. Op de meest intensief begraasde stukken kwelder ontstond een dichte grasmat van kweldergras. De uitwerpselen van de koeien zorgden voor een hoge voedselrijkdom op bepaalde plekken waardoor de variatie in soorten verder toenam.²¹ Al deze factoren hebben er tot geleid dat de soortenrijkdom met de komst van de mens op de kwelders eerder is toegenomen dan afgenomen.

Akkerbouw vond plaats op de hoogste delen van de kwelder- en oeverwallen en op de wierde zelf.²² Hier was de kans op overstroming minder groot, waardoor ook de kans op zoutschade aan de gewassen niet zo groot was. Op de akkers verbouwden de boeren hoofdzakelijk gerst, emmertarwe en bonen.²³ Rondom het bouwland wierpen de boeren lage dijkes op

14 Nieuwhof 2018, 44.

15 Nieuwhof en Schepers 2016, 52

16 Ibidem.

17 Westerhuis 2023, 13.

18 Westerink 2022, 36-46.

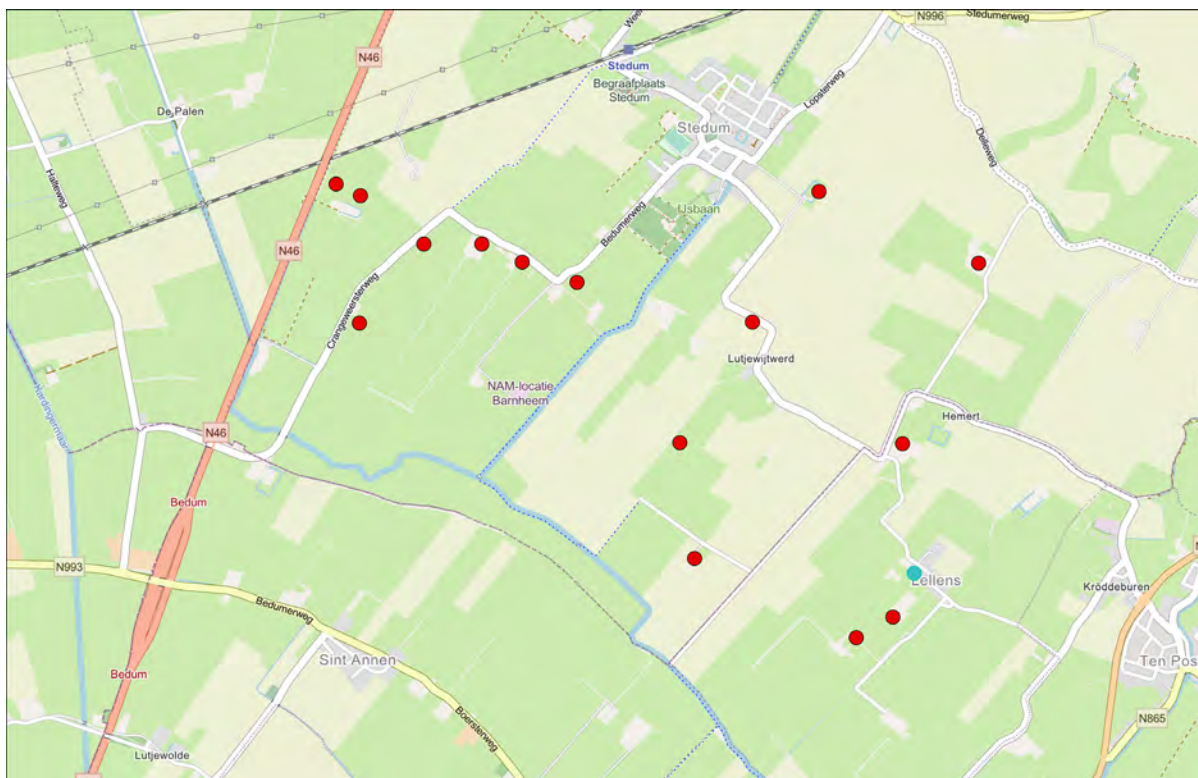
19 Ibidem

20 Wiersma 2021, 21.

21 Westerink 2022, 68-69.

22 Nieuwhof & Schepers 2016,

23 Westerink 2022, 75-77.

📍 Vondsten uit Romeinse tijd langs de kwelderwal van Lellens. Bron: Van den Broek 2017.

om de akkertjes extra te beschermen. Daarnaast werden er kleine slootjes of greppeltjes aangelegd. Deze dienden als waterafvoer of als perceelsscheiding.²⁴ De akkercomplexen die op de flank van de wierde tot stand kwamen staan in Groningen bekend als 'valgen'. Het werkwoord 'vaalgen' betekent 'ondiep ploegen'. Een valge is dus omgeploegd land.²⁵

Ter hoogte van Eemspoort en Driebond, ten zuiden van de stad Groningen hebben archeologen vondsten aangetroffen die terug gaan tot de zesde of zevende eeuw v. Chr. (vroeg ijzertijd). In die tijd was hier sprake van een kwelderachtige omgeving tussen het zuidelijke zandlandschap en de noordelijke kleigronden. Langs de oeverwallen van de Hunze vonden archeologen greppels, spiekers en restanten van houten hekwerken.²⁶ De verschillende stroompjes die in het hoogveen van het Centrale Wold ontsprongen stroomden af naar het noorden. Daar kreeg de zee vat op de rivieren waardoor ze veranderden in

getijdengeulen. Ten Boer ontstond langs zo'n getijdengeul en was al in de midden-ijzertijd bewoond. In een latere periode is deze geul dichtgeslibt, maar ze is nog te herkennen aan de kleirug waarop de weg Woltersum-Ten Boer is aangelegd.²⁷

Rond de jaartelling is het gebied langs de oevers van de Fivel met haar zijtakken en langs de kwelderwal van Lellens reeds bewoond.²⁸ Dat geldt ook voor de kwelderwal ter hoogte van Dorkwerd.²⁹ In dezelfde periode woonden mensen op wierden langs de oevers van de Hunze ten zuidwesten van Beijum.³⁰ Ter hoogte van de tegenwoordige wijk Paddepoel zijn in de zeventiger jaren een viertal wierden opgegraven die vermoedelijk in de eerste of tweede eeuw v. Chr. zijn opgeworpen langs de oevers van de Drentsche Aa. Daarbij werden een drietal boerderijen en een tiental spiekers (voorraadschuurtjes op poten) aangetroffen. Het gebied bleef tot aan de derde eeuw n. Chr. bewoond. Daarna kreeg de zee weer

24 Nieuwhof 2018, 46.

25 Westerhuis 2013, 13.

26 Ibidem.

27 Westerink 2022.

28 Ibidem.

29 Kortekaas 2013, 83.

30 Westerink 2022, 295.

vat op het landschap en zijn de wierden afgedekt geraakt door een laag klei.³¹ Ook op andere plekken in het kwelderlandschap werden de wierden massaal verlaten tegen het einde van de derde eeuw. Deze leegloop had vermoedelijk te maken met veranderende klimatologische omstandigheden.³²

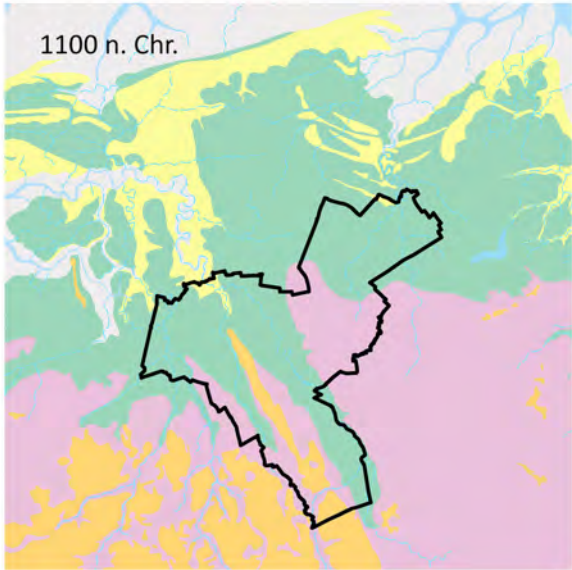
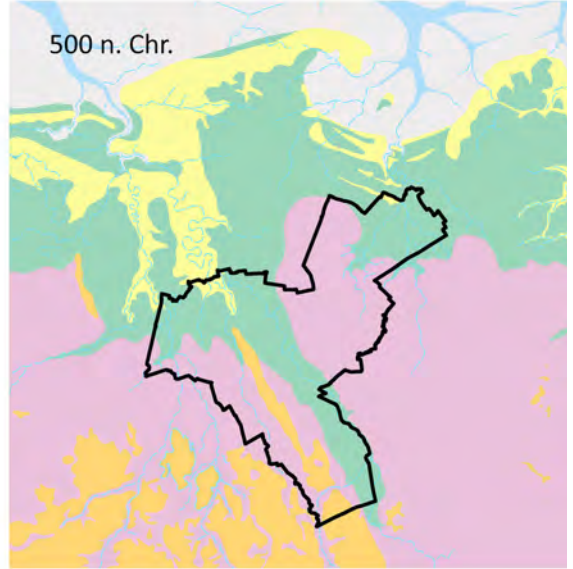
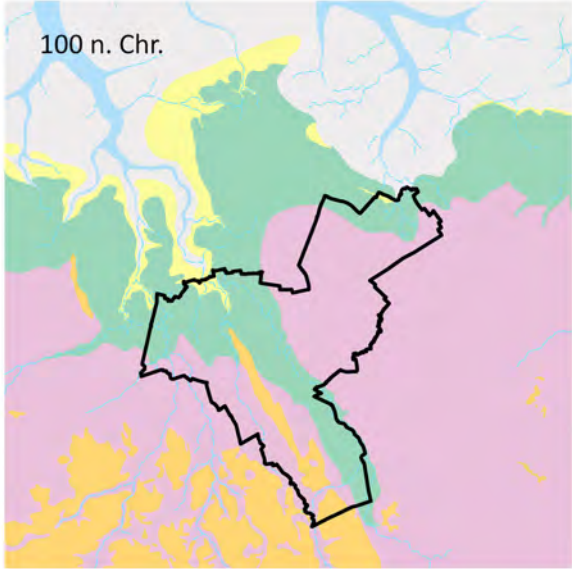
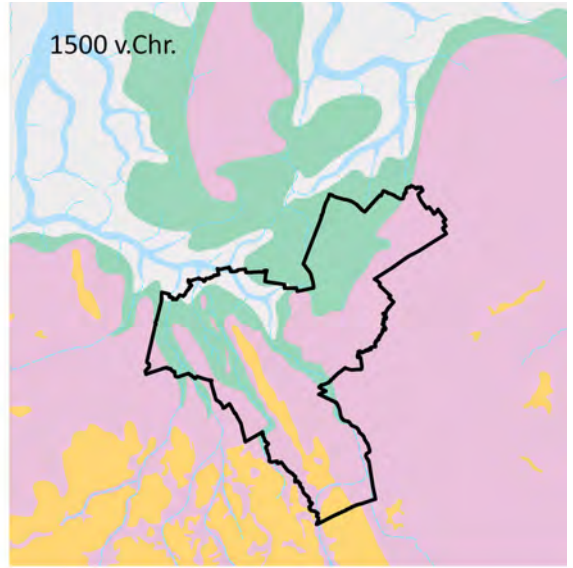
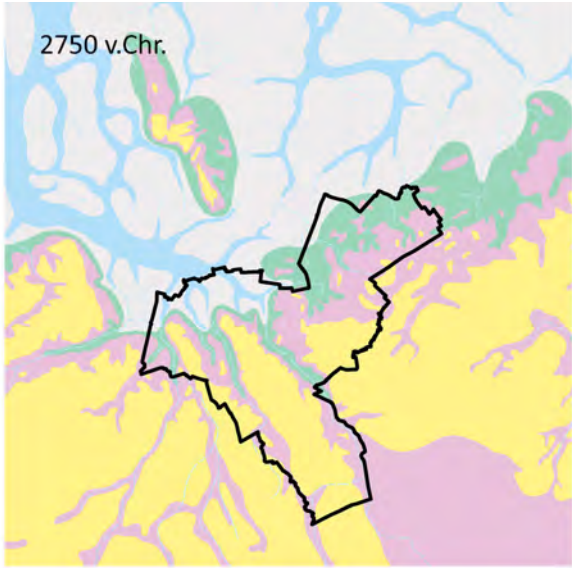
3.4 Prehistorische gebiedskenmerken

Sporen van de vroegste bewoningsgeschiedenis binnen de gemeente Groningen zijn in het landschap bewaard gebleven op die plekken waar het dekzand vrij ondiep aan de oppervlakte ligt. In het huidige landschap vind je op het oog geen gebiedskenmerken die direct naar deze fase verwijzen. Indirect kunnen we de dekzandkopjes aanwijzen als vindplaatsen van mesolithische en neolithische jagerskampementen. Uit de late ijzertijd en Romeinse tijd zijn wel duidelijke bovengrondse sporen in het landschap terug te vinden in de vorm van de oudste wierden in het gebied. Indirect verwijzen de verschillende oeverwallen en kwelderwallen naar deze bewoningsfase. Deze natuurlijke hoogtes werden door de toenmalige bewoners uitgekozen als vestigingsplek. De aanvankelijke vlaknederzettingen werden met behulp van kleizoden en mest opgehoogd ter bescherming tegen het water. Veel van deze wierden uit de late ijzertijd en Romeinse tijd groeiden in de middeleeuwen uit tot dorpswierden. Daarnaast werden er in de middeleeuwen ook nieuwe wierden opgeworpen. Het gaat hier om huiswierden die in het in het door bodemdaling getroffen ontgonnen veengebied werden opgeworpen alvorens de bewoners door teveel wateroverlast verder het veen introkken.

☞ *Deze paleogeografische kaarten geven een beeld van hoe het landschap in een periode van enkele duizenden jaren is veranderd door toedoen van een stijgende zeespiegel. Bron: Peter Vos.*

31 Ibidem.

32 Nieuwhof 2018.

- Waterlopen
- Slenken
- Getijdengebied
- Kwelder
- Kwelderwal
- Veengebied
- pleistoceen

HET MIDDELEEUWSE LANDSCHAP 500-1600

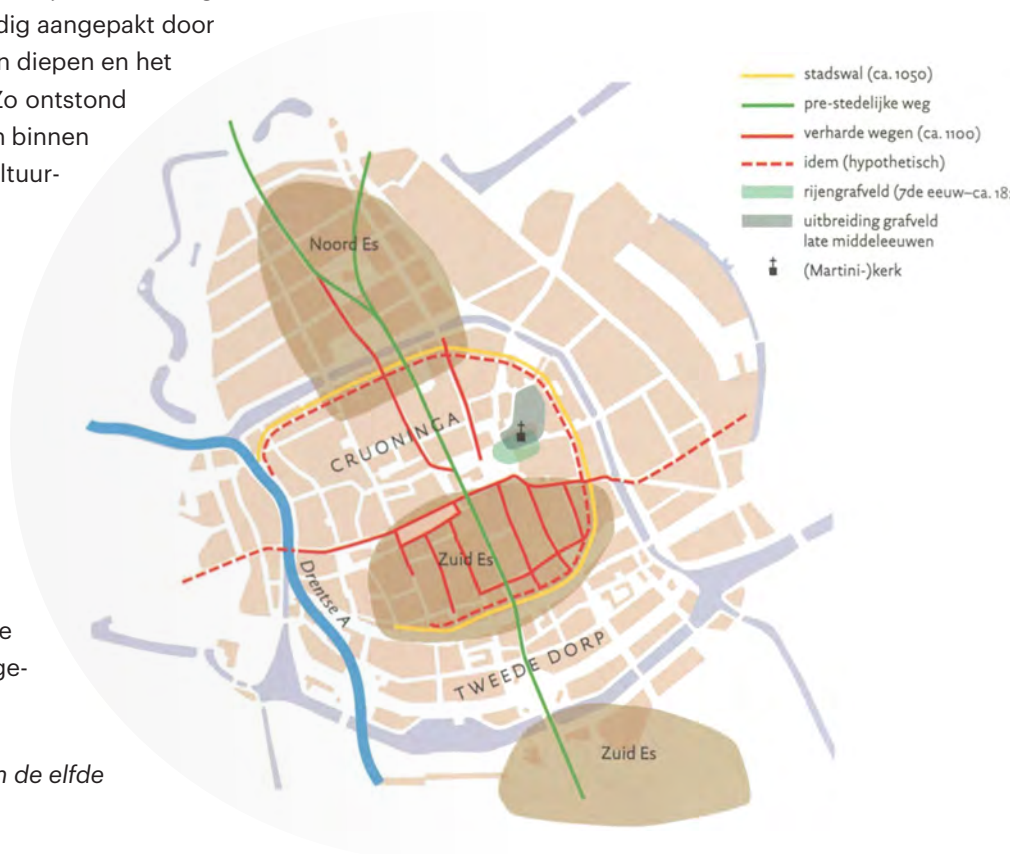
4.1 Inleiding

De periode tussen 500 en 1600 kenmerkt zich door grote landschappelijke veranderingen. Deze veranderingen werden aangejaagd door de kerk, de kloosters en een snel groeiende stad Groningen. Maar ook de ontwikkeling van het omringende landschap kende een sterke interactie met de stad. De middeleeuwen kapt bossen, ontgonnen veenmoerassen en wierpen wierden op. De natuurlijke afwatering via rivieren en kreek werd grondig aangepakt door het graven van sloten, tochten en diepen en het aanleggen van dijken en zijlen. Zo ontstond de grootste stad van het noorden binnen een krans van productieve cultuurlandschappen.

4.2 Het middeleeuwse esdorpenlandschap

Nederzettingen uit de Romeinse tijd en vroegmiddeleeuwse nederzettingen op de Hondsrug hadden nog geen vaste plek in het landschap. De huizen waren op houten palen gefundeerd. Daardoor sleten de boerderijen snel en dienden ze ge-

regeld een stukje op te schuiven of ze werden weer verlaten. Pas in een latere periode, rond de achtste of negende eeuw na Chr., werden de nederzettingen meer plaatsvast en ontstonden concentraties van boerderijen die gezamenlijk een eigen dorpsgebied beheerden. Ter hoogte van de huidige stadskern ontstonden in die periode twee buurschappen of es-

➡ *Reconstructie van Cruonnga in de elfde eeuw. Bron: Schroor 2009.*

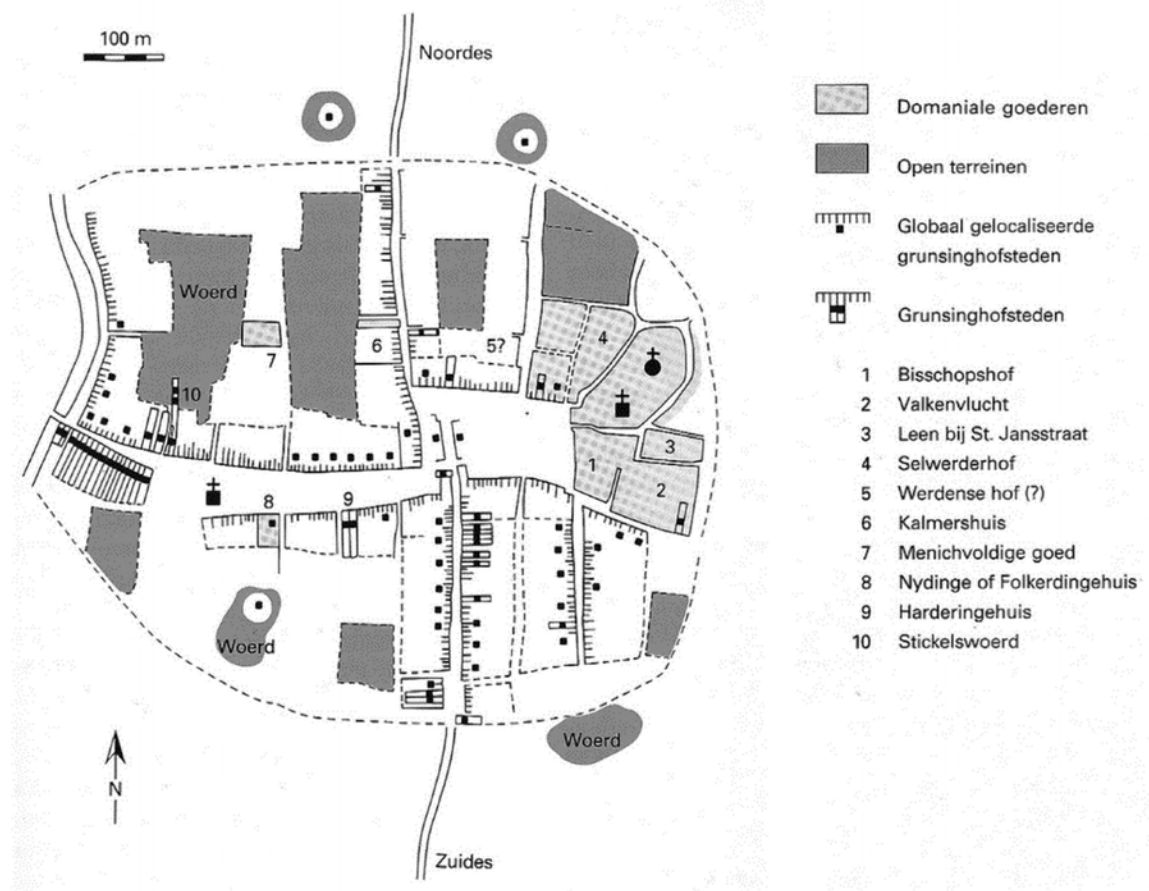
dorpen, waarvan de meest noordelijke in de buurt van de Grote Markt lag en de naam Groeningen (Latijn Gruoninga) kreeg en waarvan we van de zuidelijke nederzetting – gelegen ergens tussen het huidige Gedempte Zuiderdiep en het Groninger Museum - de naam helaas niet kennen.

Het middeleeuwse woord gruoni/groene (protogermaans *grōni-; oudsaksisch groni) verwijst niet alleen naar de kleur naam groen, maar ook naar plekken die opvallend weelderig begroeid zijn. Direct verwante plaatsnamen zijn bijvoorbeeld Groenlo in de Achterhoek en Grollo in Drenthe, beide inderdaad bosnamen (lo = bosweide). De kleur naam groen is taalkundig ook niet voor niets direct verwant aan het werkwoord 'groeien'.¹ Groningen betekent dus opvallend genoeg 'weelderig begroeide plaats'. Ten tijde

van de naamgeving was de kop van de Hondsrug vrijwel zeker nog rijkelijk met loofbossen begroeid. Deze bossen op een hoge keileemheuvel moeten vanaf de kwelders in de wijde omgeving van verre te zien zijn geweest. Juist aan het contrast tussen dit hoogopgaande bosgebied en de open kwelder daaromheen dankt Groningen waarschijnlijk zijn naam. Wie tegenwoordig op de Grote Markt staat kan nauwelijks bevatten dat het landschap rondom deze plek vóór de eerste bewoning nog uit een weelderige bosbegroeiing bestond.

Het esdorpje Groeningen groeide met name in de elfde en twaalfde eeuw uit tot een handelsplek van betekenis. Cruciaal was daarbij in de eerste plaats de zeer strategische ligging op een kruispunt van landschappen, weg- en waterwegen. Heel bepalend was verder ook dat de Karolingische koningen en later ook allerlei andere elites uit die tijd hier belangrijk grootgrondbezit hadden. Op de plek van de huidige binnenstad zijn op dit domein in de elfde eeuw twee

📍 *Reconstructie van de middeleeuwse domeinen in de binnenstad van Groningen door Paul Noomen (1990).*

1 Künzel, Blok & Verhoeff, 1988; www.etymologiebank.nl; lemma 'groen'.

belangrijke domeinhoven (curtes) gesticht. In de buurt van de huidige Ebbingestraat lag een hof van de Duitse rijksabdij Werden (Roergebied) en direct ten zuiden van de huidige Sint-Jansstraat een hof van de bisschop van Utrecht.² Direct ten noorden van deze laatste hof lag reeds in de vroege negende eeuw een houten voorganger van de huidige Martinikerkerk.³ De historicus Noomen heeft de ligging en geschiedenis van beide hoven en de bijbehorende domeinen op ingenieuze wijze weten te reconstrueren uit middeleeuwse bronnen. Hij acht het waarschijnlijk dat beide hun oorsprong vinden in een groot koninklijk domein dat zich hier vanaf de Karolingische tijd heeft bevonden. Omdat de Utrechtse kerk in die tijd sterk uitgroeide, ontstonden binnen deze organisaties in de loop van de elfde eeuw aparte vermogens van de bisschop zelf en het kapittel van de Dom. Hoewel er lange tijd onduidelijkheid heeft bestaan over de onderlinge rechtsverhoudingen, blijkt uit de bronnen dat het Domkapittel in de stad weliswaar over een belangrijk landgoed beschikte, maar daar geen hof had. Dit in tegenstelling tot de Utrechtse bisschop die wél een hof in Groningen bezat. De Bisschopshof van Groningen (1325: “area nostra que vulgaritur Bisscopshoff dicitur”) lag, net als de toenmalige bisschoppelijke hoven van Emmen en Anloo en het hier niet besproken voormalige koningsgoed in Winsum en Baflo, langs een zeer oude doorgaande route die vanuit het Duitse achterland via oostelijk Twente en de Drentse Hondsrug naar het eveneens dichtbevolkte noordelijke wierdenlandschap van Groningen liep.⁴ Voor de Utrechtse bisschoppen – en vrijwel zeker ook voor hun voorgangers, de Frankische koningen – vormden deze hof met bijbehorend domein en de direct ten noorden van de hof gelegen Martinikerkerk een belangrijk steunpunt voor hun bestuurlijke, economische en kerkelijke macht in het noorden van de Nederlanden.

Het meest noordelijke esdorp op de Hondsrug met zijn belangrijke hoven en vroege kerken heeft vanaf de elfde eeuw zonder twijfel een aanzuigende werking uitgeoefend op de directe omgeving. Nabij de

kerk ontstond al snel een buurtje met plaats voor handelaren en ambachtslieden, gestimuleerd ook door de aangrenzende waterloop van de Drentsche Aa die destijds nog iets dichterbij de binnenstad liep dan tegenwoordig het Hoge en Lage der Aa.⁵ Groeningen verloor daardoor ook haar strikt agrarische karakter. De kerk kreeg in de persoon van de bisschop van Utrecht meer en meer invloed in het omliggende gebied. Zeker toen in het jaar 1040 koning Hendrik III van Duitsland zijn bezit rondom Groeningen aan de kerk schonk. De bisschop kon hierdoor voortaan belangrijke privileges, waaronder het munt- en tolrecht namens de koning uitoefenen.⁶ De groei van het esdorp kan zoals gezegd ook worden toegeschreven aan de strategische ligging op het puntje van de Hondsrug en direct aan de Drentsche Aa. Groeningen werd vanwege deze ligging een belangrijke handelsschakel tussen het Drentse zand en de Friese klei. Het zuidelijke dorp heeft in ieder geval tot in de twaalfde eeuw bestaan.⁷

De ruimtelijke opbouw van het middeleeuwse Groeninga of Cruoninga is duidelijk die van een esdorp. Omdat de Hondsrug ter plekke zo smal was, liggen dorp en es boven op de Hondsrug. Ter plekke van de ten zuiden van Groningen gelegen esdorpen als Helpman, Essen, Dilgt, Hemmen, Haren, Glimmen, Onnen en Noordlaren is de Hondsrug wat breder. Daar hebben de vroegere bewoners ervoor gekozen om niet bovenop de rug hun dorp te bouwen, maar liever op de flanken daarvan, omdat men zo dichterbij de lagere gronden kon wonen. Zo lagen het vroegere Helpman, Dilgt, Haren en Glimmen op de westflank van de Hondsrug, dichtbij de Drentsche Aa en lagen Essen, Onnen en Noordlaren daarentegen op de oostelijke Hondsrug-flank die meer op het Hunzedal geörienteerd was.

Elk van deze middeleeuwse dorpen had de kenmerken van een (Drents) esdorp of brinkdorp, met in het midden een open, vaak met eiken ingeplante ruimte waaromheen de boerderijen zijn gebouwd. Deze open ruimte noemen we een brink. Het woord ‘brink’

2 Noomen, 1990; Spek, 2014.

3 Lanting, 1990.

4 Noomen, 1990, 108-113.

5 Mol & de Langen 2016, 100.

6 Schroor 2009, 7.

7 Ibidem.

📍 Het esdorp Onnen lag rond 1900 op de lage oostflank van de Hondsrug. De ten zuiden van het dorp gelegen bouwlanden van de Onneresch (wit) lagen hoog op de Hondsrug, de groenlanden van de Onnerpolder (groen) lagen in het laaggelegen Hunzedal.

betekende in de middeleeuwen ‘rand’. In het beginstadium van het esdorp lag deze open ruimte dus nog aan de rand van de nederzetting. Door verdere groei van de nederzetting raakte deze ruimte echter steeds meer ingesloten en werd het aanvankelijke randgebied steeds meer de centrale plaats van het dorp. Hier werden ‘s ochtends de koeien en de schapen bijeengedreven voordat ze door de herders en honden via verschillende veedriften naar de naburige groenlanden of heidevelden werden geleid.⁸

Akkerbouw vond plaats op de essen die vanwege de beperkte breedte van de Hondsrug vaak ten noorden en ten zuiden van de nederzetting waren te vinden. Voorbeelden zijn de Onneresch, de Glimmer Esch en de Noordlaarder Esch. Essen zijn ontstaan op plekken waar de toenmalige boeren bos hebben gekapt.

Waarschijnlijk konden ze aan de natuurlijke begroeiing zien welke bodems geschikt waren voor akkerbouw.⁹ Het ontginnen van deze bossen zal in eerste instantie op individuele basis zijn ondernomen, waarbij elke boer dicht bij zijn boerderij een klein stukje bos ontgon. De plek van deze oudste akkers is bij Haren nog terug te vinden in het toponiem ‘olde hoven’.¹⁰ Later gingen de boeren over tot gemeenschappelijke ontginningen. Daarbij mat men een stuk bos uit met afmetingen van ongeveer 80 tot 120 meter lang en breed. Iedere boer die aan de ontginning had deelgenomen kreeg vervolgens een kavel in het ontginningsblok toebedeeld.¹¹ De verschillende ontginningsblokken groeiden uiteindelijk aaneen tot grote bouwlandcomplexen: de essen. Het woord ‘es’ (Oudsaksisch ateska) is verwant aan de Germaanse werkwoordstam at- ‘eten’. De es is dus het land

8 Abbes et al, 2021. 124-152..

9 Ibidem.

10 Smit 1975, 61.

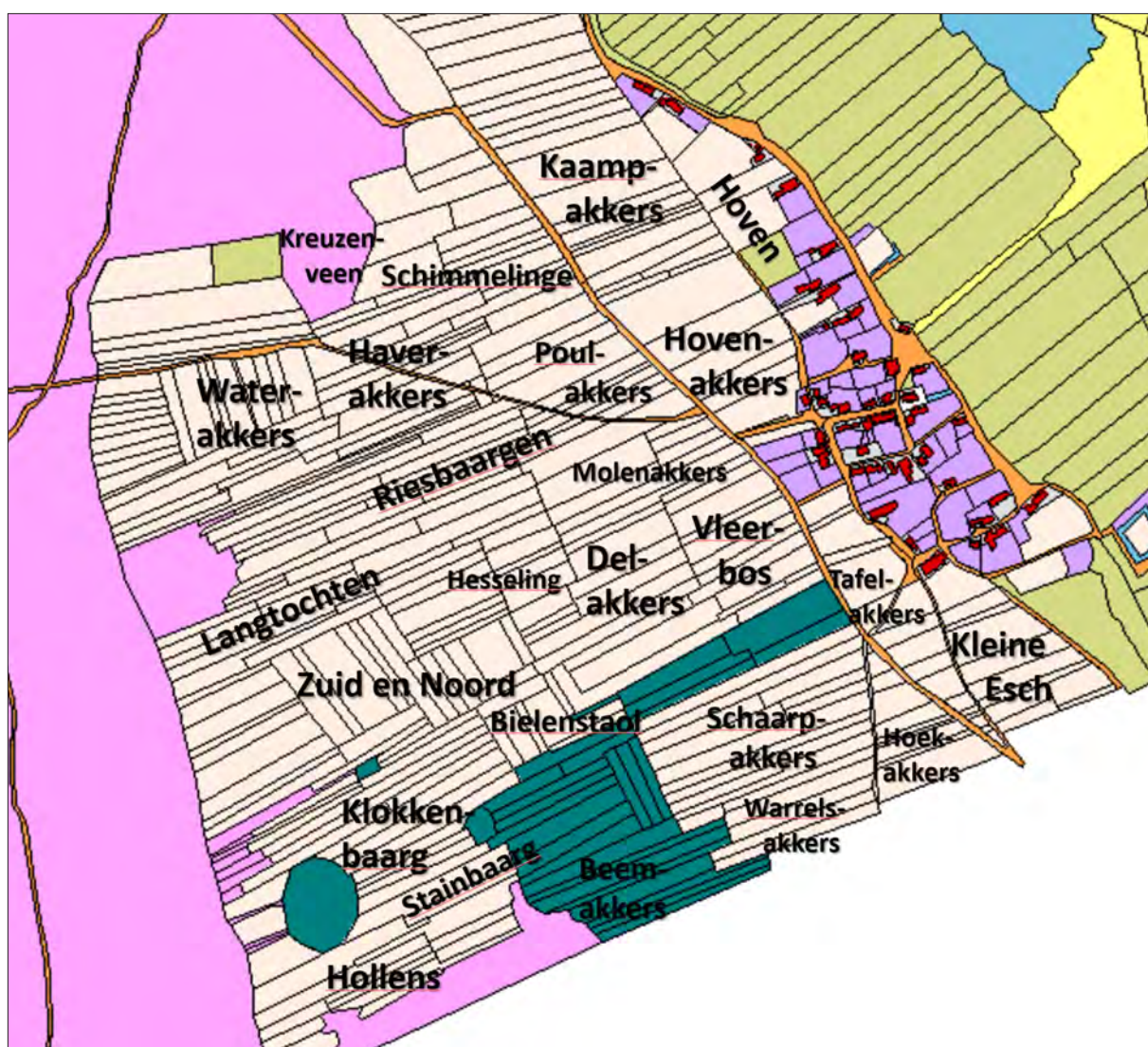
11 Landschapsbiografie Westerwolde

waarvan gegeten wordt of waar het voedsel wordt verbouwd.¹²

Niet alle hoger gelegen gronden op de Hondsrug waren per definitie geschikt voor akkerbouw. Daar waar de keileem te ondiep in de ondergrond werd aangetroffen, lieten de boeren het bos staan. Vanwege de keileem stagneerde de waterafvoer hier, met ongunstige gevolgen voor de akkerbouw. Op oude kaarten vinden we deze hoogopgaande gebruiksbossen op ondiepe keileem terug als 'holt'.¹³ Om natte gebieden te kunnen bewerken, zijn dwars op de Hondsrug slo-

ten gegraven. Deze sloten zijn nog grotendeels intact en worden 'Harense rellen' genoemd.

Ter hoogte van de overgangszone tussen de zes tot acht meter hoge Hondsrug en de laaggelegen beekdalen van de Drentsche Aa en de Hunze vinden we middelhoge vochtige zandgronden (2,5m tot 1m +N.A.P). Dit was het domein van de middeleeuwse herders die met hun schaapskudde langs de verschillende heidevelden trokken. Veldnamen als 'Mickelveld' en 'Noordveld' (mickel=groot, veld=heide) bij Haren, (voorbeelden Noordlaren, Glimmen) herinneren

📍 Historische veldnamen op de Noordlaarder Esch. Ontleend aan Spek 2021.

12 Spek e.a. 2015, 2019.

13 Smit 1975, 63.

📍 Kweldervegetatie met zeekweek (linksboven), zeekraal en schorrekruid (rechtsboven), zoutmelde (linksonder) en zulte en zeebies (rechtsonder). Bron: Westerink 2022.

ons aan dit eeuwenoude gebruik.¹⁴ Het gevarieerde landschap met heidevelden, ruwe graslanden, moerasbossen, venen en petten was daarnaast een belangrijk voedselgebied voor rundvee en varkens. Ook werd er hout en turf gewonnen.¹⁵

De laagste delen van het landschap langs de Drentsche Aa en de Hunze stonden in het najaar en tijdens de wintermaanden onder water. Vanwege de jaarlijkse overstromingen werd er ieder jaar een laagje rivierklei afgezet. Deze natuurlijke vorm van bemesting zorgde in het voorjaar voor kleurrijke en zeer soortenrijke graslanden. Het gras werd in de zomer gemaaid en tot hooi gemaakt. Nadat het hooi was geoogst kwam ook hier de herder weer in beeld. Vanwege de slappe ondergrond waren de gemaaide graslanden enkel geschikt voor jongvee en ossen.¹⁶ De natte graslanden stonden bekend als maden, waarbij het woord 'made', (afkomstig uit het Indo-Germaans) zoveel betekent als 'nat', 'door-drenkt'.¹⁷ Ieder esdorp had haar eigen hooilanden (madelanden). Zo vinden we ten oosten van Haren langs de Hunze de 'Bronmaden', ten oosten van Noordlaren de Noordlaardermaden en ten westen van Glimmen de Glimmermade. De veldnaam 'Kraanlanden', eveneens ten oosten van Haren vertelt ons

dat deze natte graslanden vroeger veelvuldig door kraanvogels werden bezocht.¹⁸

Niet overal langs de loop van de Hunze en de Aa was sprake van een open graslandvegetatie. De middeleeuwse bewoners zullen sommige moerasbossen al vroeg hebben gekapt zodat men het terrein als hooiland kon gebruiken. De delen waar deze moerasbossen niet zijn ontgonnen vinden we op oude kaarten terug als de 'broeklanden', waarbij het toponiem 'broek' verwijst naar de lagere ligging van het vroegere elzenbroekbos ter plekke.¹⁹

4.3 Het middeleeuwse wierdenland-schap

Zoals we in hoofdstuk drie al hadden vastgesteld was het Groningse wierdenlandschap rond de vierde eeuw grotendeels verlaten, nadat de bevolkingsdruk zo rond de jaartelling tot een piek was gekomen met vijftien tot twintig inwoners per vierkante kilometer.²⁰ Vanaf de vroege middeleeuwen raakten de kwelders opnieuw bewoond, deze keer door boeren die vanuit Noord-Duitsland en Zuid-Denemarken hun heil zochten op de verlaten wierden.²¹ Ze brachten een andere cultuur met zich mee, die zich vooral toonde in an-

14 Ibidem 57.
 15 Ibidem, 59.
 16 Ibidem.
 17 Brinkkemper et al 2009.
 18 Smit 1975, 59.
 19 Abbes et al. 2021, 141.
 20 Westerink 2022, 50.
 21 Ibidem.

dersoortig aardewerk en een ander grafritueel. Waar de oude bewoners boerderijen bouwden van met klei en leem dichtgesmeerd vlechtwerk, trokken de nieuwe wierdebewoners boerderijen op uit opgestapelde kwelderzoden.²² Ondanks de genetische verschillen met de eerdere bewoners en een afwijkende cultuur bleven de bewoners van de kwelders Friezen genoemd worden.

In de eeuwen die volgden op het opnieuw in gebruik nemen van het oude cultuurlandschap ontstond een ware overzeese handelscultuur die zich uitbetaalde in groeiende handelsnederzettingen en weelderige gouden, met edelstenen belegde sieraden. Bescheiden (huis)wierden groeiden uit tot omvangrijke dorpswierden. Door de groeiende bevolking werd het landschap rondom de wierde intensiever in gebruik genomen. Deze bloeiperiode duurde tot het einde van de zevende eeuw. Vanaf toen kregen de Friezen in toenemende mate te maken met invallen van Noormannen. Vanuit het zuiden rukte het Frankische rijk op. Eerst viel het westelijk deel van Frisia (ten westen van de rivier de Lauwers) ten prooi aan de Franken na twee verloren slagen in de jaren 719 en 734. Daarbij werden de Friese koningen Radbod en Bubo verslagen. Het oostelijke deel van Frisia tussen de Lauwers en de Duitse rivier de Weser viel in het jaar 785 in Frankische handen nadat de Saksische hertog Widukind zijn meerdere in de Franken moest erkennen.²³ De Frankische soldaten werden op de voet gevolgd door missionarissen die in opdracht van de Frankische koning Karel de Grote de leer van het Christendom op de kwelders moesten laten landen.

Voor de landstroken Hunzingo en Fivelingo ten noorden van de stad Groningen was dat Liudger. Vanuit de zeer oude missiekerk van Leens werden de kwelders rondom gekerstend met steeds weer nieuwe kerkstichtingen tot gevolg.²⁴ De kerken verzezen bovenop de wierde of op een speciaal daarvoor opgeworpen wierde naast de dorpswierde. Wanneer een dochterkerk zich afsplitste van een moederkerk ont-

stond een nieuwe parochie. De grenzen van deze parochies of kerspelen vormen in grote lijnen nog altijd de dorpsgebieden van nu.

Ten westen en ten noorden van de stad is het wierdenlandschap goed bewaard gebleven. Zuidelijk van de wierde van Dorkwerd die al sinds de eerste eeuw v.Chr. bewoond was, tekenen zich nog een aantal wierden af waarvan de meeste al rond de jaartelling werden opgeworpen langs een toenmalige rivier (de Hunzinge). We kennen deze dichtgeslibde rivier tegenwoordig als de Zijlversterweg die als inversierug iets opgetild in het landschap ligt.²⁵ Een aantal boerderijen liggen een stukje van de weg verwijderd.

☛ Het wierdenlandschap langs de Zijlversterweg tussen Dorkwerd en Leegkerk. Bron: Topografische kaart omstreeks 1950.

22 Ibidem.

23 Wiersma 2021, 25

24 De Langen & Mol 2016, 1-55.

25 Westerink 2022, 245.

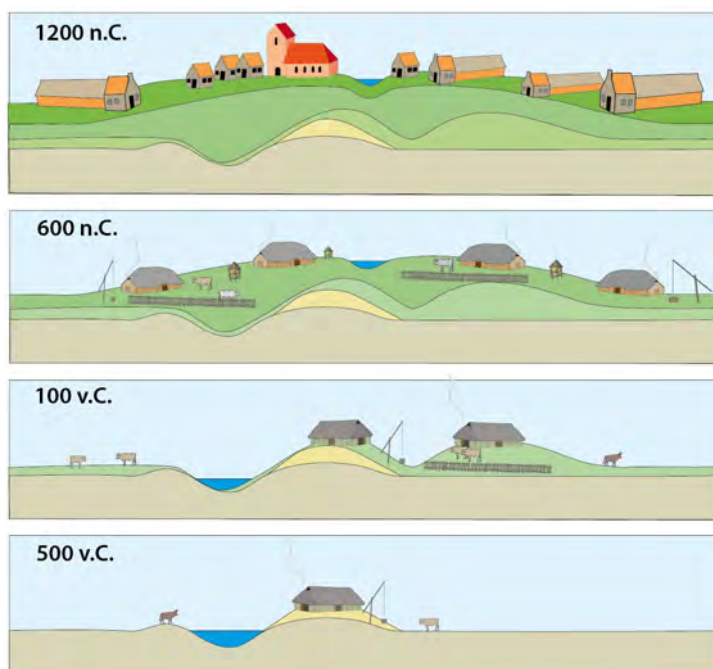
➡ De ontwikkeling van een wierdedorp van huiswierde tot dorpswierde. Bron: Westerink 2022.

Zij markeren de middeleeuwse huisplaatsen die hier rond het jaar 900 werden opgeworpen. Vanuit hier is vervolgens het achterliggende veen in ontginning gebracht.

4.4 Het middeleeuwse veenontginningslandschap

Terwijl rond de negende en tiende eeuw op tal van wierden in het reeds honderden jaren gecultiveerde kwelderlandschap kerkjes verrezen, begonnen de toenmalige bewoners van het wierdenlandschap voorzichtig te knabbelen aan de randen van het achterliggende veenmoeras. Tot die tijd had het veen er onaangeroerd bij gelegen. Ter hoogte van het huidige Hoogkerk en Leegkerk en langs de westkant van de Drentsche Aa was tot aan de negende eeuw nog sprake van een onbewoonde veenwildernis. Het grootste veenmoeras binnen de huidige gemeentegrenzen (het Centrale Woldgebied) lag ten oosten van de Hunze, ten zuiden van Bedum en ten westen van Woltersum en Ten Boer.

De ontginning van het moeras is vermoedelijk in twee fasen verlopen, waarbij vanaf de negende en tiende eeuw op kleine schaal aan de randen van het veen en langs veenstroompjes dieper in het veen greppels

en ontwateringsslootjes werden gegraven. Vanaf de elfde eeuw begon men met het systematisch ontginnen van het gehele veenmoeras, waarbij lange rechte sloten werden gegraven haaks op de ontginningssas. Een aantal van deze middeleeuwse sloten zijn in de huidige verkaveling nog terug te vinden.²⁶

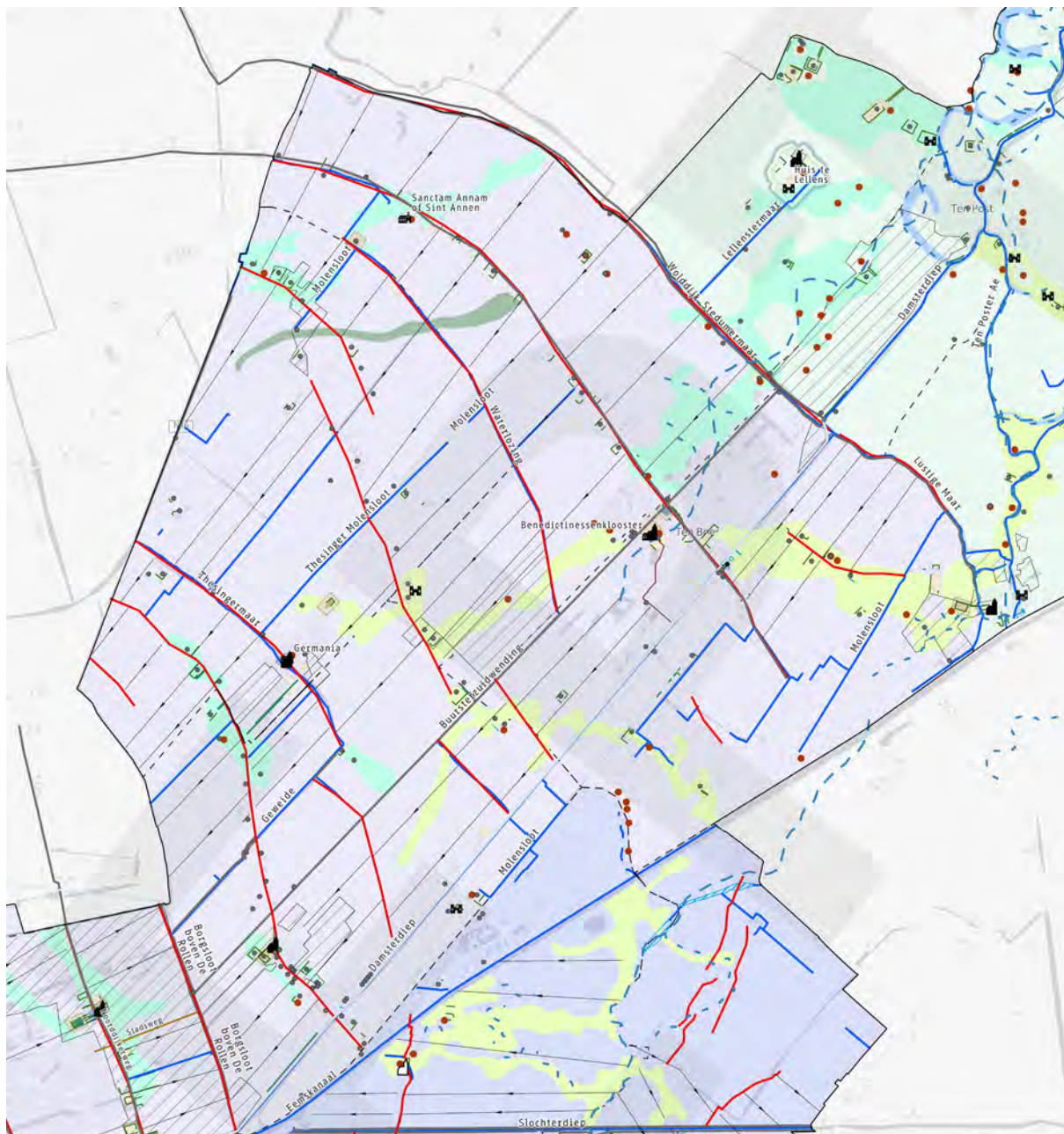
De richting van de verkaveling, die op historische kaarten nog veel beter valt te bestuderen dan op de huidige topografische kaarten omdat er door ruilverkavelingen en schaalvergroting veel van de oorspronkelijke kavelgrenzen verloren zijn gegaan, geeft ons de mogelijkheid om erachter te komen vanuit welke richtingen het toenmalige veenmoeras in gebruik is genomen. Veenverkavelingen zijn erg karakteristiek vanwege de langgerekte, smalle kavels. Deze kavels hebben een begin en een einde. Het begin van een veenkavel begint langs de oevers van een voormalig riviertje of op de overgang van kwelder naar veen en eindigt daar waar ze botst met een veenverkavelingsblok dat vanuit een andere richting is gestart.

➡ De middeleeuwse boeren trokken vanaf het reeds lang bewoonde wierdenlandschap met spades het veenmoeras in en groeven daar lange rechte sloten zodat de bovenlaag van het veen opdroogde en gebruikt kon worden als akkerland. Bron: Rob van Erden.

26 Ibidem 18.

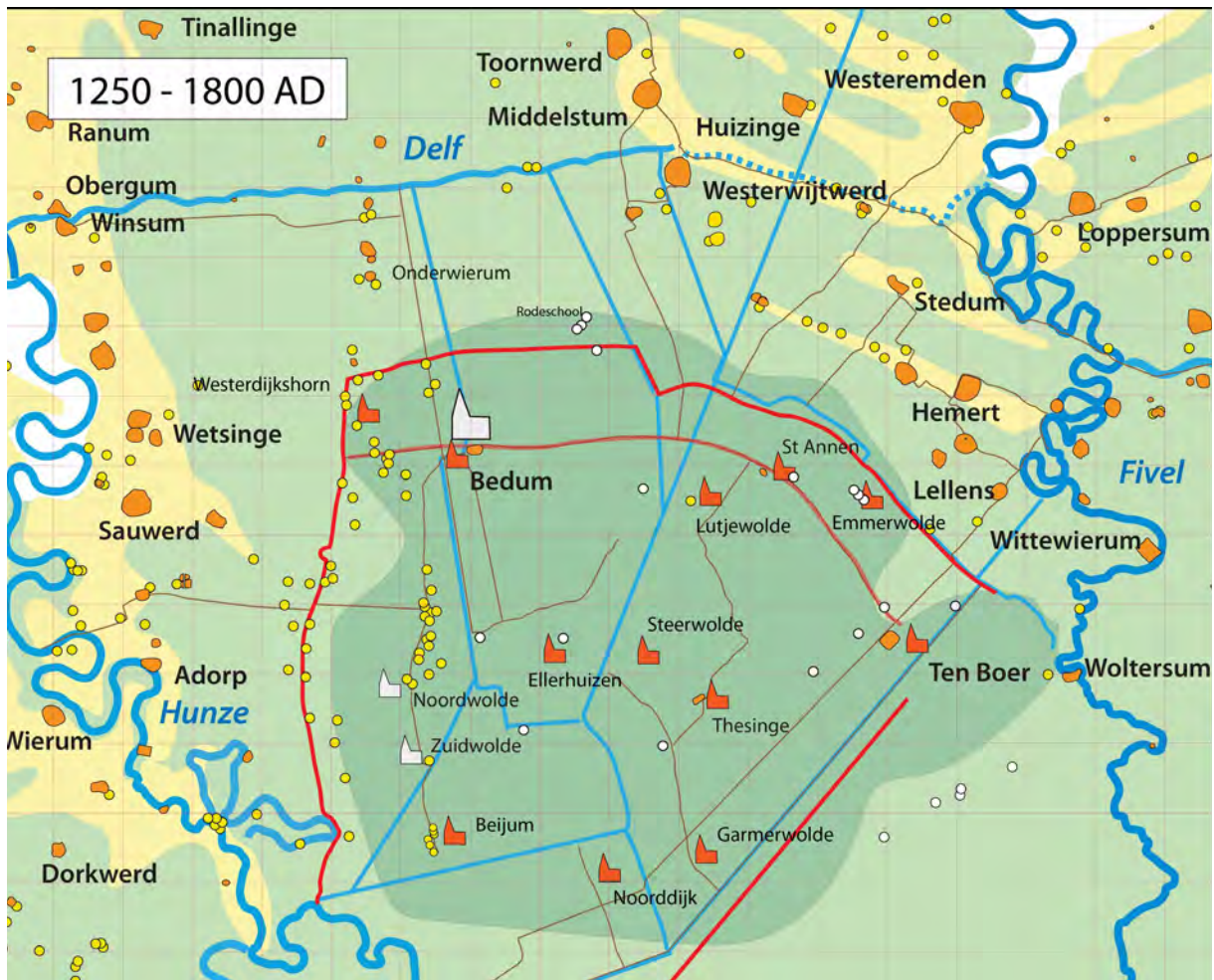
Het zeer uitgestrekte veenmoeras van het Centrale Wold tussen de oostelijke oever van de Hunze en de kwelders langs de Fivel is vanuit verschillende richtingen in cultuur gebracht. Het grootste ontginningsblok is dat van de latere dorpsgebieden Thesinge en Ten Boer, met als ontginningsbasis de kwelderwal van de vroegere Fivelboezem. Op het moment van ontginning was er nog geen sprake van de Wolddijk, maar de lijn markeert ongeveer de overgang van het

reeds met klei bedekte kwelderland en het met veen bedekte achterland. Vermoedelijk is deze ontginning opgezet door de bewoners van de wierden van Stedum, Lellens, Hemert, Ten Post en Woltersum.²⁷ Het einde van dit ontginningsblok wordt gevormd door de Zuidwending. Daarachter bevindt zich het ontginningsblok van Zuidwolde, dat als startpunt de oevers van de Hunze heeft. Ook de ontginningsblokken van Noordijk, Middelbert en Engelbert zijn vanaf de oe-

➊ Verschillende ontginningsrichtingen binnen het Centrale Wold. De rode lijnen laten zien waar in het veen men tijdelijk heeft gewoond voordat men vanwege wateroverlast gedwongen werd om verder het veenmoeras in te trekken. Bron H. ter Steege.

27 Ligtdag 1994, 91.

De ligging van de Wolddijk. Deze dijk moest het ingeklonken veenland beschermen tegen wateroverlast vanuit het inmiddels hoger gelegen kweldergebied. Bron: Westerink 2022.

vers van de Hunze gestart. De ontginningsblokken van Middelbert en Engelbert botsen op de verkaveling van Harkstede en Klein Harkstede. Een voormalige zijstroom van de Fivel, de zogenaamde Kleisloot ligt aan de basis van deze ontginningsblokken, net als die van Heidenschap.

Het in cultuur brengen van het veenmoeras moet voor die tijd een grote onderneming zijn geweest waarbij de nodige organisatie was vereist. Het achterliggende idee van de ontginners was uitbreiding van het territorium, ingegeven door een toenemende bevolkingsgroei. Mogelijk werden de veenontginningen aangemoedigd door een klimatologische omslag waardoor het voorheen zeer zompige moeras door een droger klimaat beter toegankelijk werd.²⁸ De ontginners gebruikten het in cultuur gebrachte veen aanvankelijk als akkerland waarbij voornamelijk rogge maar ook gerst, haver en wintertarwe

werd verbouwd.²⁹ Waar de toenmalige ontginners vermoedelijk geen rekening mee hebben gehouden is dat wanneer je water uit een veenmoeras laat lopen en vervolgens de bovengrond als akkerland gaat gebruiken, de bodem in korte tijd enorm kan gaan dalen.

Vanwege deze bodemdaling duurde het niet lang voordat de ontginners geconfronteerd werden met grote wateroverlast. Het oorspronkelijke veenpakket, waarvan de dikte wordt geschat op zo'n één tot tweeënhalve meter is vermoedelijk in minder dan honderd jaar tijd weggeteerd.³⁰ Het gebied zakte als een plumpudding in elkaar en werd daardoor erg kwetsbaar voor overstromingen, zeker ook omdat er tot ca. 1200 nog geen dijken waren. Het dreigende water dwarde de ontginners als het ware dieper het veen in, waarbij complete nederzettingen werden verplaatst. Steeds weer werd een nieuw stuk veen ontgonnen

28 Kortekaas 2013, 87.

29 Ibidem 89.

30 Van den Broek 2017, 13.

dat vervolgens oxideerde, zodat het probleem van wateroverlast weer opnieuw optrad.³¹ Men kon in het veen door blijven schuiven totdat men in conflict kwam met een naburig ontginningsblok.

Een eerste strategie om het water het hoofd te bieden was het aanleggen van huispodia. Deze middeleeuwse huiswierden zijn op een aantal plekken in het landschap nog aan te wijzen. Ze markeren de plek van de verlaten nederzettingssassen (verwijzen naar kaart). Uiteindelijk werd er gekozen voor een interlokale oplossing met de aanleg van de Wolddijk in de loop van de twaalfde eeuw.³² Tegen die tijd was het gebied al meermalen overstroomd geweest waarbij er een dun laagje klei is afgezet op het grotendeels ingeteerde veen. Deze bodems met een stugge kleilaag en een hoog humusgehalte als overblijfsel van het veen worden ook wel woudgronden genoemd.³³ Om het stagnerende water beter kwijt te kunnen raken zijn tot slot ook nieuwe grote afwateringen gegraven zoals het Kardingermaar en het Wytwerdermaar.

Hetzelfde proces van ontginning en daaropvolgende bodemdaling met als gevolg overstromingen en afzetting van stugge klei vond plaats ter hoogte van het voormalige veenmoeras rond het huidige Hoogkerk en Leegkerk. Als ontginningsbasis dienden de oevers van het veenriviertje de Hunsinge. Vanaf hier trokken de middeleeuwse ontginners, mogelijk afkomstig van de reeds vele eeuwen bewoonde wierden Dorkwerd, Verswerd en Selwerd het veen in. Na inklinking van het veen vestigden ze zich op huiswierden langs de Hunzige.³⁴

Het veen langs de flanken van de Drentsche Aa werd op een vergelijkbare manier in cultuur gebracht. De kenmerkende opstreckende veenverkaveling ter hoogte van de Oosterpolder, Polder Lappenvoort, Westerpolder, Glimmerpolder en het Paterswoldsemeer. ontsprong langs de westelijke oever van de Drentsche Aa en liep stuk op het territorium van de westelijk gelegen Drentse dorpsgebieden. Enkele huispodia ter hoogte van het Friese Veen en een reeks veenterpjes op eilandjes midden in het Paters-

woldse meer herinneren nog aan deze volmiddeleeuwse bewoning. De bodem, daar waar ze in latere eeuwen niet is weggegraven ten behoeve van de turfwinning, heeft hier nog altijd een weinig karakter. Voor zowel het Centrale Woldgebied als ook de regio Leegkerk-Hoogkerk en het ontgonnen veen langs de westkant van de Drentsche Aa geldt dat de bewoning vanwege onophoudelijke wateroverlast vanaf de veertiende tot aan de zestiende eeuw grotendeels is weggetrokken uit het gebied.³⁵

4.5 Kloosters en borgen

Terwijl gedurende de twaalfde eeuw overal in de veenmoerassen de bodem begon te zakken door de voortschrijdende ontginningsactiviteiten, zien we in diezelfde periode steeds meer kloosters in het landschap verschijnen. Op de flank van de Hondsrug was dat klooster Yesse te Essen.³⁶ Ten noorden van de stad verwierf het klooster Ruinen in de twaalfde eeuw een stuk grond op of nabij een wierde. Dit Drentse uithof splitste zich in 1215 af tot het zelfstandige Benedictijner klooster Selwerd. In Wittewierum, aan de rand van het Centrale Woldgebied vestigden zich monniken van de premostratenzer orde. Dit mannenklooster kreeg de naam Floridus Hortus, oftewel het klooster Bloemhof (1213). In Thesinge stichtte men het klooster Germania (eind twaalfde eeuw) dat onderdeel uitmaakte van de benedictijnerorde. Het klooster dat bij Ten Boer (vóór 1301) verrees behoorde ook tot deze orde. Beide kloosters waren vermoedelijk dubbelkloosters. In het cisterciënzer klooster van Sint Annen (1340) waren enkel vrouwen toegestaan.³⁷

Van bovengenoemde kloosterorden is bekend dat ze zich actief hebben beziggehouden met de waterhuishouding en het in cultuur brengen van het landschap. Het is dan ook niet geheel toevallig dat de kloosters zich vestigden juist op die plekken waar problemen met de waterhuishouding waren ontstaan. Kennelijk hebben de toenmalige bewoners een beroep gedaan op het organisatievermogen dat de kloosterlingen met zich meebrachten. De landerijen die door klink en overstroming verloren waren gegaan konden met

31 Chemisch proces waarbij de onverteerde plantenresten van het veen door ontwatering bloot worden gesteld aan zuurstof en na honderden jaren alsnog verteren, waarna de veenbodem inklinkt.

32 Van den Broek 2018, 15.

33 Schroor 2007, 70.

34 Kortekaas 2013, 83.

35 Ibidem 91.

36 Zie deel 2.

37 Feenstra 2001, 19.

➊ *Het huidige kerkhof van Wittewierum toont ons de ligging van het voormalige kloosterterrein, waarvan de gracht voor een deel bewaard is gebleven. Bron: Historische kring Ten Post en omstreken.*

behulp van de kennis en handigheid van de monniken opnieuw in cultuur gebracht worden. Daarbij moet gezegd worden dat het zware werk in de vorm van het graven van ontwateringssloten en het aanleggen van zijlen niet per se door de monniken zelf werd uitgevoerd. Daarvoor beschikten de kloosters over zogenaamde lekebroeders. Deze lieden moes-

ten wel de kloostergelofte afleggen, maar hoefden zich niet bezig te houden met de geestelijke taken binnen een klooster.³⁸ Een andere verklaring voor het verschijnen van verschillende kloosters in het Woldgebied is dat de ingezakte veenbodems van weinig waarde meer waren voor de toenmalige bewoners. De eigenaren deden afstand van deze onlanden in ruil voor zielenheil. Het waren zogezegd gronden die door de kloosters makkelijk te verwerven vielen en vervolgens werden verbeterd door het aanleggen van diepen en zijlen.³⁹ In een paar eeuwen tijd bouwden de verschillende kloosterorden op deze manier een enorm grondbezit op in het gebied.⁴⁰

Welke rol de kloosters precies hebben gehad in de vormgeving van de waterinfrastructuur valt lastig te zeggen. De algemene indruk is dat de opkomst van de kloosters vanaf de late twaalfde eeuw gebeurde in een tijd dat de meeste ontginningen in het kustgebied al hadden plaatsgevonden, zodat het een mythe lijkt dat de kloosters een grote rol in de middeleeuwse ontginningen hebben gehad. Wel waren er nadien zoveel problemen met de wateroverlast door deze ontginningen, dat de kans groter is dat de kloosters een belangrijke rol in de regionale waterstaat hebben gespeeld. Als intellectuelen van hun tijd waren de kloosterlingen mogelijk dus deels ook 'ingenieurs' en 'watermanagers'.

Op het moment dat de kloosterlingen arriveerden was de Wolddijk naar alle waarschijnlijkheid al aangelegd. Ook waren er al een soort van waterstaatsorganisaties in het gebied actief. Toen de Wolddijk eenmaal was aangelegd waren er namelijk zijlen nodig om het teveel aan water binnen het ingedijkte gebied te kunnen lozen. De organisatie hiervan was in handen van de zogenaamde zijlvesten, die weer waren onderverdeeld in schepperijen. Het onderhoud van de dijken was georganiseerd binnen de Dijkrechten.⁴¹ Beide bestuursorganen waren verantwoordelijk voor de waterhuishouding in het gebied.

Aangezien de kloosters grote delen van het landschap in eigendom hadden, zullen ze met het verwerven van steeds meer grond ook steeds meer zeggenschap in de beide bestuurlijke organisaties

38 Ibidem 21.

39 Mol & Zomer 2015, 30-35.

40 Zie daarvoor de kaart met kloostergoederen.

41 Ligtendag 1994, 142-145.

hebben gekregen. Dat geldt zeker voor het klooster Bloemhof te Wittewierum. Van dit klooster is bekend dat ze een grote rol hebben gespeeld in het samenvoegen van een aantal lokale zijvesten in het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen. De abt van het klooster trad op als bestuurder. In het jaar 1424 werd het Oosterstadshamrik tot dit zijlvest toegelaten. Om aansluiting te krijgen op het Damsterdiep tussen Ten Boer en Delfzijl werd er in dat jaar gestart met het verbreden van een kavelsloot tot afwateringskanaal tussen Oosterhoogebrug en Oosterdijkshorn. Aan de noordzijde van dit Damsterdiep werd een kade opgeworpen. Deze Damsterwal zou langzamerhand de functie van de oude Stadsweg van omstreeks 1200 tussen Groningen en Garrelsweer overnemen.⁴² De dorpsgebieden Engelbert en Middelbert kwamen halverwege de veertiende eeuw al in de knel met hun afwatering richting de Hunze vanwege voortgaande bodemdaling. In het jaar 1370 werd het de dorpen toegestaan om richting het oosten af te wateren.⁴³

Het noordwestelijke deel van de Wolden waterden af via waterwegen die bij het Winsumer en Schaphalsterzijlvest in beheer waren. De leiding van dit zijlvest was in handen van de cisterciënzer abdijs van Aduard.⁴⁴

Het klooster van Aduard bezat ten noordwesten van de stad Groningen ter hoogte van Leegkerk een aaneengesloten complex van landerijen. In deze hoek van de gemeente Groningen moeten we ook het bezit van het Benedictijner dubbelklooster Siloë te Selwerd zoeken. Dit klooster was gelegen op een wierde en bezat rondom (tussen Dorkwerd en de Koningslaagte) een min of meer aaneengesloten complex van weilanden.⁴⁵ Beide terreinen kenmerken zich door een blokvormige verkaveling. Ook hier geldt dat de oorspronkelijke veengronden door ontwatering in elkaar zijn gezakt. In een poging om aan het water te ontsnappen wierpen de toenmalige ontginners huisterpjes op. Toen dat geen oplossing

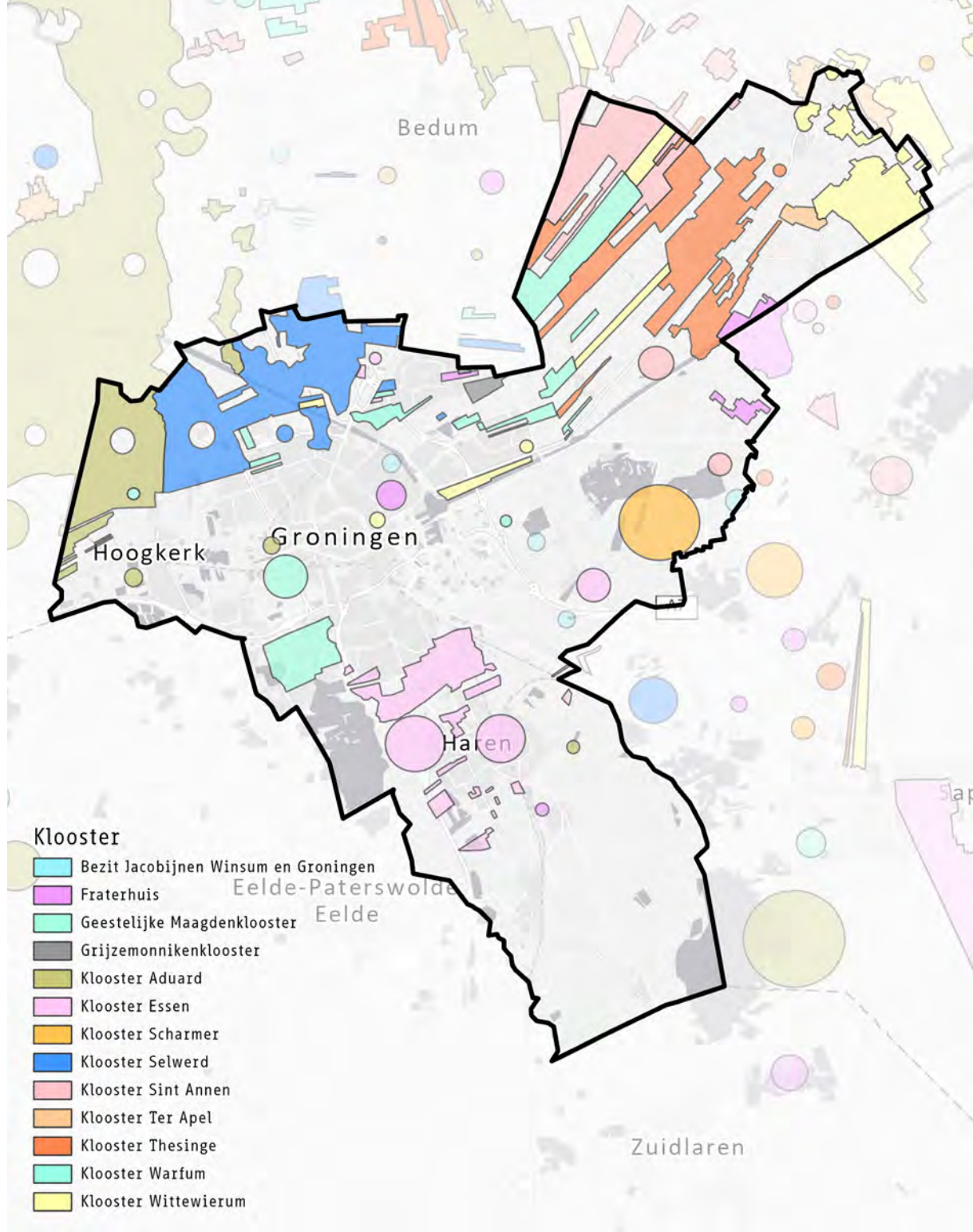
📍 De ligging van klooster Yesse te Essen op een kaart uit 1594.

42 Feenstra 2001. Meer over de Stadsweg in deel 2.

43 Van den Broek 2011, 103.

44 Feenstra 2001, 29.

45 www.hisgis.nl

Op deze kaart is te zien op welke plekken de verschillende kloosters binnen de grenzen van de huidige gemeente Groningen bezit hadden. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

bleek te zijn, zullen de bewoners naar beter bewoonbare oorden zijn vertrokken. De drassige verlaten onlanden zijn nadien door beide kloosters in bezit genomen en opnieuw in cultuur gebracht doormiddel van het graven van diepe kavelsloten, deels haaks op de oudere veenverkaveling.

De kloosters hadden niet alleen bezit in de door wateroverlast geteisterde voormalige veengronden. Voor het verbouwen van rogge en het steken van

turf waren de kloosterlingen ook gebaat bij nog niet ontwaterde veengronden en zandgronden. Zo is van het klooster Aduard bekend dat ze rondom het Zuidlaardermeer veengronden exploiteerden. Om het gewonnen turf efficiënt weer naar het noorden te kunnen vervoeren, zullen ze mogelijk een rol hebben gespeeld in het afsnijden van diverse meanders van de Hunze. In de stad verwijst de Turftorenstraat nog naar het oude gebruik van de Drentsche Aa/Hoornsediep als transportader voor de aanvoer van turf uit de zui-

delijk gelegen venen.⁴⁶ Het klooster Wittewierum was in bezit van een zogenaamd roggevoorwerk. Deze kloosterboerderij lag langs de Boersterweg tussen Sint Annen en Ten Boer (Boersterweg 61) en stond in het jaar 1301 nog bekend als Rhoggenamunekan (rogge verbouwende monniken).⁴⁷ Dat de plek in 1301 verwijst naar het verbouwen van rogge wil niet zeggen dat dat op dat moment nog gebeurde. Het kan ook zijn dat deze streek toen ze door de monniken in gebruik werd genomen nog uit veen bestond, maar dat dat door de akkerbouw al vrij snel is ingeklonken.

Borgen

De kloosters vormden in de middeleeuwen belangrijke machtscentra in het landelijke gebied. Ze deelden die macht met de kerk en de lokale adel. Deze elite bezat verspreid binnen de huidige gemeente Groningen net als de kloosters veel grond. Waar de kloosterlingen vanuit hun kloosters hun macht uitoefenden, deden de edele lieden dat vanuit hun steenhuisen. Deze robuuste stenen gebouwen hadden in eerste instantie een verdedigbare functie. In latere eeuwen werden de stenen huizen omgebouwd tot riante woonhuizen; de borgen. Een groot aantal van de voormalige borgterreinen binnen de gemeente Groningen lag in de voormalige gemeente Ten Boer. Daar hebben tenminste zeven van deze borgen ge-

staan. Tussen Wittewierum en Ten Post waren dat de borgen Oldenhuis en Tuwinga. Beide huizen waren in ieder geval al vanaf de vijftiende eeuw bewoond door de zeer invloedrijke familie Rengers. In diezelfde tijd bezat de familie Clant de borg Tammingahuisen, ook bij Ten Post. Deze familie had halverwege de zestiende eeuw ook nog een borg bij Garmerwolde. Deze Tackenberg bestond in ieder geval al halverwege de vijftiende eeuw. Toen was er ook al sprake van de borg Gelmersma bij Garmerwolde. Van het Glimmershuis te Woltersum weten we dat daar in ieder geval al vanaf de veertiende eeuw edele lieden hebben gewoond. Begin vijftiende eeuw is deze borg door oorlog verwoest. Ook bij Lellens heeft een borg gestaan. De geschiedenis van deze borgen is in het landschap amper nog terug te lezen. Hier en daar verraad een hoogte of een oude gracht nog de ligging van de voormalige machtscentra. De meeste steenhuisen in de voormalige gemeente Ten Boer zijn in de achttiende eeuw afgebroken. De borg te Lellens hield stand tot 1897.⁴⁸

Een aantal van de voormalige borgterreinen binnen de gemeentegrenzen vinden we langs de Hunze. Ter hoogte van Selwerd heeft een borg gestaan die in bezit was van de familie Van Selwerd. De plek van dit kasteel langs de Paddepoelsterweg is nog goed te

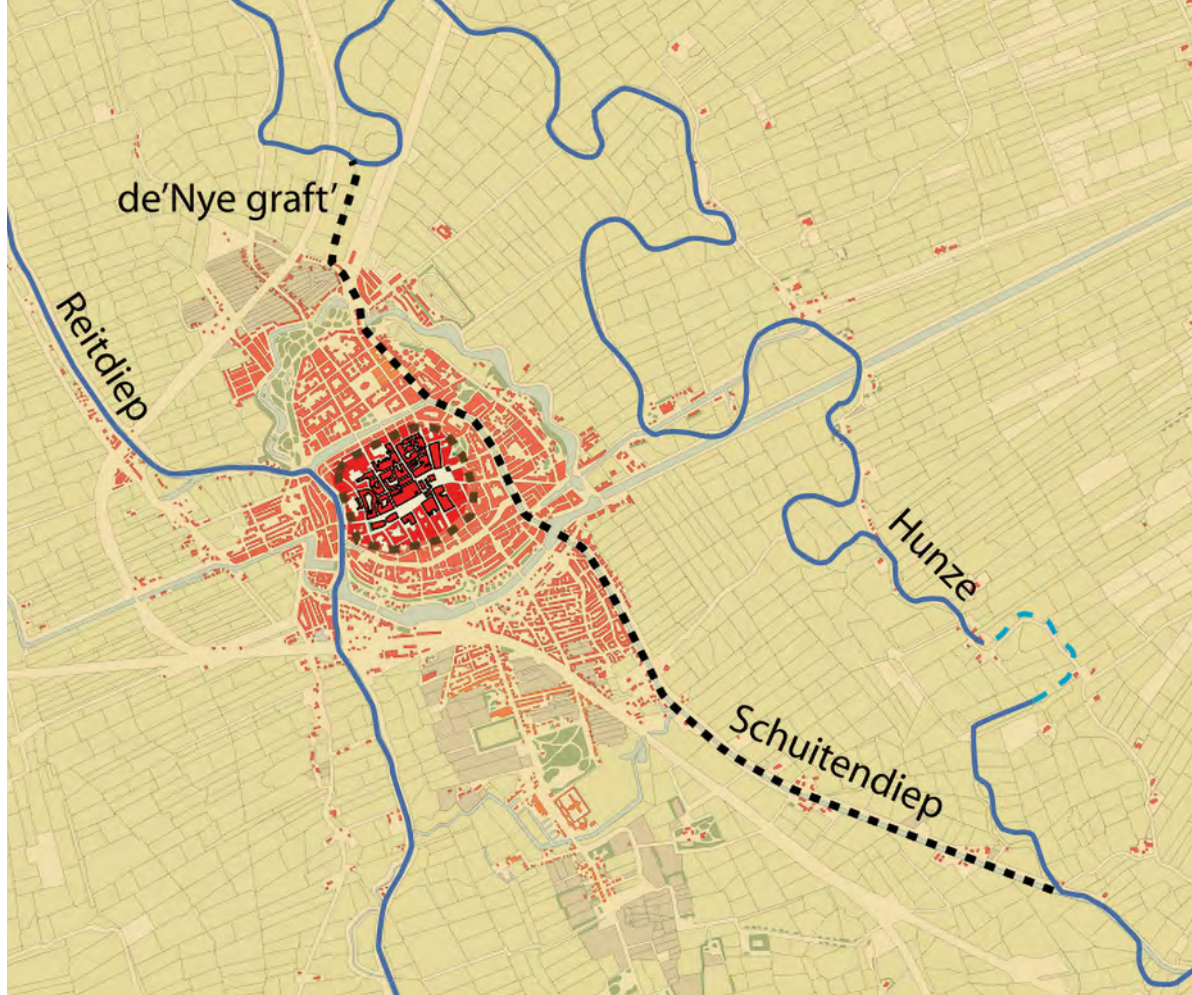

📍 De nooit geëgaliseerde resten van het kasteel van de familie van Selwerd langs de Paddepoelsterweg (De Huppels). Foto: Arnold Ligthart, gemeente Groningen.

46 Van den Broek 2011, 112.

47 Feenstra 2001, 12.

48 Feenstra 2001, 60-71.

➊ Het Schuitendiep is waarschijnlijk rond 1400 gegraven. Hierdoor werd het water van de Hunze via de oostzijde van de stad naar het noorden afgeleid. Dit nieuwe kanaal (de 'nye graft') kwam bij Borgham in de oude bedding van de Hunze (Selwerderdiepje). Het Schuitendiep lijkt mede aangelegd te zijn voor de turfvaart vanuit de nieuwe vervingingsgebieden naar de stad. Bron: Jan van den Broek; Kaart: Henk Kampen

herkennen in het landschap door een zeer onregelmatig reliëf.⁴⁹ Iets meer naar het westen stond ooit het steenhuis van Roelof de Roofridder.⁵⁰ Meer naar het zuiden vinden we langs de oevers van de voormalige Hunze het Cortinghuis, het Vrydemahuis en de Gronenburg. Van de Gronenburg wordt in de kroniek van Wittewierum vermeldt dat dit steenhuis in het jaar 1250 is verwoest.⁵¹ Elba en de Ulgersmaborg waren iets verder van de waterloop afgelegen.⁵² Ook langs de Drentsche Aa hebben verschillende versterkingen gelegen. De plek van het kasteel van Egbert te Glimmen (1227) moeten we zoeken iets ten noordwesten van dat dorp, direct langs de Drentsche Aa. Iets ten zuiden daarvan lag een versterking met de naam Weerdenbras.⁵³ In de laagte tussen Glimmen en Noordlaren op de zuidflank van de Besloten

Venen toont de hoogtekaart zeer fraai de ligging van Het Bolwerk. Dit verdedigingswerk werd tijdens de Drentse Oorlog (1228-1232) opgetrokken.⁵⁴

De veertiende, vijftiende en zestiende eeuw staan te boek als roerige tijden, waarbij de stad, nadat ze zich in de veertiende eeuw had losgemaakt van het bisschoppelijk gezag, in toenemende mate optreedt als zelfstandige stadsstaat.⁵⁵ De steenhuisen langs de Hunze waren in bezit van Ommelandse families die bepaald geen warme band met de Stadsvrijheid onderhielden. Eén van deze families (De Onsta's) had het steenhuis Elba in bezit. Hun borg werd in het jaar 1400 verwoest. Door de zich uitbreidende macht van de stad zijn tussen de dertiende en vijftiende eeuw ook de andere Ommelandse steenhuisen langs de

49 Kortekaas 2013, 91.

50 Meer hierover in deel 2.

51 Van den Broek 2019, 8.

52 De Jong en Kruisman 2019, 80.

53 Van den Broek 2019, 20.

54 Ibidem 18.

55 Kortekaas 2013, 91.

Hunze opgeruimd onder aanvoering van de Stadsvrijheid.⁵⁶ De groeiende macht van de stad Groningen toont zich verder in de aanleg van diverse kanalen als het Damsterdiep (1424), het Schuitendiep (rond 1400), het Hoornsediep (rond 1400) en de voorloper van het Boterdiep.⁵⁷

4.6 Middeleeuwse gebiedskenmerken

Wierden en onregelmatige blokverkaveling

Veel van de wierden daterend uit de late ijzertijd en Romeinse tijd groeiden in de middeleeuwen uit tot dorpswierden. Daarnaast werden er in de middeleeuwen ook nieuwe wierden opgeworpen. Het gaat hier om huiswierden die in het in het door bodemdaling getroffen ontgonnen veengebied werden opgeworpen alvorens de bewoners door teveel wateroverlast verder het veen introkken. Het landschap rondom de wierden kent een onregelmatige blokverkaveling vanwege de vele natuurlijke waterlopen die in eerste instantie als perceelsgrenzen werden gebruikt. Door het graven van sloten kregen de percelen een onregelmatige blokvorm met soms een rechte zijde en soms een kronkelende zijde.

Streekdorpen en opstreckende verkaveling

Het zeer uitgebreide stelsel van lange parallel aan elkaar lopen sloten met haaks daarop tochtsloten in het ontgonnen veen dat ofwel langs het Reitdiep in zee afwaterde via Winsum ofwel via het Damsterdiep water loste bij Delfzijl stamt voor het grootste deel uit de volle middeleeuwen, waarbij de verschillende kloosters een niet te onderschatten rol hebben gespeeld in de aanleg en organisatie daarvan. Deze opstreckende verkaveling ontstond doordat de boerderijen die naast elkaar gelegen een streekgehucht vormden hun smalle kavels richting het nog ontgonnen veen uit konden breiden totdat ze botsten met een ander dorpsgebied.

Het esdorpenlandschap

De kern van het middeleeuwse esdorpenlandschap werd gevormd door een esdorp of gehucht dat was opgebouwd uit een aantal verspreid liggende hoeven. Aan de rand van het dorp lag een brink, die na uitbreiding van het aantal boerderijen meer in de kern van het dorp kwam te liggen. Het landschap

rondom was onregelmatig verkaveld en bestond uit zowel bouwland (de es), weiland en hooiland (de groenlanden), bos (het holt) en heide.

Kerken en parochiegrenzen

Vanaf ongeveer het jaar 800 verschijnen de eerste kerken in het Groninger landschap. In eerste instantie werden de gebouwen uit hout opgetrokken. Rond het jaar 1000 verschijnen de eerste tufstenen kerken, gevolgd door uit kloostermoppen opgetrokken gebouwen. Bij iedere kerkstichting ontstond een parochie. De grenzen van deze parochie komen in hoofdlijnen overeen met de grenzen van de huidige dorpsgebieden.

Kloosterterreinen

Op de oude zeeleigonden binnen de gemeente Groningen kunnen we twee kloosterterreinen aanwijzen, namelijk die van Selwerd en Wittewierum. Van het kloosterrein bij Wittewierum is de gracht bewaard gebleven. Bij Selwerd vormt de oprijlaan naar het klooster een belangrijk relict van de kloostertijd. Het cisterciënzer vrouwenklooster Yesse te Essen stamt uit het jaar 1215 en stond onder de hoede van de abt van het klooster te Aduard.⁵⁸ In de eeuw daarna groeide het corpusland tot een oppervlakte van in totaal 340 hectare. Buiten dit corpusland bezat het klooster nog eens ruim 2800 hectare grond, waaronder akkerland voor het telen van rogge, veenland voor het winnen van turf en grasland voor het weidebedrijf. In Thesinge stichtte men het klooster Germania (eind twaalfde eeuw) dat onderdeel uitmaakte van de benedictijnerorde. Het klooster dat bij Ten Boer (vóór 1301) verrees behoorde ook tot deze orde. Beide kloosters waren vermoedelijk dubbelkloosters. In het cisterciënzer klooster van Sint Annen (1340) waren enkel vrouwen toegestaan.⁵⁹

Wolddijk

De aanleg van de Wolddijk rond 1100 (of 1200?) was een direct gevolg van de ingezakte veenmoerassen. Om het gebied te beschermen tegen instromend water vanuit het ten opzichte de ingezakte veenbodems hoger opgeslibde kleigonden te beschermen werd langs de overgang van klei naar veen een dijk aangelegd.

56 De Jong en Kruisman 2019, 80.

57 Kortekaas 2013, 90.

58 Bulder 1987, 5.

59 Feenstra 2001, 19.

Woldtoponiemen

In het Centrale Woldgebied maar ook ter hoogte van Leegkerk en Hoogkerk vinden we in oude archiefstukken en op oude kaarten veldnamen terug die eindigen op -wold. Het woord 'wold' verwijst naar een onontgonnen wildernis. Mede dankzij deze toponiemen weten we dat het kleilandschap van het Centrale Wold en ter hoogte van Hoogkerk en Leegkerk tot aan de volle middeleeuwen bestond uit een uitgestrekt veenmoeras.

Stadsweg en Paddepoelsterweg

De Stadsweg dateert uit de twaalfde eeuw en vormde een verbinding tussen de stad Groningen en de Fivelmonding ter hoogte van Garrelswaer. Garrelswaer had zich vanaf de elfde eeuw ontwikkeld als handelscentrum met muntslag. Na de aanleg van het Damsterdiep verplaatste het wegverkeer zich van de Stadsweg naar de Damsterwal. De Paddepoelsterweg was eeuwenlang de belangrijkste verbindingsweg tussen de stad en de meer naar het noorden toe gelegen wierdendorpen van Middag-Humsterland.

Diepen en afgesneden meanders

Vanaf de veertiende eeuw ontwikkelde de stad Groningen zich tot een regionaal machts- en handelscentrum. Het kapitaal dat als gevolg daarvan vrijkwam werd geïnvesteerd in de aanleg het Damsterdiep, het Schuiten- of Winschoterdiep, het Hoornsediep, Het Hoendiep en het Boterdiep. De diepen hadden grote invloed op de waterstaatskundige organisatie van het landschap. Zo kon na de aanleg van het Damsterdiep het Oosterstadshemrik haar teveel aan water voortaan richting Delfzijl lozen op zee. In deze periode zijn ook een aantal bochten uit de Drentsche Aa en de Hunze gesneden door kanalisatie ter bevordering van het transport over deze rivieren.

Borgterreinen

Middeleeuwse borgterreinen vinden we in de gemeente Groningen terug langs de Drentsche Aa en de Hunze, langs de oevers van de voormalige Fivel en in het Centrale Woldgebied.

Essen

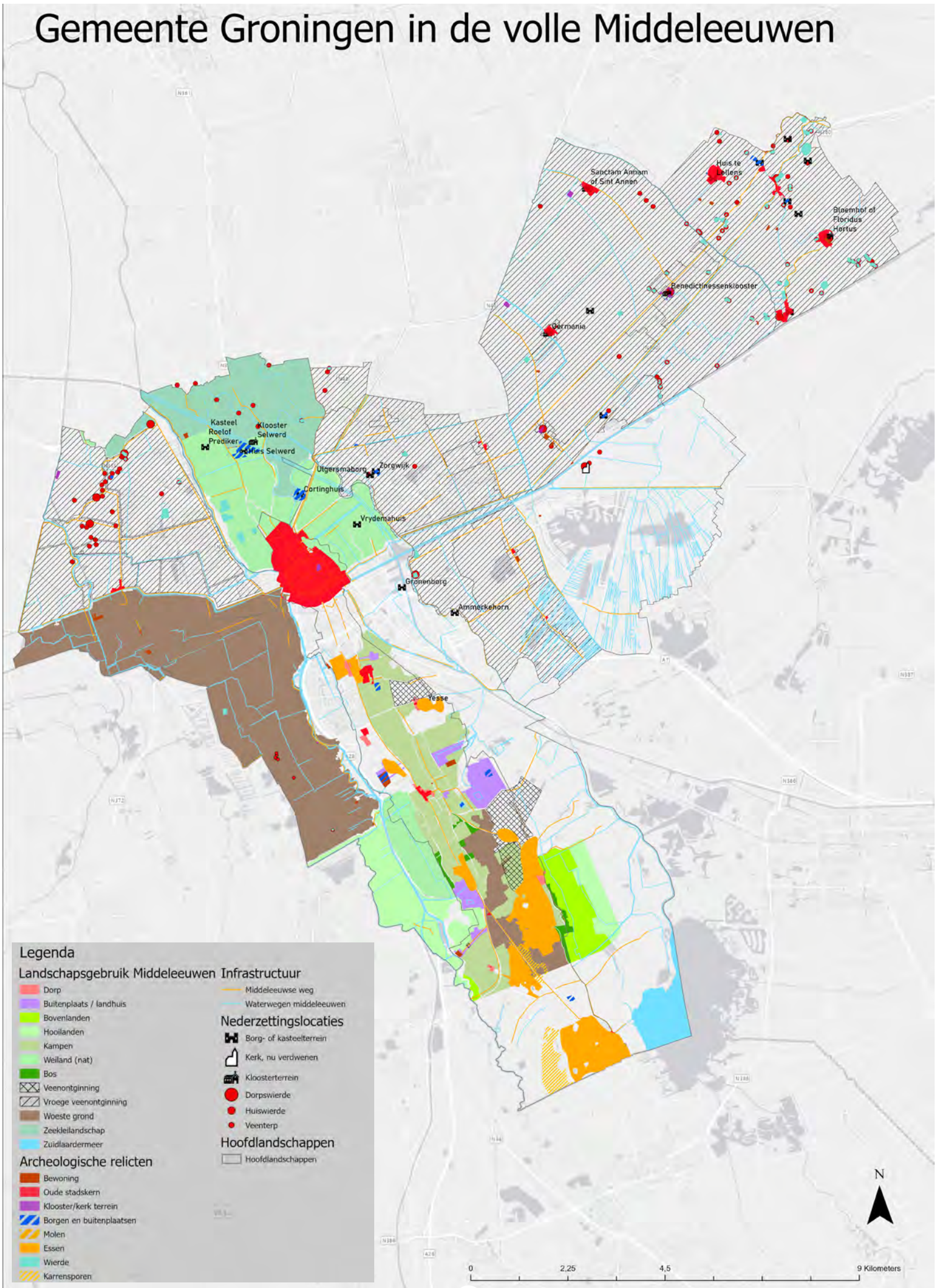
Langs de Hondsrug vinden we op oude kaarten verschillende middeleeuwse akkercomplexen terug. Veel van deze essen zijn inmiddels door bebouwing niet meer als zodanig in het landschap te herkennen. Daar waar de historische essen nog wel als akkerbouwgrond worden gebruikt, zoals bijvoorbeeld de es van Noordlaren, is de kleinschalige verkaveling door schaalvergroting verloren gegaan. Wel is het open karakter van de meeste essen in tact gebleven.

Heilig Bergje

In het Noordlaarderbos ligt een stuifheuvel die bekend staat als het Heilig Bergje. Verondersteld wordt dat op dit Heilig Bergje een vredeskruis stond. De stuifheuvel markeerde daarmee het niemandsland (de vrije mark) tussen de marken Noordlaren en Midlaren. De heuvel werd ook wel als galgenberg aangeduid. Op een galgenberg werden misdadigers opgehangen.

☞ *Een groot deel van de huidige gemeente Groningen bestond uit uitgestrekte veenmoerassen die vanaf de volle middeleeuwen in gebruik zijn genomen vanuit de al lange bewoonde klei- en zandlandschappen.*

Gemeente Groningen in de volle Middeleeuwen

15

DE NIEUWE TIJD 1550-1850

5.1 Inleiding

De periode 1500-1650 staat in onze sociaal-economische geschiedenis bekend als een periode van ongekende economische expansie. De zestiende eeuw vormde in allerlei opzichten de opmaat voor de latere Gouden Eeuw. Om die reden wordt vaak ook gesproken van de 'lange zestiende eeuw'. Nagenoeg alle steden in ons land maakten in die periode een sterke groei door, zowel door toegenomen bedrijvigheid als door handel en zeevaart. De stad Groningen vormde hier geen uitzondering op, evenals de omringende landschappen die meer dan ooit zich specialiseerden op producten die op de stedelijke markten van de Gouden Eeuw verkocht konden worden, zoals graan, wol, hop, slachtvlees en boter. Landbouw en landschap commercialiseerden daarmee even sterk als de stad, waarbij ook de energievoorziening in de vorm van turf een groot effect had op de relatie tussen stad en platteland.¹

Een ander belangrijk kenmerk van deze periode is ook de toenemende vervlechting van regionale markten met de bredere 'wereldeconomie' van die tijd. Groningen kreeg steeds meer handelscontacten met andere Nederlandse regio's en zeker ook met het buitenland, waardoor eigen producten en diensten op veel grotere schaal werden verspreid en anderzijds ook veel meer producten uit andere streken en landen de stad bereikten. De ontwikkeling van zowel de stad Groningen als de landschappen daaromheen kunnen dan ook niet los worden gezien

van deze opkomst van de proto-kapitalistische internationale economie.²

Tegelijkertijd stond met name de tweede helft van de zestiende eeuw bol van de spanningen die werden ingegeven door de toenmalige politieke en religieuze omwentelingen. In korte tijd volgden ingrijpende gebeurtenissen elkaar snel op. In het jaar 1568 barstte de Tachtigjarige Oorlog los waarin Nederlandse opstandelingen zich keerden tegen het Spaanse koninklijke gezag. De in ons land sterk om zich heengrijpende Reformatie, waarbij protestanten alles wat katholiek was naar het verleden wilden verwijzen golfde in de jaren tussen 1580 en 1594 over Noord-Nederland en leidde onder meer tot de opheffing van nagenoeg alle kloosters. In het jaar 1594 verloor de Spaansgezinde stad Groningen bovendien haar vrijheid, na een belegering door prins Maurits en de Friese stadhouder graaf Willem Lodewijk. Stad en Ommelanden werden hierdoor als zevende en laatste provincie opgenomen in de Republiek der Verenigde Nederlanden: de provincie Stad en Lande werd geboren. Welke gevolgen deze spanningen en de aansluitende conflicten uit de zeventiende en achttiende eeuw op het stedelijke en omringende rurale landschap hebben gehad is fraai te zien op oude prenten. Het agrarische landschap stond in deze periode in het teken van specialisatie en intensivering, mede vanwege de niet te stoppen demografische en economische groei van de stad Groningen.

1 Bieleman, 2008; Benders, 2011.

2 De Vries & Van der Woude, 1995.

5.2 Het militair-defensieve landschap

De hoogoplopende spanningen tussen de vrije Stadsstaat Groningen en de troepen van prins Maurits en stadhouder Willem-Lodewijk vormden aanleiding tot het opwerpen van verschillende schansen en fortificaties, die op artistieke wijze zijn vastgelegd door toenmalige kaarten- en prentenmakers. Op de oudste betrouwbare kaart van Groningen van de hand van Jacob van Deventer rond 1565 vervaardigd zien we een redelijk compacte stad die rond die tijd ruim-

te bood aan zo'n 11 tot 12.000 inwoners.³ Een kaart uit 1575 toont ons naast een gedetailleerd in beeld gebrachte stad een in het oog springende fortificatie. Deze citadel werd in opdracht van de Spaanse generaal en landvoogd hertog van Alva aangelegd en is in het jaar 1577 na het in gevangenschap nemen van de Spaanse stadhouder Caspar de Robles direct weer afgebroken. Het Beleg van Groningen (1580) is fraai weergegeven op een kaart van Floris Balthasar. Ter hoogte van Helpman zien we het legerkamp van Maurits en Willem-Lodewijk. De ruimte tussen het kamp en de stad is gevuld met loopgraven en batte-

④ De oudste overgeleverde stadplattegrond van Groningen van Jacob van Deventer uit 1565.

3 Schroor 2009, 24.

Deze door Floris Baltharas gegraveerde prent uit omstreeks 1610 toont ons het beleg van Groningen (1594). We zien een militair landschap met helemaal in het zuiden het legerkamp van Maurits en Willem Lodewijk bij Helpman. Tussen dit kamp en de stad liggen loopgraven en batterijen. Ook de dwarsverbinding tussen het Schuitendiep en de Hunze is op deze kaart zichtbaar rechtsonder ter hoogte van het haventje. Verder zien we enkele schansen afgebeeld, onder andere bij Euvelgunne en Oosterhogebrug (12).

rijen. langs de Hunze zien we de schansen van Euvelgunne en Oosterhogebrug. Ook langs het Hoornsediep en langs het Reitdiep staan schansen afgebeeld.

Met een kleine sprong in de tijd belanden we in het Groningen van halverwege de zeventiende eeuw, dat door kaartenmaker Egbert Haubois gedetailleerd in kaart is gebracht. Wat opvalt is dat de stad behoorlijk is uitgebreid en wel aan de noordzijde met de stadsuitbreiding rond de Noorderkerk. Deze uitbreiding vond plaats in de jaren tussen 1615 en 1624 en zorgde voor een kleine verdubbeling van het stadsoppervlak tot 196 hectare. De zeventien dwingers rondom maakten dat de stad goed te verdedigen was in tijden van oorlog. Die oorlog diende zich aan in het jaar

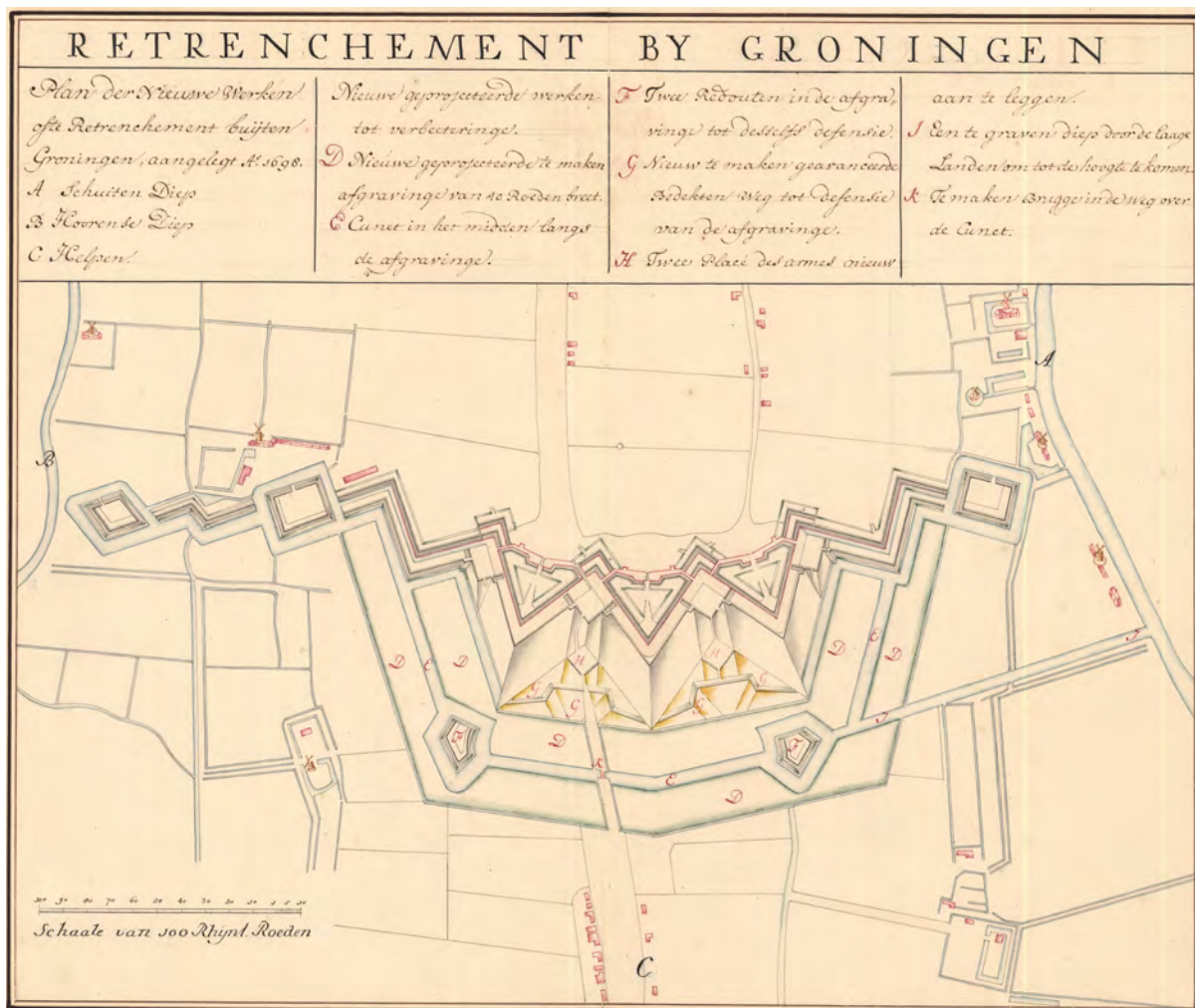
1672, toen de Münstertse bisschop Christoph Bernhard von Galen, oftewel Bommen Berend tot aan de stadsgracht wist door te dringen met zijn troepen. Na zes weken moest hij zijn beleg echter opgeven. Als reactie op deze aanval en de ternauwernood voorkomen val van de stad werd de befaamde vestingsbouwer Menno van Coehoorn ingeschakeld. Hij kwam in 1698 met het plan voor de Helperlinie tussen het Winschoter- en het Hoornsediep. Dit verdedigingswerk bestond uit puntige bastions en rechthoekige schansen die doormiddel van een droge gracht met elkaar waren verbonden. Tussen 1786 en 1806 werd het Helperdiep(je) toegevoegd. De Vestingwet van 1874 leidde tot het slechten van de linie in 1878. De linie is nu nog herkenbaar in een aantal kavels en

Deze kaart toont ons het Groningen rond 1575 met daarop op de voorgrond de citadel van de Spaanse generaal Alva. Bron: Groninger Archieven.

Op deze kaart van Egbert Hauboos zien we het Groningen van na de grote stadsuitbreiding die tussen 1615 en 1625 plaats heeft gevonden. Bron: Groninger Archieven

De Helperlinie op een kaart uit omstreeks 1700. Bron: Groninger Archieven.

waterlopen. Ook zijn sommige delen van de vestigwallen- en muren behouden.⁴ De gemeente zet zich in voor het behoud van deze historische sporen en heeft de restanten van de Helperlinie tot archeologisch gemeentelijk monument verklaard.

5.3 Het agrarische landschap

In hoofdstuk twee hebben we kennis kunnen nemen van de verschillende bodems binnen de grenzen van de huidige gemeente Groningen. Elke bodemsoort kreeg in het verleden zijn eigen vorm van landgebruik. Een belangrijke bron voor het vaststellen van het grondgebruik in de periode tussen 1600 en 1850 wordt gevormd door de gedigitaliseerde kadastrale minuutplannen (HISGIS). Deze kaarten zijn in het eerste kwart van de negentiende eeuw opgesteld en bevatten op perceelsniveau informatie over het grondgebruik binnen het onderzoeksgebied.

Moestuinen ten noorden en zuiden van de stad

Een moestuinengebied bij een stad heette vroeger een warmoezenij. De warmoezenij ten noorden van de stad bestond uit langgerekte smalle kavels met haaks daarop een weg met de toepasselijke naam Moesstraat. Langs de Moesstraat stonden huisjes voor de moeskers. De toenmalige moestuinen ten zuiden van Groningen moeten we zoeken langs de Hereweg en de Oosterweg, tussen de stadsgracht en het Sterrenbos, dat in 1765 in opdracht van het stadsbestuur werd aangelegd. Ook hier woonden de moeskers op het complex langs beide wegen en langs een aantal zijstraatjes haaks op de hoofdwegen.

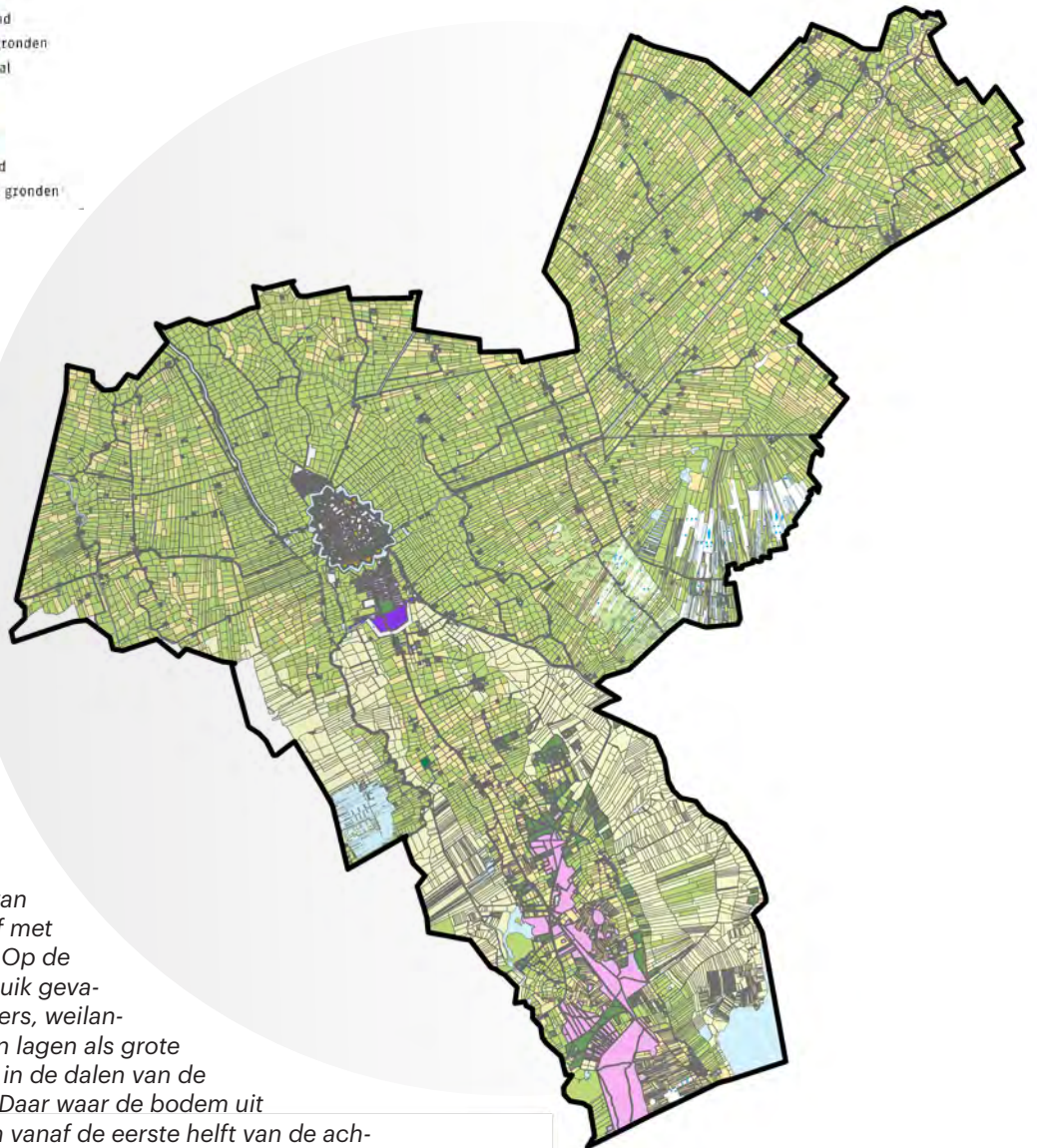
De weilanden van de Wester-en Ooster Stadshamrik

De groene lap van blokvormige percelen die de kadastrale kaart ons toont tussen de Drentsche Aa en

4 Schroor 2009, 39.

➡ Een blik op de kadastrale kaart van omstreeks 1830 geeft het volgende beeld: De groenten voor de stad werden in warmoezenijen (moestuincomplexen) net buiten de stadswallen verbouwd, zowel ten noorden als ten zuiden van de stad. Daaromheen lag een brede gordel van Ditgestrekte graslanden: de Hamrikken. Ter hoogte van de ontgonnen woldgebieden (Ten Boer-Thesinge-Garmerwolde en Hoogkerk-Leegkerk) lijkt sprake te zijn geweest van een gemengd boerenbedrijf met zowel akkers als weilanden. Op de Hondsrug was het landgebruik gevarieerd: een mozaïek van akkers, weilanden en heide. De hooilanden lagen als grote aaneengesloten complexen in de dalen van de Drentsche Aa en de Hunze. Daar waar de bodem uit hoogveen bestond was men vanaf de eerste helft van de achttiende eeuw op verschillende plekken begonnen met commerciële turfgraverij. Deze turfwinning zien we met name rond ter hoogte van het Paterswoldse meer en bij Engelbert en Middelbert terug. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

de Hunze met in het midden de stad was rond 1800 in gebruik als weiland. In de middeleeuwen lagen hier de gemeenschappelijke weidegronden voor de boeren uit de stad Groningen. Het woord 'hamrik' verwijst nog naar deze gemeenschappelijk gebruikte weilanden. Ham of hem/heem verwijst in het middelnederlands naar een nederzetting, -mrik is een verkorte vorm van mark/merk waarmee het gemeenschappelijk beheerde gebied van een nederzetting werd aangeduid.⁵ De Wester en Ooster Stadshamrik waren in de middeleeuwen dus de gemeenschappelijke beheerde gebieden van de boeren uit de stad. In andere streken spreekt men in dit verband ook

wel van de meent. Aanvankelijk waren deze gebieden grotendeels onverkaveld en werden ze begraasd door kuddes vee die onder leiding van herders 's-morgens de stadspoorten uitliepen om daar aan het einde van de middag weer terug te komen. In die tijd waren er binnen de steden nog veel stadsboerderijen. In later tijd – met name in de zestiende en zeventiende eeuw – zijn de hamrikken vaak verkaveld en geprivatiseerd.

De natte knipkleigronden van de beide Groninger stadshamrikken kwamen in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw vooral in handen

5 Etymologisch woordenboek, lemma 'hamrik'.

➤ Aan weerszijden van de stad was in de negentiende eeuw sprake van een moestuincomplex, waar een groot deel van de in de stad geconsumeerde groenten werden verbouwd.

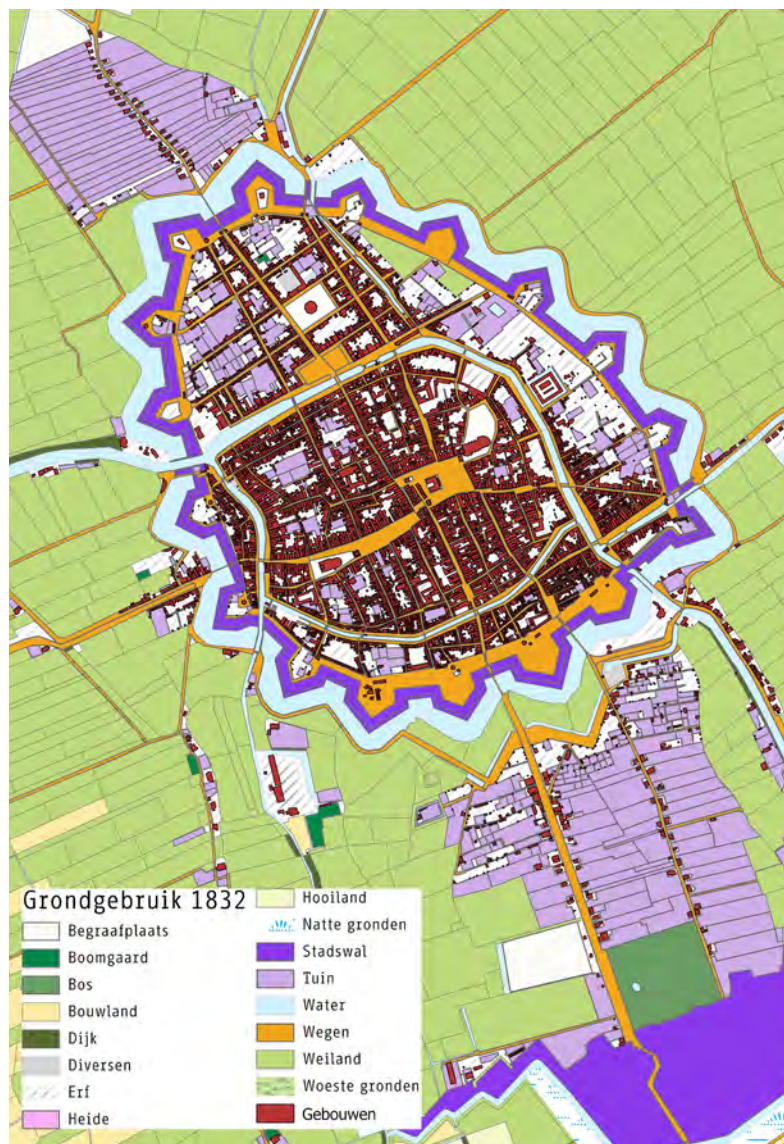
van gasthuizen en van de leden van het stadspatriciaat die de landerijen vervolgens aan boeren uit de stad als pachtgrond uitgaven.⁶ Vanwege het stugge karakter van de bodem was deze kleischil enkel te gebruiken als weiland. De gronden werden met name gebruikt voor de vetweiderij van ossen, waarbij grote kuddes ossen vanuit de arme zandgronden van Denemarken, Noord-Duitsland en Drenthe naar Groningen werden gedreven en rondom de stad vet werden gemest. De vetgemeste ossen werden vervolgens verder gedreven richting de dichtbevolkte gewesten Holland, Brabant en Vlaanderen en daar verkocht om als slachtvlees voor de snel groeiende bevolking te dienen. Deze ossenhandel is lange tijd zeer lucratief geweest voor de stadsboeren.⁷

Van grasland naar gemengd bedrijf in het Woldgebied

De ingeklonken en vaak ook overstromde en met zware klei overdekte veengronden van het Woldgebied tussen Ten Post en Garmerwolde vielen vanwege de lage ligging in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw maar al te vaak ten prooi aan rampzalige overstromingen. Het overvloedige water dat iedere winter het gebied instroomde vanuit de hoger gelegen gebieden maakte dat de zware klei- en klei

➤ *Schilderij van een vetgemeste os. Bron: George Stubbs.*

op veengronden allesbehalve geschikt waren voor een goed renderend boerenbedrijf. De boerderijen stonden in deze tijd bekend als de kleinste van de provincie, "met stro bedekt en bekrompen en gebrekking ingericht".⁸ De woldboeren dankten hun bestaan aan de verkoop van zuivel en het fokken van jongvee en jonge paarden, die ze verkochten aan 'de landlieden van de betere landen der Provincie'. De marginale landerijen rondom de bescheiden boerderijtjes die als de 'Meedenlanden' bekend stonden werden als hooiland en weiland gebruikt.⁹ Daar waar de ondergrond wel akkerbouw toeliet werd haver verbouwd, omdat dit zomergewas redelijk wilde groeien op slechte, door wateroverlast geteisterde

6 Schroor 2009, 37.

7 Gijsbers, 1999; Schroor en Knottnerus in: Duijvendak et al 2008, 78.

8 Feenstra 2001, 88.

9 Priester 1991, 35.

gronden.¹⁰ Als extra bijverdienste hielden de boeren eenden, kippen, ganzen en zwanen.

Vanaf ongeveer 1750 werden de kaarten iets beter voor de woldboeren. Allereerst stegen de prijzen van agrarische producten, na een eeuw van crisis in de daaraan voorafgaande periode 1650-1750. Mogelijk heeft deze hernieuwde agrarische hoogconjunctuur ervoor gezorgd dat er de nodige financiële ruimte ontstond voor investeringen in een betere waterhuishouding. Rond 1800 verschenen er in korte tijd 63 watermolens van het spinnekoptype in de

voormalige gemeente Ten Boer. De verbeterde ontwatering had een intensivering van de landbouw tot gevolg waarbij in toenemende mate de permanente graslanden werden omgezet in bouwland. Hierdoor kon een meer op zichzelfstaande gemengde bedrijfsvoering worden opgezet. Haver bleef het voornaamste landbouwgewas, gevolgd door wintertarwe.¹¹

Het gevarieerde cultuurlandschap op de Hondsrug

Het zandlandschap van de Hondsrug tekent zich op de kadastrale kaart van 1832 af als een gevarieerd landschap met op de hogere delen aan de rand van de dorpen de kenmerkende escomplexen. Noordlaarrende direct ten westen van het dorp een zeer uitgestrekt en kleinschalig verkaveld bouwlandcomplex. Boeren hadden toegang tot de bouwlanden via de Zuidlaarderweg en de Pollseweg. De es van het gehucht Glimmen lag ten oosten van de kern en werd ontsloten door de Oude Schoolweg. Omdat binnen deze es veel pingo's liggen, heeft deze een onregelmatige vorm. De ligging van de es van Onnen ten zuiden van de dorpskern en op enige afstand van de dorpskern is opvallend. Vermoedelijk heeft de oude es van Onnen dichterbij het dorp gelegen direct ten westen daarvan op bruine, sterk lemige middelhoge esgronden.¹² De essen van Glimmen en Onnen werden gescheiden door een smalle strook woeste grond die vanwege de harde bodem niet geschikt was voor akkerbouw.¹³ De bouwlanden van Haren lagen niet zozeer in een kleinschalig escomplex maar hadden meer de vorm van losse bouwlandpercelen of kampen aangenomen. Nabij het klooster Yesse te Essen lag ook een klein escomplex.

De zandboeren verbouwden in de achttiende en negentiende eeuw hoofdzakelijk rogge, maar ook ge-

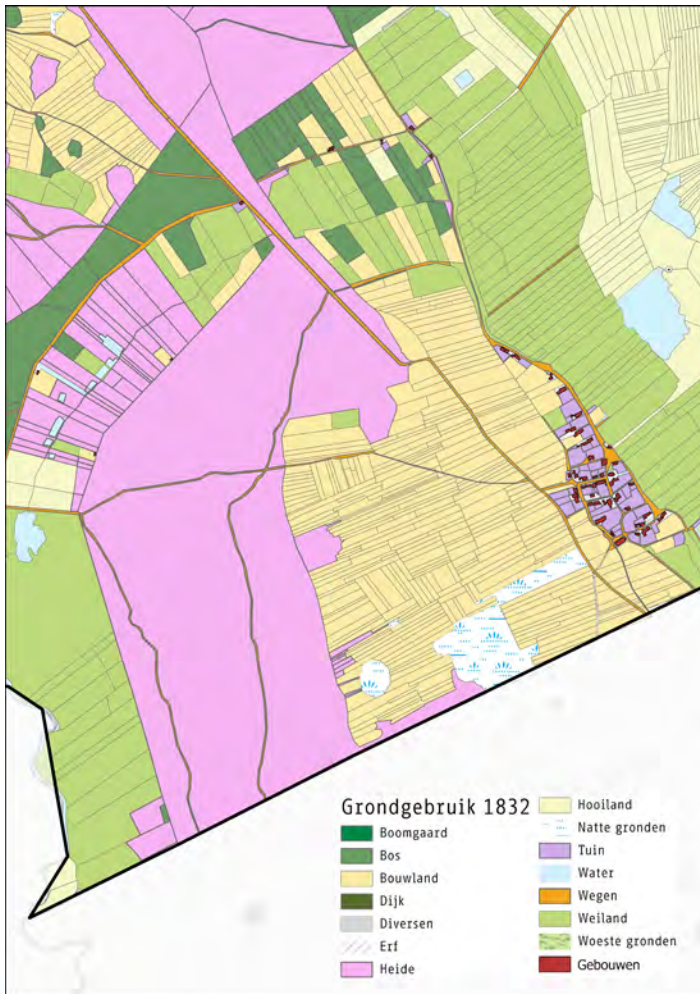
☞ *De kerktoren van Woltersum met daarop een zwaan. Dominee Reddingius bracht de zwaan op de toren in verband met het houden van zwanen door de boeren in de streek. "Zou men dan niet, omdat die schepselen tot levensonderhoud der inwoners zoo veel toebagten, de zwaan hebben uitgekozen, om haar de eer te bewijzen van op den toren te prijken?" Bron: Groninger Archieven.*

10 Ibidem 89.

11 Ibidem 91.

12 Smit 1973, 91.

13 Ibidem 84.

☞ Het esdorpenlandschap ter hoogte van Noardlaren met centraal gelegen de zeer kleinschalig verkavelde es van Noardlaren. Ten westen daarvan lag een uitgestrekt heideveld (nu het Noordlaarderbos). Het beekdal van de Hunze ten noordoosten van het dorp tekent zich af als smalverkavelde weilanden (de bovenlanden) en de hooilanden (de stroomlanden). Rechtsboven op de kaart zien we het bosrijke doorbraakdal van de Besloten Venen. Bron: HISGIS Fryske Akademy.

wassen als zomergerst, aardappelen, paardenbonen, boekweit en haver. De winterrogge werd vrij vlot na de oogst van de zomerrogge ingezaaid.¹⁴ Kenmerkend voor esgronden is de dikke humeuze bouwvoor. Deze is ontstaan doordat de essen werden bemest met een mengsel van koeienmest, heideplaggen en graszoden waardoor de dikte van het esdek met de jaren behoorlijk kon groeien. Eens in de twee tot drie weken werd het mengsel van uitwerpselen, voerstro, boekweit, raapzaadstro, heide, russchenpollen, plaggen en zand uit de potstal geschept en op de mesthoop verzameld.¹⁵

Voor de potstalbemesting van de essen waren de boeren dus aangewezen op heideplaggen. Naast het steken van plaggen gebruikten de boeren van Onnen, Glimmen en Noardlaren de heidevelden voornamelijk om hun schaapskuddes te laten grazen. Omstreeks 1800 bestond een groot deel van het zandlandschap op de Hondsrug uit uitgestrekte heidevelden. Van noord naar zuid zien we rond die tijd heideterreinen ten oosten van Onnen, ten westen van Glimmen en ten oosten (nu het Noordlaarderbos) en noorden van Noardlaren.

📍 De Onneres is via een zandweg toegankelijk en is als akkercomplex fraai bewaard gebleven. Bron: Wikicommons.

¹⁴ Abbes 2021, 154-192.

¹⁵ Ibidem.

📍 De heide ter hoogte van Appèlbergen rond 1930. De oorspronkelijke zwart-witfoto is ingekleurd met AI.
Bron: Groninger Archieven.

Het zandlandschap van de Hondsrug kende op veel plaatsen een open karakter vanwege de essen en de heidevelden, op andere plaatsen juist een meer gesloten karakter vanwege plaatselijke bebossingen en ook beekdalflanken die door houtwallen waren begrensd. De ligging van de bossen rond 1800 laat zich bodemkundig verklaren door het voorkomen van zeer ondiep keileem. Deze bodemeigenschap maakte deze terreinen ongeschikt voor de akkerbouw. De bospercelen vinden we op oude kaarten terug ten noorden van Onnen en op de noordflank van de Besloten Venen tussen Glimmen en Noordlaren. De verschillende doorgaande wegen en veedriften die de heidevelden en de graslanden met de dorpen verbonden waren in veel gevallen aan weerszijden voorzien van wallen met daarop begroeiing. De Hoge Hereweg (Rijksstraatweg) was aan weerszijden van een flinke strook bos voorzien. Houtwallen zien we rond Noordlaren, Glimmen, Haren en op de voormalige es van Onnen direct ten oosten van de dorpskern. Hier vinden we ook de naam 'Mottenbrink' terug, die ons iets vertelt over het vroegere gebruik als graasgebied voor varkens.¹⁶ Rond 1800 was dit terrein zowel als bouwland als weiland in gebruik. Om ervoor te zorgen dat de dieren niet op de akkers terechtwa-

men, werden er langs de perceelsgrenzen houtwallen aangelegd. Deze houtwallen dienden naast veekering ook als plek waar hakhout werd verzameld. De houtwallen waren en zijn doorgaans zeer divers van samenstelling met soorten als mispel, wilde appel, eenstijlige meidoorn, hazelaar, hondsrös, viltroos, sleedoorn en hulst. De overgangszone tussen het zandlandschap van de Hondsrug en het open, natte beekdallandschap werd naast bos ook als weiland gebruikt. Zo komen we ten zuidoosten van Onnen de 'Koelanden' tegen; direct ten oosten van Noordlaren lag een weilandcomplex met de naam 'Koebroek'.

De hooilanden in de beekdalen van Aa en Hunze

Vroegere boeren in Drenthe onderscheidde in de beekdalen vanouds twee landschapseenheden: het stroomland en het bovenland. Met het stroomland duidde zij de laaggelegen hooilanden langs de beek aan die in het winterhalfjaar frequent waren overstroomd. De bodem was hier vaak venig (met name zeggeveen) en de vegetatie van oorsprong een open zeggenmoeras waar op sommige plekken groepjes elzenbomen bovenuit staken. Voor beweiding met vee was het stroomland vaak te nat. Wanneer men precies met de aanleg van hooilanden (madeland) in

¹⁶ Smit 1973, 94.

deze gebieden is begonnen is niet zeker, maar vermoedelijk was dit in de volle of late middeleeuwen. Door de aanleg van smalle sloten en ook gebruik makend van natuurlijke afwateringsgeultjes ontstond een vrij onregelmatig patroon van blokvormige of strookvormige hooilanden die vaak ook veldnamen met de uitgang -made kregen. Ze waren privé-eigendom van de verschillende boeren in de marke, waarbij elke boer doorgaans meerdere van dergelijke madelanden bezat.

In bovenloop- en middenloopgebieden waren de madelanden vaak zo weinig voedselrijk dat hier jaarlijks slechts één of twee sneden hooi konden worden geoogst. De hoeveelheid hooiland dat een maaier in één dag met een zeis werd een dagmaat genoemd (1 dagmaat = 0,76 ha). Langs de benedenlopen was de bodem door diepe kwel en slibrijk oppervlaktewater veel vruchtbaarder en konden vaak twee of drie sneden per jaar worden gemaaid. Al in de middeleeuwen probeerden de boeren langs de midden- en benedenlopen de bodemvruchtbaarheid te vergroten door het systeem van de zogenaamde 'wilde bevoeiing'. Daarbij plaatste men in het winterhalfjaar een

dam van vlechtwerk in de beek, waardoor de beek stagneerde en het beekwater breed uit kon vloeien over de dalbodem. De graslanden werden zo verrijkt met slib en mineralen. Bijkomend voordeel was dat de grasgroei in het voorjaar in bevoeid land sneller op gang kwam dan in niet bevoeid land vanwege de hogere bodemtemperatuur.

Dammen in de beek werden ook geplaatst wanneer men een zogenaamde aalstal aan wilde leggen. Dit was een scherm van puntige palen dwars in de beek die een scherm van vlechtwerk droegen met in het midden een gat. Door een net achter dit gat te plaatsen zwommen vissen – en met name paling – vanzelf met de stroom mee in het net. Plaatselijk lagen bij belangrijke huizen ook weijers in de beekdalen. Dit waren vijvers waarin vis werd bewaard.

Met de term bovenland duiden de vroegere boeren de hogere delen van de beekdalen aan, dat wil zeggen de meer zandige beekdalflanken die te hoog lagen om te worden overstroomd, maar waar het grondwater desalniettemin erg ondiep zat. Hier groeiden vanouds elzenbroekbossen (veldnaam:

📍 De Onner hooilanden omstreeks 1930 met op de voorgrond het langwerpige meertje de Biks. De oorspronkelijke zwart-witfoto is ingekleurd door AI via www.myheritage.nl. Bron: Groninger Archieven.

De Onner hooilanden op een kaart uit omstreeks 1850. De hogere delen van het beekdal (de Koelanden) werden gebruikt als weiland. De hooilanden of maden lagen in het stroomdal van de Hunze.

van de omliggende heidegronden Vervolgens legde men dwars daarop allerlei dwarswallen aan die het beekdal in compartimenten verdeelde, waarna de zo afgescheiden percelen konden worden verlot onder de rechthebbenden. De dwarswallen in het bovenland eindigen vaak abrupt bij de plek waar via een kleine steilrand het stroomland begint, waar percelen vooral door sloten van elkaar zijn gescheiden (al dan niet met een elzensingel daarlangs). Veel voorkomende veldnaamtypen in dit soort zeventiende-eeuwse groenlandscheidingen zijn: -stukken, -weiden, -landen en -broek(en). Mooie voorbeelden in de gemeente Groningen zijn de Westerlanden en het Koebroek in Noorderlaren en de Koelanden ten oosten van Onnen. Alleen doorgaande interlokale wegen hadden in de middeleeuwen soms bruggen op plekken waar de beek werd overgestoken. Verreweg de meeste oversteekplaatsen waren voordren, dat wil zeggen met platte stenen versterkte ondiepe plekken in de beek waar zowel karren als mensen de beek konden oversteken.

De hooilanden of maden in de venige beekdalen van de Drentsche Aa en de Hunze vinden we op historische kaarten op veel plekken terug als vrij lange, smalle percelen die min of meer haaks op de rivier aansluiten. Het beekdal van de Hunze ter hoogte van Onnen wijkt enigszins af van deze verkaveling. Hier vertrekken vanuit het dorp de Noorder- en de Zuiderhooidijk richting de rivier. Beide dijken lopen dood op de oevers van de Hunze. Binnen de dijken was het hooiland rond 1800 kleinschalig verkaveld, waarbij de lengterichting van de percelen van noord naar zuid was georiënteerd. Het betreffende hooiland stond hier van oudsher bekend als de 'hulmadden' (drassig en hobbelig, met gagel en berken bezet gebied; hul = hobbel). Mogelijk is het een verwijzing naar hoe het landschap er ten tijde van de ontginning heeft uitgezien. De percelen iets ten oosten daarvan noemde men de 'Okkema' oftewel het hooiland dat regelmatig overstromde (middennederlands oke = vloed).¹⁷

broek) die vanwege hun grazige vegetatie vooral in het zomerhalfjaar gunstige gebieden waren voor beweiding met kuddes rundvee, varkens of schapen. Eeuwenlang trokken herders dan ook met hun kuddes langs deze beekdalflanken, waardoor deze op den duur steeds opener werden. Ook zal in deze broekbossen veel hout zijn gekapt voor omheiningen en brandhout.

Tot het einde van de zestiende eeuw was het bovenland gemeenschappelijk bezit van de marke en daarom ook onverkaveld. Toen de landbouweconomie in de zestiende en zeventiende eeuw sterk opleefde, gingen veel marken over tot zogenaamde groenlandscheidingen, dat wil zeggen verdeling van de hoger gelegen groenlanden. Daarbij legde men aan beide kanten van het dal een kilometers lange houtwal aan (lengtwal) om de groenlanden af te scheiden

17 Smit 1975, 85.

De Onner hooilanden grensden aan de Noordlaarder Maden. Dit hooilandcomplex had rond 1832 een zeer fijnmazige verkaveling met zeer smalle langgestrekte percelen in het zuidelijke deel. De iets ruimere kavels van het noordelijke deel waren met de korte kant verbonden aan de doodlopende Osdijk. Ook deze naam doet vermoeden dat in de Noordlaarder Maden nabeweiding plaatsvond met ossen. De voor deze hooilanden kenmerkende doodlopende wegen waren de enige ontsluitingswegen over het land en dienden tijdens de oogsttijd in juli en augustus als hooiweg waarover vele hooiwagens af en aan reden tussen de boerderijen in de esdorpen en de uitgestrekte hooilanden.

Het drassige hooiland in het veengebied tussen de Hondsrug en de keileemrug waarop Eelde en Paterswolde liggen stond vroeger bekend als Neerwolde: de lage veenwildernis.¹⁸ In de volle middeleeuwen was hier een strokenverkaveling aangelegd, maar als gevolg van inklinking en oxidatie van het veen waren

deze gebieden zo sterk gedaald, dat hier op termijn vooral kletsnatte hooilanden overbleven, uiteindelijk zelfs ook onland dat nergens meer toe diende. Het vroegere hoogveendek dat lange tijd boven het grondwater lag, zakte in de loop der tijd zelfs onder deze grondwaterspiegel, waardoor er dus feitelijk sprake was van 'verdrongen hoogveen'. Nadat de op veenterpen wonende boeren het gebied in de late middeleeuwen de rug hadden toegekeerd, werd Neerwolde lange tijd beschouwd als onland. De verkaveling die op de negentiende eeuwse kaarten terug kan worden gevonden houdt vermoedelijk op de meeste plaatsen geen verband meer met de middeleeuwse ontginningsloten. Mogelijk was de kanalisatie van de Drentsche Aa (Hoornsediëp) tussen Haren en Glimmen en de aanleg van verschillende dijken in de veertiende eeuw aanleiding om de omliggende onlanden opnieuw te verkavelen, waarbij de afwateringsloten op het Hoornsediëp werden aangesloten.

5.4 Honger naar brandstof en grondstoffen

🕒 De traditionele hooioogst in de maand juli vond nog tot aan het begin van de twintigste eeuw plaats door het slepen van kleine bultjes hooi tot één grote hoop die vervolgens met een touw op een boerenwagen werd getakeld. De volgeladen wagen werd daarna met behulp van een paard naar de boerderijen gereden via verschillende iets opgehoogde hooiwegen. De oorspronkelijke zwart-witfoto is ingekleurd door AI via www.myheritage.nl.

18 Carriere 2022, 31.

☞ Het verveningslandschap ter hoogte van Engbert en Harkstede op de kaart van Huguenin (omstreeks 1820). De verschillende wijkenstelsel zijn verbonden met het Winschoterdiep. Via dit diep werd de turf naar Groningen gevaren.

Schuitendiep) was al rond 1400 gegraven langs en via de Hunze. Grote meanders van deze rivier raakten daardoor afgesneden zodat de turf die op kleinere schaal langs de Hunze werden gewonnen gemakkelijk naar de stad konden worden vervoerd. Tussen 1618 en 1628 werd het Schuitendiep verlengd van Foxhol tot aan Zuidbroek. De naam Winschoterdiep dateert overigens uit de negentiende eeuw. De eerdere naam Schuitendiep veranderde in het jaar 1634 in het Heerendiep toen de vaarweg werd uitgebreid van Zuidbroek naar Winschoten en de Pekel A.

Turfwinning langs het Hoornsediëp (Drentsche Aa) vond op bescheiden schaal al vanaf de dertiende eeuw (klooster Aduard) en ook al in de vijftiende eeuw plaats, met name om de zich snel ontwikkelende bierindustrie van de stad Groningen van voldoende brandstof te kunnen voorzien. De brouwerijen waren gevestigd aan de Aa. In het jaar 1424 waren dat er 273. Acht jaar later telde de stad ruim 570 brouwerijen. Tussen de zestiende en de achttiende eeuw was de economische waarde van de veengebieden vanwege wateroverlast beperkt. Dat veranderde de loop van de achttiende eeuw, toen ondernemers begonnen met commerciële verveningen langs het Hoornsediëp. Anders dan de kleinschalige middeleeuwse droge verveningen werden nu hele stroken met een beugel uit het verdrinken hoogveen, geschept waardoor het hooiland veranderde in een petgatenlandschap met daartussen legakkers waar het turf te drogen werd gelegd. De werkzaamheden werden uitgevoerd door Friese arbeiders die door de toenmalige leenman van de Hof te Hemmen Jan Warmolts in de veertiger jaren van de achttiende eeuw naar Neerwolde waren gehaald om daar "uit enige slechte groene landen" turf te graven. De Friezen werden gehuisvest in zo'n tien tot twaalf hutten langs de Hoornsediëk.¹⁹ Via een stelsel van sloten en wijken dat aansloot op het Hoornsediëp vonden de turven hun weg richting de stad. Rond 1830 was door toedoen van afslag van de legakkers een grote plas water ontstaan dat we nu kennen als het Paterswoldsemeer. Kleinere plassen

De groeiende stad liet zich in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw op tal van plaatsen in het landelijke gebied gelden. Met name in de 'gouden' zeventiende eeuw was de economische motor van de stad niet te temperen. Deze motor had brandstof (energie) nodig om te kunnen blijven groeien. Voor die brandstof, in de vorm van turf, was de stad aangewezen op de uitgestrekte nog niet ontgonnen hoogveencomplexen ter hoogte van het huidige Hoogezand-Sappermeer, Veendam en Stadskanaal. Om in een min of meer rechte lijn het bruine goud naar de stad te kunnen vervoeren besloot het stadsbestuur in het jaar 1612 tot het graven een kanaal dat we nu kennen als het Winschoterdiep. Het eerste tracé van dit kanaal tussen Roodehaan en de stad (het

¹⁹ Kuiken 2010, 52. Zie ook Carriere 2022, 42.

en petgatencomplexen ontstonden in de Westerpolder tussen Haren en Glimmen, in de Onnerpolder en in het Noordlaarder hooiland langs de Osdijk. Een groot deel van de laaggelegen graslanden ter hoogte van Engelbert en Harkstede met in de ondergrond verdrinken hoogveen werden in dezelfde periode verveend. Ook hier groeven de arbeiders wijken zodat ze het opgebaggerde turf nadat het gedroogd was richting de stad konden vervoeren.²⁰

Bedrijvigheid en vroege industrialisatie langs de kanalen

Ten noorden van de stad was men al vanaf de twaalfde eeuw begonnen met het kanaliseren van de van nature meanderende Hunze, waarbij bochten zijn afgesneden in de Koningslaagte. In het jaar 1365 werd Het Loopende diep gegraven vanuit de stad langs Dorkwerd richting Wierum, waarbij een grote meander van de Hunze bij Adorp werd afgesneden. Na deze ingreep ontstond hier het begin van het huidige Reitdiep. Het Reitdiep vormde voor Groningen de poort tot de zee en was daarom van groot belang.

Zeeschepen konden via deze getijderivier eeuwenlang tot aan de wallen van de oude binnenstad varen, waardoor de handel over land (Hondsrug), rivier (Hunze) en zee (Reitdiep) elkaar ontmoetten.²¹

Langs het Reitdiep tussen de stad en Dorkwerd en in de omgeving van de Korreweg en het Boterdiep kwam in de Nieuwe Tijd industrie tot ontwikkeling in de vorm van tichelwerken en kalkovens. Dat deze industrie zich hier vestigde heeft te maken gehad met de beschikbaarheid van geschikte klei in de directe ondergrond voor de baksteenfabrieken en de gunstige ligging ten opzicht van het wad, waar de schelpen voor de kalkovens vandaan kwamen.²² Ten westen van de stad werd in de periode 1597-1654 het Hoendiep gegraven. Zodoende ontstond er een verbinding tussen het Groninger en Friese kanalen-netwerk.²³ Langs het Hoendiep tussen de stad en de gemeentegrens vestigden zich verschillende pelzaag- en oliemolens en een kalkoven.²⁴

5.6 Gebiedskenmerken uit de nieuwe tijd

📍 De vroege industrialisatie langs kanalen bestond hoofdzakelijk uit houtzagerijen, kalkovens en tichelwerken. Op deze foto zien we het Damsterdiep ter hoogte van Garmerwolde. Bron: Groninger Archieven.

20 Zie HISGIS en Beckeringh 1781.

21 Westerhuis 2023, 27.

22 Schroor 2009, 26.

23 Eerste editie Waterstaatskaarten Groningen, kaart 3, 1887.

24 Topografisch Militaire kaart uit omstreeks 1850.

Verdedigingswerken

Met name in de zestiende en zeventiende eeuw zijn verschillende verdedigingswerken opgeworpen op strategische plaatsen. Ze zijn in het fysieke landschap niet meer in haar oorspronkelijke vorm herkenbaar. Delen van de Helperlinie (eind zeventiende eeuw) zijn in kavelpatronen, stukjes sloot en delen van de oude stadswal nog wel te traceren. De contouren van Het Bolwerk ter hoogte van de Besloten Venen is op de hoogtekartaat nog duidelijk terug te vinden.

Intensiever grondgebruik

Het agrarische landschap maakte, mede door de enorme economische en ruimtelijke groei van de stad Groningen een intensiveringsslag door. Daar waar in de middeleeuwen grote delen van het landschap nog woest en ledig van karakter waren, of zeer extensief als hooiland of als heide in gebruik waren, zien we vanaf het midden van de zeventiende eeuw dat de grond meer intensief in gebruik wordt genomen. Technologische innovatie in de vorm van de watermolen maakten deze intensiveringsslag mogelijk, met als gevolg dat een groot deel van de natte hooilanden als weiland en zelfs als bouwland in gebruik werden genomen.

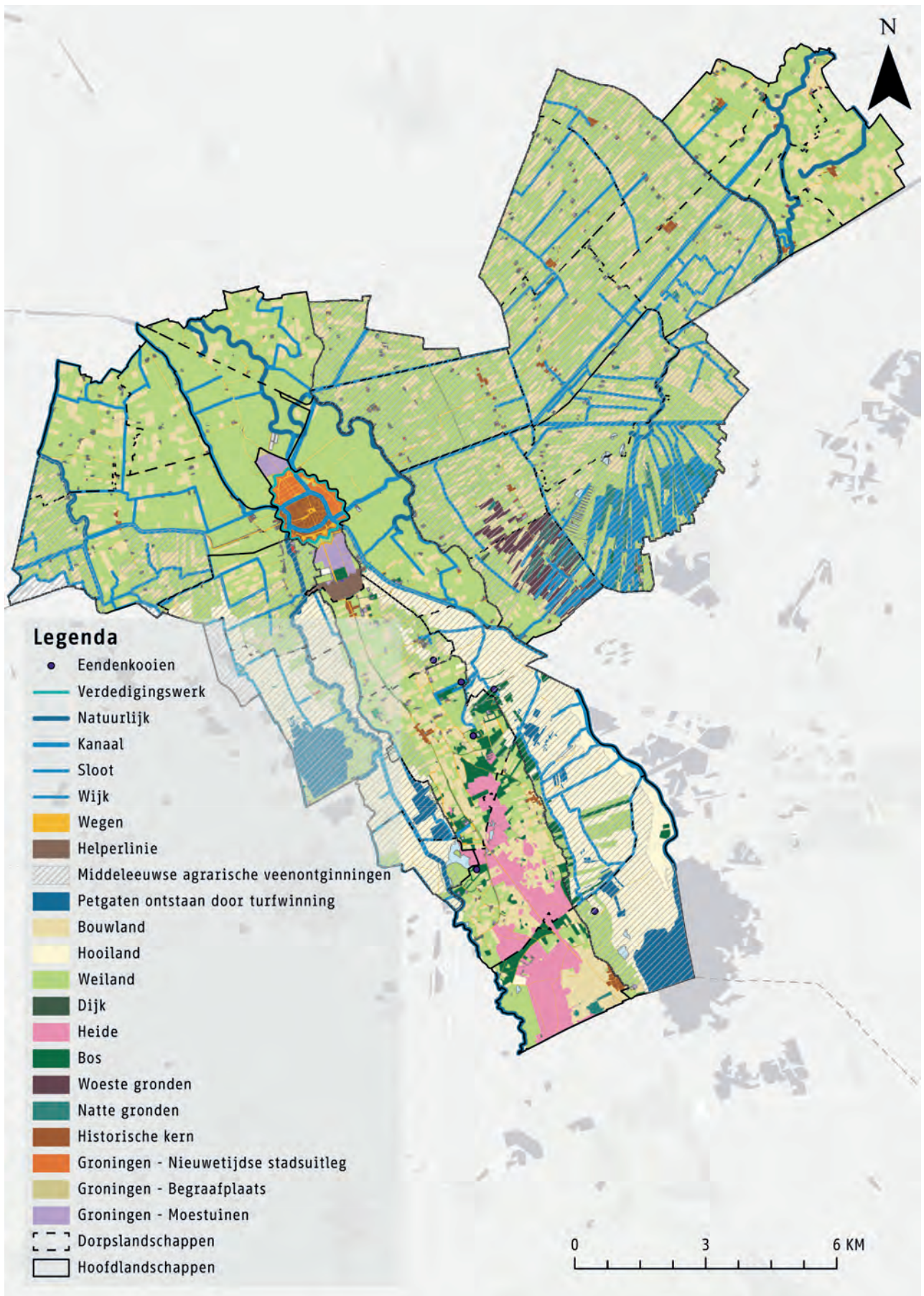
Waterwegen

Vanuit de stad werd geïnvesteerd in de aanleg of verbreding van verschillende kanalen. Langs deze kanalen kwam een vroege vorm van industrialisatie op gang.

Petgaten ontstaan door turfwinning

De groeiende vraag naar brandstof heeft er voor gezorgd dat op verschillende plaatsen in de gemeente Groningen grootschalige verveningen hebben plaatsgevonden, onder andere ter hoogte van Harkstede en Engelbert en ter hoogte van het huidige Paterswoldsemeer.

➡ *Een kaart van de gebiedskenmerken uit de Nieuwe tijd.*

HET MODERNE LANDSCHAP 1850-HEDEN

6.1 Inleiding

Het cultuurlandschap rondom de stad Groningen kreeg gedurende de middeleeuwen in hoofdlijnen vorm en is in de nieuwe tijd door de aanleg van kanalen, agrarische innovaties en militaire activiteiten op een meer diverse, gespecialiseerde en intensieve manier gebruikt. Veel van de middeleeuwse en vroeg-

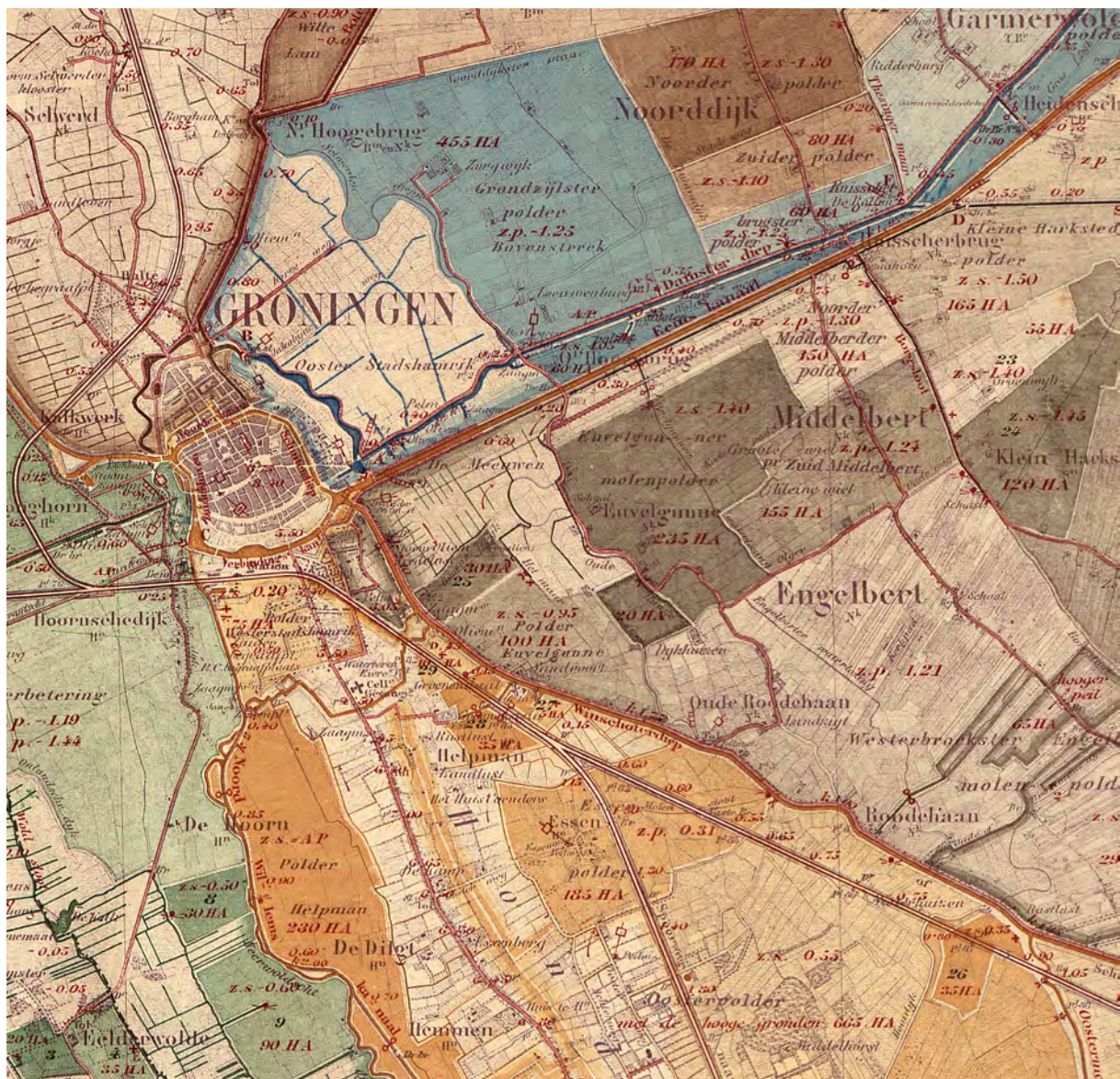
moderne gebiedseigenschappen zijn daardoor in de moderne tijd gewijzigd of verloren gegaan, onder meer door verdere intensivering binnen het agrarische landschap in de vorm van schaalvergroting, mechanisatie en ruilverkaveling, aanleg van nieuwe kanalen en (spoor) wegen en een enorme uitbreiding van de stad Groningen.

6.2 Intensivering binnen het agrarische landschap

Hoe zorg je als boer voor een zo hoog mogelijke bodemvruchtbaarheid? Eeuwenlang bestond het recept voor een gezonde, vruchtbare bodem hoofdzakelijk uit het toedienen van ruige stalmest. De zandboeren hadden de beschikking over een potstal, waarin de uitwerpselen van de koeien werden vermengd met heideplaggen tot een meststof die vervolgens over de essen werd uitgereden. Kleiboe-

📍 De Witte Molen bij Ten Post als decor van een auto-ongeluk in 1972. Bron: Groninger Archieven. Ingekleurd door myheritage.nl.

① Een uitsnede van de eerste waterstaatskundige kaart van Nederland (1886) waarop de verschillende waterschapspolders staan ingekleurd.

ren schepten iedere dag de mestgoot van hun Friese grupstal leeg en brachten dat naar de mesthoop. De verzamelde mest werd in het vroege voorjaar met behulp van paard en wagen naar de landerijen gebracht. In de beekdalen was sprake van een natuurlijke bemesting die bestond uit mineralen in het kwelwater uit de diepe ondergrond en het slib dat tijdens de wintermaanden tot bezinking kwam in de overstroomde hooilanden.

Kleigraven

Omstreeks 1850 werd in het woldgebied tussen Ten Post en Garmerwolde een nieuwe techniek toegepast ter bevordering van de bodemvruchtbaarheid.

Bij dit zogenaamde 'kleigraven' haalden de boeren de vruchtbare klei uit de ondergrond. De klei werd vervolgens met de bovengrond vermengd. Daardoor nam de vruchtbaarheid van de bodem aanzienlijk toe en kon er voortaan naast haver ook gerst, tarwe en koolzaad op de woudeerdgronden verbouwd worden. In de daaropvolgende jaren werd het kleigraven massaal toegepast in de voormalige gemeente Ten Boer. Rond 1880 hadden de woldboeren al ruim tweeduizend hectare op deze manier bewerkt.¹ De toename van het areaal bouwland en het stijgende aanbod van graanproducten als gevolg daarvan heeft ertoe geleid dat het aantal graanmolens tussen Ten Post en Garmerwolde fors is gestegen in deze

1 Feenstra 2001, 92.

periode, van zes in 1851 tot twaalf in 1870. De meeste molens hielden stand tot in de twintigste eeuw en zijn op een aantal plekken nog steeds een bepalend element in het dorpsilhouet, zoals de 'Olle Widde' bij Ten Post.²

Kunstmest

Verdere intensivering van het grondgebruik vond plaats nadat de Groninger boeren vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw konden beschikken over verschillende vormen van kunstmest. Het in Zuid-Amerika gedolven guano (vogelmest) werd in 1844 voor het eerst toegepast op de Groninger klei. Vanaf 1856 werden experimenten uitgevoerd met gaskalk, een bijproduct van de Groninger gasfabriek. Gaskalk gebruikten de boeren vooral op zware klei en knipklei omdat het de structuur van de grond verbeterde. Kali, dat sinds 1860 op grote schaal werd gewonnen in Noord-Duitsland werd vanaf 1868 in Groningen over het land verspreid. Stikstofkunstmest in de vorm van chilisalpeter kwam in dezelfde periode ter beschikking. De eerste superfosfaten verschenen in het jaar 1880. Het veelgebruikte Thomasslakkenmeel verscheen in 1886 op de markt als restproduct van de Duitse staalindustrie. De meeste kunstmeststoffen werden vanuit het buitenland geïmporteerd. In Groningen had zich een groothandel gevestigd die zich bezig hield met het importeren en mengen van meststoffen. De kunstmestfabriek van de firma Van Hoorn, Luitjes en Kamminga vestigde zich in het jaar 1891 in Hoogkerk gevestigd en begon daar met de productie van verschillende superfosfaten.³ Dankzij al deze nieuwe meststoffen werd het mogelijk om tot dan toe te weinig vruchtbare gebieden als heidevelden veel intensiever te gaan gebruiken.

Waterschapspolders

Negentiende-eeuwse agrarische innovaties die verdere intensivering van het landgebruik mogelijk maakten bleven niet alleen beperkt tot de introductie van kunstmeststoffen. Het verbeteren van de waterhuishouding, iets waar de boeren en grondeigenaren al sinds dat zij zich als pionier in het landschap hadden gevestigd hun hoofd over hadden gebroken, kreeg halverwege de negentiende eeuw een nieuwe impuls met de vanuit de provinciale overheid gesti-

muleerde oprichting van waterschappen.⁴ Tal van kleine boerenpolderdertjes, bestaande uit de landerijen van twee of drie boeren werden samengevoegd en van een gezamenlijke polderdijk voorzien. Windmolens in de vorm van een spinnekopmolen, een achtkantige poldermolen of een (vanaf het begin van de twintigste eeuw) Amerikaanse windmotor maalden de waterschapspolders droog. Vanaf 1920 zijn veel van de molens vervangen door dieselmolens. Later werden dat elektrische molens. Door samenvoegingen van verschillende waterschapspolders in de loop van de twintigste eeuw bleven er binnen de huidige grenzen van de gemeente Groningen nog twee waterschappen over: Noorderzijlvest en Hunze en Aa's.

Ruilverkaveling en mechanisatie

Nadat de waterbeheersing binnen de verschillende polders door het in gebruiknemen van diverse gemalen dusdanig was verbeterd, volgde een volgende en voor het landschap zeer ingrijpende stap richting de verdere intensivering van het landelijk gebied. Om de vele kleine en vaak lastig te bereiken percelen voor de boeren beter toegankelijk en beter bewerkbaar te maken werd het middel van de ruilverkaveling ingezet. De eerste en voor Nederlandse begrippen vrij vroege ruilverkaveling binnen de huidige grenzen van de gemeente Groningen vond plaats in de Oostpolder bij Noordlaren. Tussen 1926 en 1929 zijn de 408 kleine, zeer smalle perceeltjes binnen de polder gereduceerd tot 92 percelen.⁵

Na de Tweede Wereldoorlog ruilden steeds meer boeren hun paarden in voor trekkers, die dankzij de Marshallhulp vanuit de Verenigde Staten zeer voordelig en met een aantrekkelijke lening konden worden aangeschaft. De verdere mechanisatie in de landbouw vanaf de vijftiger jaren heeft er toe geleid dat de kleinschaligheid van het landschap steeds lastiger te combineren was met de almaar groter wordende landbouwvoertuigen. Vier landinrichtingsprojecten die in de periode 1950-2011 zijn uitgevoerd hebben invloed gehad op de landerijen binnen de gemeente Groningen, te weten die van De Glimmerpolder (1952-1957), Harkstede (1979-1995), Stedum-Loppersum (1977-1999), Sauwerd (1989-2011) en Bedum-Ten Boer (gestart in 1997).⁶ De ruilverkave-

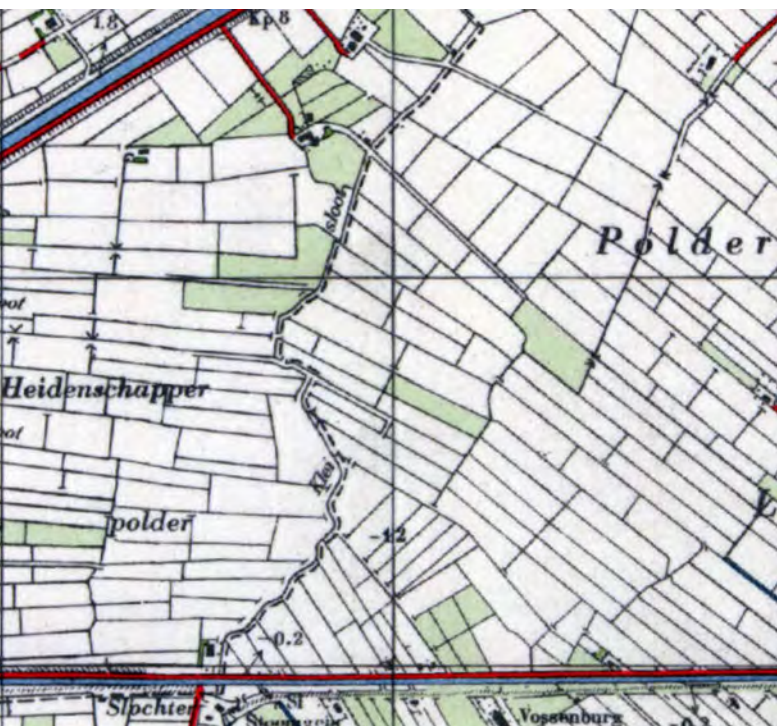
2 Ibidem 2001, 97.

3 Priester 1991, 253.

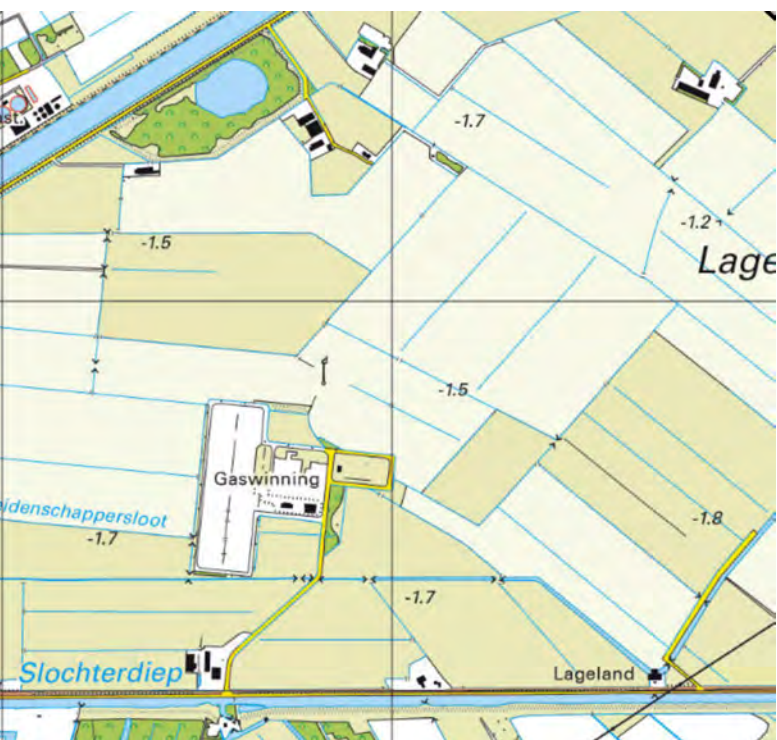
4 Bulder 1987, 19.

5 Leeuwarder Courant 12-12-1927.

6 GIS-data Panorama Landschap.

⊕ Een vergelijking tussen de topografische kaart uit 1950 en 2022 maakt in één oogopslag de landschappelijke gevolgen van de ruilverkaveling Harkstede (1979-1995) bij Lageland duidelijk. Naast de enorme schaalvergroting waarbij vele kleine percelen tot één groot perceel werden omgevormd, zien we op de kaart van 2022 ook de ligging van een gaswinningslocatie. Het winnen van aardgas werd in de provincie Groningen in 1959 opgestart met verstreckende gevolgen.

en te specialiseren, waardoor de gemiddelde bedrijfsgrootte toenam van twintig hectare rond 1960 tot dertig tot vijftig hectare per boerderij in 2000. In het woldgebied heeft de specialisatie geleid tot een forse afname van het areaal akkerland. Steeds meer boeren stapten volledig over op de veehouderij. In de jaren 1990 was ruim tachtig procent van de boeren in het woldgebied uitsluitend actief in de veehouderij.⁷ De intensieve vorm van veehouderij heeft geleid tot stikstofdepositie, lage waterpeilen, egalisatie van reliëfrijke weilanden en akkers, afname van bodemleven, een monocultuur van Engels raai-grasland en een vroeg maaieregime dat botste met het broedseizoen van weidevogels. Hierdoor zijn de natuurwaarden in het agrarisch gebied zwaar onder druk komen te staan met als gevolg een enorme afname van het aantal gebiedseigen flora, de insecten die hiervan afhankelijk zijn en weidevogels die (met name kuikens) afhankelijk zijn van insecten. Voor het eerst is de biodiversiteit in het stedelijk gebied groter dan er buiten.

Natuurbeheer

De toegenomen druk op het landelijk gebied vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw met als gevolg de teloorgang van vele hectares natuurschoon werd tegen het einde van de negentiende eeuw (het biologisch reveil) opgemerkt door een groeiende groep natuurliefhebbers. Deze opmerkzaamheid resulteerde in het begin van de twintigste eeuw in de oprichting van de eerste natuurorganisaties. Na de oprichting van landelijke organisaties als de Vereniging voor Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer volgden de provinciale landschapstichtingen en verenigingen. Zowel Natuurmonumenten (het Noordlaarderbos en de Piccardhofplas), Staatsbosbeheer (Boersterbos, Glimmer made, polder Lappenvoort, Appelbergen) als Het Groninger Landschap bezitten en beheren momenteel gronden binnen

ling Bedum-Ten Boer is niet volledig afgerond omdat sommige boeren niet vrijwillig hun land wilden ruilen tussen de weg Bedum en Ten Boer.

De ontwikkeling van de landbouw na de Tweede Wereldoorlog heeft zich gekenmerkt door rationalisatie en specialisatie, met als gevolg een fors dalend aantal boeren. De blijvers werden vanuit de overheid en de banken gestimuleerd om verder te groeien

7 Feentstra 2001, 133.

📍 De Onnerpolder met op de achtergrond de stad Groningen. Bron: Marco-Glastra (Het Groninger Landschap).

de gemeente Groningen. Stichting Het Groninger Landschap werd op 3 april 1936 opgericht. Vanaf de jaren 1960 verwierf de stichting binnen de huidige gemeente Groningen vele hectares landbouwgrond, met name ten noorden van het Zuidlaardermeer (in de Oostpolder en de Koelanden), op de Noordlaarderes en vanaf de jaren 1980 ook langs de loop van de Drentsche Aa.⁸ Ten noorden van de stad werd, nadat de Ruilverkaveling Sauwerd hier eind jaren 1980 van start was gegaan, een stuk land in de Koningslaagte aangekocht. Momenteel werkt de stichting samen met de gemeente en de provincie aan het herstellen van de oorspronkelijke Hunzeloop.⁹ Een toenemend aantal boeren zet zich in voor landschapsbeheer en weidevogelbeheer, waarvoor ze een vergoeding krijgen. Momenteel wordt er onder leiding van de provincie gewerkt aan gebiedsplannen voor een toekomstbestendig landelijk gebied.

6.3 Ontsluiting over water, weg en spoor

De uitbreiding van het transportnetwerk in de vorm kanalen, wegen en spoorwegen nam in de tweede helft van de negentiende eeuw een hoge vlucht. In de jaren 1863-1864 is het Hoendiep aangepakt, waarbij alle sluizen, behalve die bij Gaarkeuken zijn opgeruimd. Het graven van het Van Starckenborgka-

naal tussen de Oostersluis en Zuidorn, waaraan vanaf het jaar 1928 zo'n 1400 arbeiders grotendeels vanuit de werkverschaffing hebben meegewerkt, werd ter hoogte van Zuidhorn aan het Hoendiep gekoppeld.

Langs en deels samenvallend met het Hoornsediep werd in 1861 het Noord-Willemskanaal richting Assen geopend voor de scheepsvaart, waardoor Drenthe voor vrachtschepen veel beter met Groningen verbonden raakte en via de Drentse Hoofdvaart ook Meppel en de gebieden daarachter. Met de aanleg van het Zuidelijk Verbindingskanaal (1877-1879) raakte het Noord-Willemskanaal en het Hoendiep verbonden met het Eemskanaal. Dit Eemskanaal dat in de periode tussen 1866 en 1876 door de inzet van vele honderden arbeiders werd gegraven, was met name bedoeld voor de verbetering van de afwatering van het overtollige water dat vanuit Drenthe via het Hoornsediep (Noordwillemskanaal) en het Winschoterdiep werd aangevoerd, maar werd uiteraard ook gebruikt voor scheepsverkeer. Met de openstelling van het Eemskanaal verloor het Damsterdiep haar rol als belangrijkste oostelijke scheepvaartroute. De scheepsvaart werd tijdens het spuien wel ernstig bemoeilijkt vanwege de hoge stroomsnelheid. Door een verbreding en een verdieping van het kanaal in 1953 verbeterde de situatie.¹⁰

8 https://nl.wikipedia.org/w/index.php?title=Oostpolder_te_Noordlaren

9 Zie hiervoor de Hunzevisie

10 Eerste editie Waterstaatskaarten Groningen, kaart 3, 1887

① Een houtzaagmolen langs het Noordwillemskanaal. Rond 1905. Twee jaar later werd de molen deels afgebroken en omgebouwd tot stoomhoutzagerij. De molen stond ter hoogte van Hoornsediep 89. Bron: Groninger Archieven.

Het Reitdiep, dat al vanaf de veertiende eeuw via het Loopende Diep een belangrijke verbinding vormde tussen de Lauwerszee en de Noorderhaven werd in het jaar 1877 afgesloten door de zeesluis bij Zoutkamp. Tot die tijd was er eb en vloedwerking merkbaar in de stadsgrachten. Om die reden spreken we nog altijd van het Hoge der A en het Lage der A. De getijdenwerking deed zich tot het jaar 1877 ook gelden in de onbedijkte de hooilanden langs de Hunze. Met de afsluiting van het Reitdiep verloren de dijken langs de rivier haar primaire waterkerende functie. Voortaan deden ze dienst als slaperdijken.¹¹

Naast het verbeteren van de waterinfrastructuur investeerde het stadsbestuur ook in het vervoer over land. Halverwege de negentiende eeuw werden de onverharde wegen naar Leeuwarden en naar Zwolle beklinkerd en tot Rijksstraatweg bestempeld. Reizen van en naar Groningen per trein behoorde vanaf 1866 tot de mogelijkheden. Op 29 mei van dat jaar werd de stad Groningen gekoppeld aan het Nederlandse spoorwegennetwerk. Vanaf nu was het voor de Stadgers mogelijk om per trein vier keer per dag via Leeuwarden naar Harlingen te reizen. Vanaf 1868

reed er een trein tussen Groningen en Winschoten. Twee jaar later opende de spoorverbinding tussen Groningen en Meppel. Delfzijl kon vanaf 1884 vanuit Groningen per trein bereikt worden. Daar waar de treinreizigers zich verzamelden op het nieuwe hoofdstation net buiten de oude vestingwerken, was de Grote Markt de belangrijkste opstapplaats voor reizigers die zich via de paardentram lieten vervoeren. De paardentram was vooral bedoeld voor kortere ritten binnen de stad, maar ook Helpman, Haren en De Punt waren met de tram bereikbaar.¹²

Met de opkomst van de verbrandingsmotor die vanaf de twintigste eeuw op grote schaal werd toegepast in de vorm van auto's en vrachtwagens nam het aantal kilometers landwegen fors toe. Bestaande wegen raakten geasfalteerd en nieuwe wegen werden over het landschap uitgerold. De aanleg van de Zuidelijke Ringweg werd in 1962 opgestart. In 1971 werd de weg tussen knooppunt Julianaplein en knooppunt Europaplein opengesteld voor verkeer. Drie jaar eerder was het Julianaplein al verbonden met De Punt. Dit tracee vormde daarmee het noordelijkste deel van de A28. De N360 volgt tussen Groningen en Ten Post de

11 Ibidem

12 Boer Sap 1987.

loop van het Damsterdiep en maakte vroeger deel uit van de rijksweg N42. Deze weg werd ontworpen als verbindingsweg tussen de afsluitdijk en Delfzijl, maar verder dan het stuk tussen Delfzijl en Groningen is het met de weg nooit gekomen. De aanleg van de A7 tussen Drachten en Groningen (1978-1983) maakte het plan overbodig. De N46 tussen Groningen en Eemshaven volgt tussen Steerwolde tot Garsthuizen een middeleeuwse parochiegrens en ligt dus op het snijvlak van twee ontginningsblokken. Aan weerszijden van de weg zie je dat de opstreckende verkaveling een andere orientatie heeft.

De industriële ontwikkeling

De hierboven besproken uitvalswegen over water, weg en spoor kunnen worden beschouwd als ankerplaatsen voor de industrie die met name langs het Hoendiep, het Reitdiep, het Damsterdiep en in mindere mate langs het Winschoter- en Boterdiep tot ontwikkeling kwam. Het grootste deel van de industriële bedrijvigheid was gevestigd langs de diepen in de oude stadskern. Veel van deze industriebedrijven vestigden zich in de eerste helft van de negentiende eeuw, terwijl er in de periode tussen 1860 tot 1900 sprake was van een flinke toename van het aantal bedrijven. Ook in de periode daarna is het volume van de industrie blijven groeien. Een zekere concentratie van bedrijven ontwikkelde zich ten zuiden van de verdedigingswerken in Helpman. De stadsindustrie bestond rond 1860 uit een breed palet van bedrijven, waaronder koffiebranderijen, theemengerijen, tabaksfabrieken, olie- houtzaag- korenpel- cement- run- mosterdmolens, een zoutziederij, blauwververijen, grofsmederijen, een gasfabriek, meubel- en spiegelfabrikanten, wolkammerijen, stijfelmakerijen, vellenbloterijen, grutterijen, bierbrouwerijen, machinale vlasspinnerijen, scheepswerven, zeepziederijen en dakpanbakkerijen. Veel van deze bedrijven hadden een beperkte omvang met gemiddeld zo'n vier werknemers per fabriek. In totaal telde de stad rond 1860 zo'n 900 bedrijven. Dertien van deze bedrijven waren in 1930 uitgegroeid tot grote bedrijven met meer dan 100 werknemers. Eén van deze grote bedrijven was de tabaksfabriek van de familie Niemeyer. Het familiebedrijf werd in 1819 opgestart als een tabakshandel door Theodorus Niemeyer. Door enkele overnames groeide de onderneming geleidelijk uit tot een groot, buiten Nederland

exporterende tabaksfabrikant. De standplaats aan de Nieuwe Ebbingestraat werd in het jaar 1904 ingeruild voor een plek langs de Paterswoldseweg.¹³

6.4 De stad treedt naar buiten

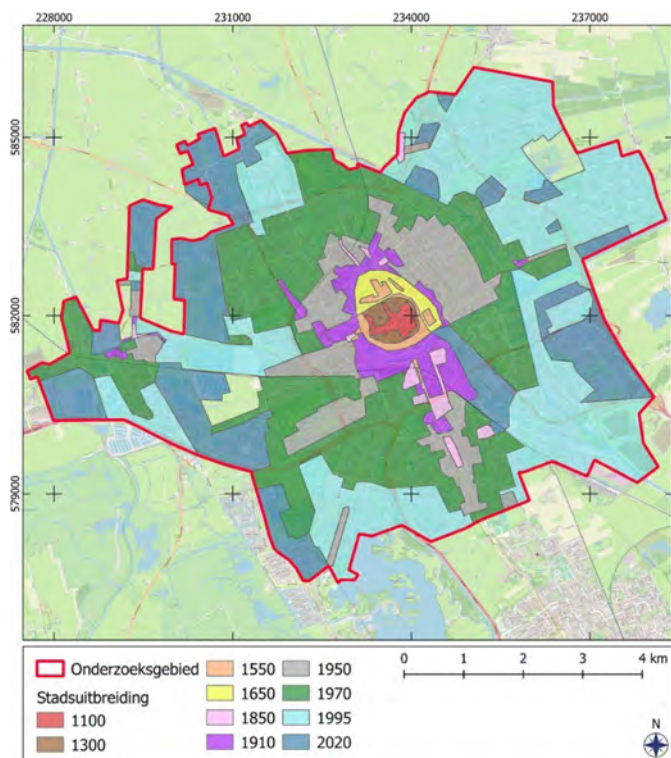
De Vestingswet die in het jaar 1874 in de Tweede Kamer werd aangenomen had grote gevolgen voor de stedelijke ontwikkeling vanuit Groningen richting het landelijke gebied. De vestingswerken rondom de stad en de Helperlinie tussen het Hoornsdediep en het Winschoterdiep werden twee jaar na het aannemen van de wet afgebroken. Alleen de noordelijke stadswal bleef gespaard en werd als park ingericht: het Noorderplantsoen. Zowel rijke burgers die droomden van een landhuis buiten de stad als investeerders die vanwege het woningtekort kansen zagen voor goedkope arbeiderswoningen buiten de vestingswerken dienden hun plannen in bij de gemeente.¹⁴ De rijke burgers kregen op de plek van de voormalige vestingwerken groen licht voor het bouwen van villa's (de Emmasingel en de Praediniussingel. Langs de Hereweg tussen Groningen en Haren verrezen imposante huizen met dito tuinen. Ook de nieuwe Schildersbuurt werd ingericht voor rijke burgers die zichzelf een luxe woning konden permitteren. Aan de zuidzijde van de stad ontstond de Herewegbuurt ten noorden van het Sterrebos en liet de industrieel J.E. Scholten in een polder ten zuidwesten van de stad in 1909 het stadspark met drafrenbaan aanleggen. Vanaf 1910 kwamen ook de eerste door de overheid gefinancierde sociale woningbouwprojecten op gang. De Oosterparkwijk en De Hoogte staan te boek als de eerste grootschalige sociale woningbouwprojecten van de stad.¹⁵

Ten oosten van de stad werd in 1919 de Oosterparkwijk aangelegd, met het Rode Dorp en Blauwe Dorp als oudste kern. Dit tuindorp was oorspronkelijk ingericht als tijdelijke opvang voor de armen, maar werd geleidelijk dichter bebouwd en in de opvolgende decennia uitgebouwd. Ten noorden van de stad werden in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw verschillende buurten aangelegd, waaronder de Noorderplantsoenbuurt, de Oranjebuurt, De Kop-Indischebuurt en De Hoogte. Vooral het tuindorp De Hoogte, aangelegd in de periode 1918-1921, werd een van de bekendste woningbouwprojecten

13 Keuning 1974. 44-45, 93-94.

14 Banninga 2013.

15 Bajema (in voorbereiding)

Deze kaart maakt duidelijk in welke tijdsperiode de verschillende stadsuitbreidingen hebben plaatsgevonden. Bron: J. Bajema.

Garmerwolde zijn bewaard gebleven. Een ander fraai overblijfsel uit deze tijd wordt gevormd door strokartonfabriek De Halm bij Hoogkerk.

Stadsuitbreiding

In ruim 150 jaar tijd heeft de stad Groningen zich enorm uitgebreid. Met name na de Tweede Wereldoorlog zijn grote delen van het agrarische landschap rondom de stad veranderd in verschillende wijken met elk haar eigen architectonische kenmerken.

Ruilverkaveling en natuurbeheer

Met name vanaf de jaren 1950 zijn grote delen van het landelijk gebied binnen de gemeente Groningen ruilverkaveld waarbij vele kleine percelen tot enkele grote percelen zijn samengevoegd. Ook werden nieuwe landbouwwegen aangelegd. Deze ontwikkeling, in combinatie met het steeds groter worden van de boerenbedrijven heeft een grote landschappelijke impact gekend die zich heeft gekenmerkt in een geheel andere schaal van het landschap. Tijdens de ruilverkaveling zijn enkele waardevolle landschappelijke zones aangewezen als natuurgebied. De natuurterreinen hebben zich met name in het Hunzedal en in de Koningslaagte verder weten uit te breiden. Binnen deze terreinen is vaak nog sprake van een vrij oorspronkelijke verkaveling, in combinatie met een hoge dichtheid aan landschapselementen. In en aansluitend op deze gebieden zijn veel boeren actief bij het beheer en bescherming van natuur en landschapselementen.

tijdens het Interbellum.¹⁶ Door naoorlogse stadsuitbreidingen werden grote delen van het voormalige agrarische landschap rondom de stad volgebouwd. Hoe deze ontwikkeling zich in de tijd heeft voltrokken, toont zich het beste op bovenstaande kaart.

6.5 Moderne gebiedskenmerken

Auto, -spoor en waterwegen

De ontwikkelingen die vanaf 1850 plaats hebben gevonden in het landschap kenmerken zich in een vanuit de stad uitwaaiend transportnetwerk van autowegen, spoorwegen en waterwegen. Reeds in de middeleeuwen bestaande waterwegen werden verdiept en verbreed. Ook zijn er nieuwe kanalen gegraven, zoals het Eemskanaal, het Van Starckenborgkanaal en het Noordwillemskanaal.

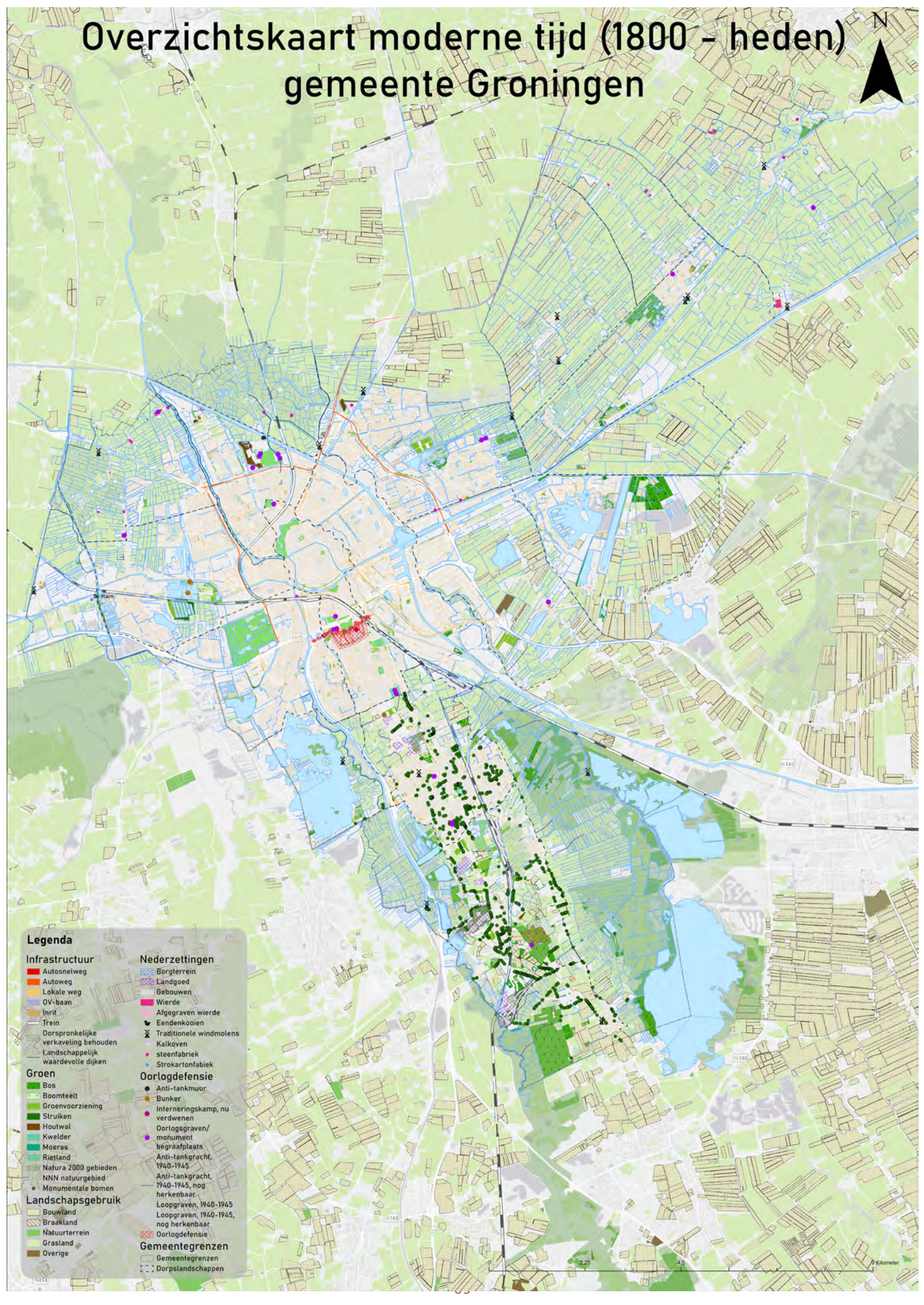
Industrie

De industriële revolutie heeft zich in Groningen voornamelijk voltrokken binnen de oude stadskern en dan met name langs de verschillende diepen. Ook buiten de stad vestigden zich verschillende industriële ondernemingen waaronder pel- koren- en houtzaagmolens, scheepswerven, steenbakkerijen en kalkovens. De Kalkovens langs het Damsterdiep ter hoogte van

Deze kaart toont ons de landschapselementen en gebiedskenmerken die het verhaal van de moderne tijd vertellen.

16 Uit: Bajema (in voorbereiding)

Overzichtskaart moderne tijd (1800 - heden) gemeente Groningen

Legenda

Infrastructuur	Nederzettingen
Autosnetweg	Borgterrein
Autoweg	Eandgoed
Lokale weg	Gebouwen
OV-baan	Wierde
Inrit	Atgegraven wierde
Trein	Eendenkooien
Oorspronkelijke verkaveling behouden	Traditionele windmolens
Landschappelijk waardevolle dijken	Kalkoven
	steenfabriek
	Strokartonfabiek
Groen	Oorlogdefensie
Bos	Anti-tankmuur
Boomteelt	Bunker
Groenvoorziening	Internerskamp, nu verdwenen
Struiken	Oorlogsgraven/monument
Houtwal	begräafplaats
Kwelder	Anti-tankgracht, 1940-1945
Moeras	Anti-tankgracht, 1940-1945, nog herkenbaar
Rietland	Loopgraven, 1940-1945
Natura 2000 gebieden	Loopgraven, 1940-1945, nog herkenbaar
NNN natuurgebied	Oorlogdefensie
Monumentale bomen	
Landschapsgebruik	Gemeentegrenzen
Bouwland	Gemeentegrenzen
Braakland	Dorpslandschappen
Natuurterrein	
Grasland	
Overige	

DEEL

02

GEBIEDSATLAS

Deel twee van deze landschapsbiografie bestaat uit een gebiedsatlas en is geografisch van opzet. In dit deel wordt de ontstaansgeschiedenis van de acht verschillende hoofdlandschappen in atlasvorm uit de doeken gedaan. Elk hoofdlandschap is onderverdeeld in een aantal deellandschappen rondom de verschillende bewoningskernen binnen de gemeente. Per dorpsgebied wordt aan de hand van een aantal kaarten en een beknopte beschrijving een beeld gevormd van de ontstaansgeschiedenis van het landschap. De gebiedsatlas biedt de aangeboden informatie op overzichtelijke wijze aan en geeft de lezer de mogelijkheid om afgeronde korte deelverhalen naar keuze te lezen.

☞ *Het besloten houtwallenlandschap tussen Onnen en het spoor is kenmerkend voor dit deel van de gemeente Groningen. Op de voorgrond zien we de boerderij gelegen aan Gieselgeer 1. Bron: Gemeente Groningen.*

HOOFDLANDSCHAP

Het zandlandschap van de Hondsrug

KERNKARAKTERISTIEKEN

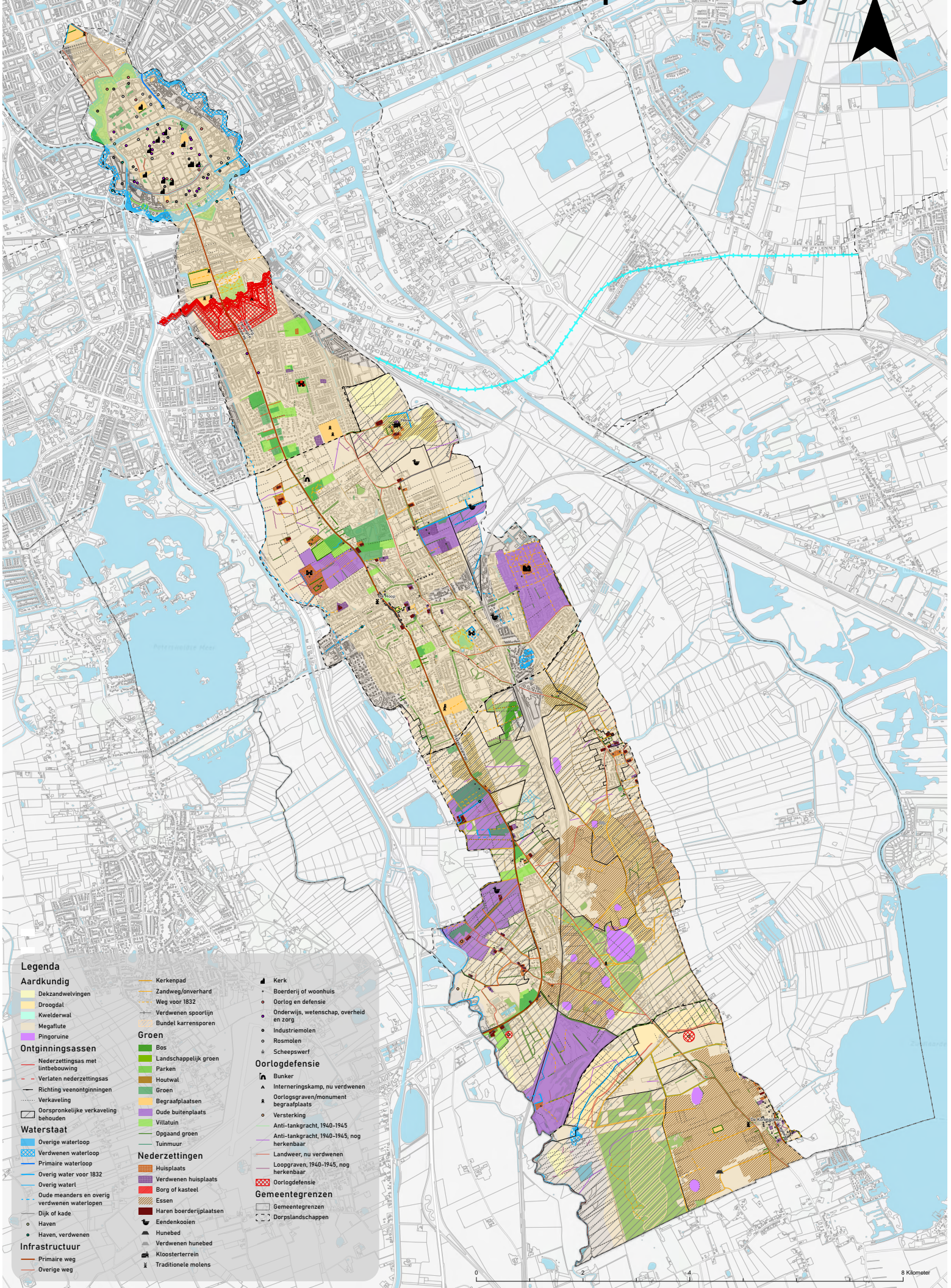
Binnen dit deellandschap vormt de **Hondsrug** de ruggengraat van het historisch gevormde cultuurlandschap. Ze werd tijdens de één na laatste ijstijd gevormd door ondergrondse smeltwaterstromen. Het **dekzand** dat tegenwoordig aan de oppervlakte ligt, is hier in de periode tussen 25.000 en 17.000 jaar geleden afgezet door toedoen van stormachtige poolwinden. Hier en daar, en dan met name in de omgeving van Onnen en Zuidlaren, zijn in diezelfde periode metershoge ijslenzen ontstaan die na het smelten daarvan diepe kraters in het landschap hebben achtergelaten: de zogenaamde **pingoruïnes**. Tussen Haren en Glimmen ligt dwars op de hoogte van de Hondsrug een laagte die bekend staat als de het **droogdal van de Besloten Venen**. Dit dal ontstond aan het einde van de laatste ijstijd door toedoen van smeltwaterstromen.

Grafheuvels, hunnebedden (bij Noordlaren en de twee relictten bij de Glimmeres), bundels **karresporen** en legio vindplaatsen van bewoning tot aan 500 n. Chr. zijn exemplarisch voor het feit dat dit het oudst bewoonde deel van de gemeente Groningen is. De agrarische nederzittingsstructuren in de vorm van **esdorpen** met daaraan gekoppeld de **essen** (opgehoogte akkercomplexen), de **markegrenzen** als relict van volmiddeleeuwse dorpsgrenzen, de **verspreide boerenbehuizing** tussen Haren, Onnen en Noordlaren langs **oude historische wegen** (o.a. Zuidveld, Lageweg, Hoge Hereweg, Felland, Onnerweg) zijn tekenend voor het middeleeuwse- en vroegmoderne agrarische esdorpenlandschap. De verschillende onderdelen van dit cultuurlandschap stonden met elkaar in verbinding door een fijnmazige structuur van **zandwegen**. In dat kader kunnen ook nog de verschillende **kerkepaden** worden genoemd. Binnen dit deellandschap vormde het gehucht Essen lange tijd een opvallende enclave, in de vorm van het **kloosterterrein van Yesse**.

Langs de historische hoofdwegen over de hoogste delen van de Hondsrug (de Verlengde Hereweg, de Rijksstraatweg en de weg naar de Punt) kwamen in de achttiende en negentiende eeuw imposante **buitenplaatsen, villatuinen en parken** van de gegoede burgerij afkomstig uit de stad tot stand. (onder andere het Julianapark, de Hortus Botanicus, Tuindorp Onnen en het Boeremapark) De militaire geschiedenis van dit deellandschap is bewaard gebleven in de vorm van restanten van vestingswallen bij Helpman en het Noorderplatsoen.

Meer in algemene zin kan het contrast tussen het besloten landschap met **houtwallen, lanen, bossen, tuinen en buitenplaatsen** het meer open karakter van de beekdalen aan weerszijden van de Hondsrug als kernkarakteristiek worden bestempeld.

Detailkaart zandlandschap Hondsrug

Legenda

- Aardkundig**
 - Dekzandwelingen
 - Droogdal
 - Kwelderwal
 - Megafute
 - Pingorine
- Ontginningsassen**
 - Nederzettingssas met lintbebouwing
 - - - Verlaten nederzettingssas
 - Richting veenontginningen
 - - - Verkaveling
 - - - Oorspronkelijke verkaveling behouden
- Waterstaat**
 - Overige waterloop
 - Verdwenen waterloop
 - Primaire waterloop
 - Overig water voor 1832
 - Overig water
 - Oude meanders en overig verdwenen waterlopen
 - Dijk of kade
 - Haven
 - Haven, verdwenen
- Infrastructuur**
 - Primaire weg
 - Overige weg
- Groen**
 - Bos
 - Landschappelijk groen
 - Parken
 - Houtwal
 - Groen
 - Begraafplaatsen
 - Oude buitenplaats
 - Villatuin
 - Opgaand groen
 - Tuinmuur
- Nederzettingen**
 - Huisplaats
 - Verdwenen huisplaats
 - Borg of kasteel
 - Essen
 - Haren boerderijplaatsen
 - Eendenkooien
 - Hunebed
 - Verdwenen hunebed
 - Kloosterterrein
 - Traditionele molens
- Oorlogdefensie**
 - ▲ Bunker
 - ▲ Interneringskamp, nu verdwenen
 - ▲ Oorlogsgraven/monument begraafplaats
 - Versterking
 - Anti-tankgracht, 1940-1945
 - Anti-tankgracht, 1940-1945, nog herkenbaar
 - Landweer, nu verdwenen
 - Loopgraven, 1940-1945, nog herkenbaar
 - ⊗ Oorlogdefensie
- Gemeentegrenzen**
 - Gemeentegrenzen
 - - - Dorpslandschappen
- Aardkundig (continued)**
 - Kerkenpad
 - Zandweg/omverhard
 - Weg voor 1832
 - Verdwenen spoorlijn
 - Bundel karrensporen
- Oorlogdefensie (continued)**
 - Kerk
 - Boerderij of woonhuis
 - Oorlog en defensie
 - Onderwijs, wetenschap, overheid en zorg
 - Industriemolen
 - Rosmolens
 - ★ Scheepswerf

HOOFDLANDSCHAP

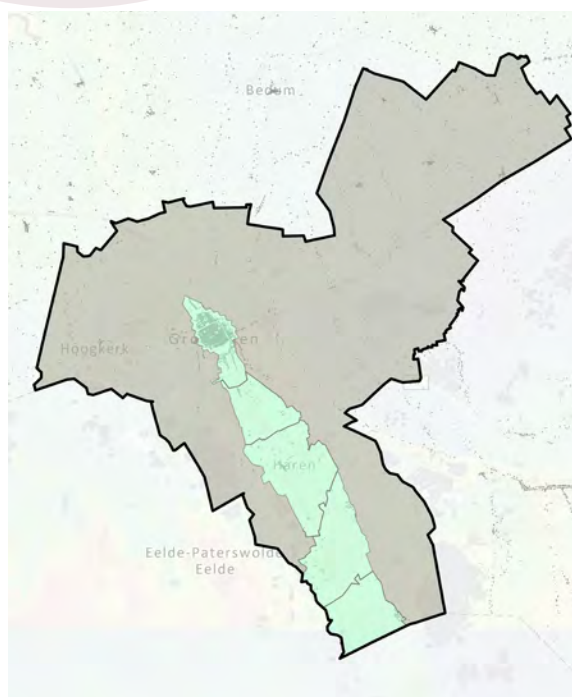
Het zandlandschap van de Hondsrug

Inleiding

Het zandlandschap van de Hondsrug omvat de deelgebieden Stadsvrijheid Groningen, Helpman en Essen, Hemmen en Haren, Glimmen en Onnen en Noordlaren. Kenmerkend voor dit hoofdlandschap is het relatief besloten karakter met veel bos en houtsingels. Karakteristiek zijn ook de zandwegen. Historisch heeft het landschap zich ontwikkeld van dichtbebost landschap naar een gevarieerd cultuurlandschap waarin bospercelen, essen, graslanden en heidevelden elkaar afwisselen.

De natuurlijke bossen die op de hogere, leemrijke delen van het landschap groeiden, bestonden uit beuken en wintereiken, en in mindere mate kwamen zomereiken en berken voor. In de struiklaag floreerde onder meer wilde kamperfoelie, wilde lijsterbes, sporkhout samen met enige hazelaars. De ondergroei bestond uit adelaarsvaren dat net als dalkruid een typische kensoort vormde. Andere soorten waren gewone salomonszegel, witte klaverzuring en onder natuurlijke omstandigheden ook zevenster.¹

Archeologische vondsten uit de tijd van de rendierjagers, de jagers en verzamelaars, de eerste neolithische boeren en vondsten uit de ijzertijd en Romeinse tijd geven ons het beeld van een landschap dat reeds duizenden jaren in gebruik is door de mens. De oorsprong van de huidige nederzettingen gaat terug tot de negende eeuw na Christus. Vanaf toen vond dorpsvorming plaats waarbij langs de hoofdrichting van de Hondsrug doorgaande wegen ontstonden. Op zowel de hogere westflank als de hogere oostflank van de Hondsrug lagen doorgaande wegen, omdat ook de dorpskernen steeds op één van bei-

de flanken lag. Helpman, Dilgt, Hemmen, Haren en Glimmen lagen langs de westelijke hoofdweg (tegenwoordig Hereweg – Verlengde Hereweg). Essen en Onnen lagen daarentegen langs de weg die over de oostflank liep. Wanneer je de ter hoogte van Harendermolen naar het zuidwesten afbuigende Rijksweg doortrekt langs de Hoge Hereweg kom je uiteindelijk uit op de Zuidlaarderweg. Langs deze weg kwam het esdorp Noordlaren tot stand.

Kenmerkend voor deze esdorpen en -gehuchten zijn de verspreid liggende hoeven, waarbij iedere nederzetting de beschikking had over een centraal gele-

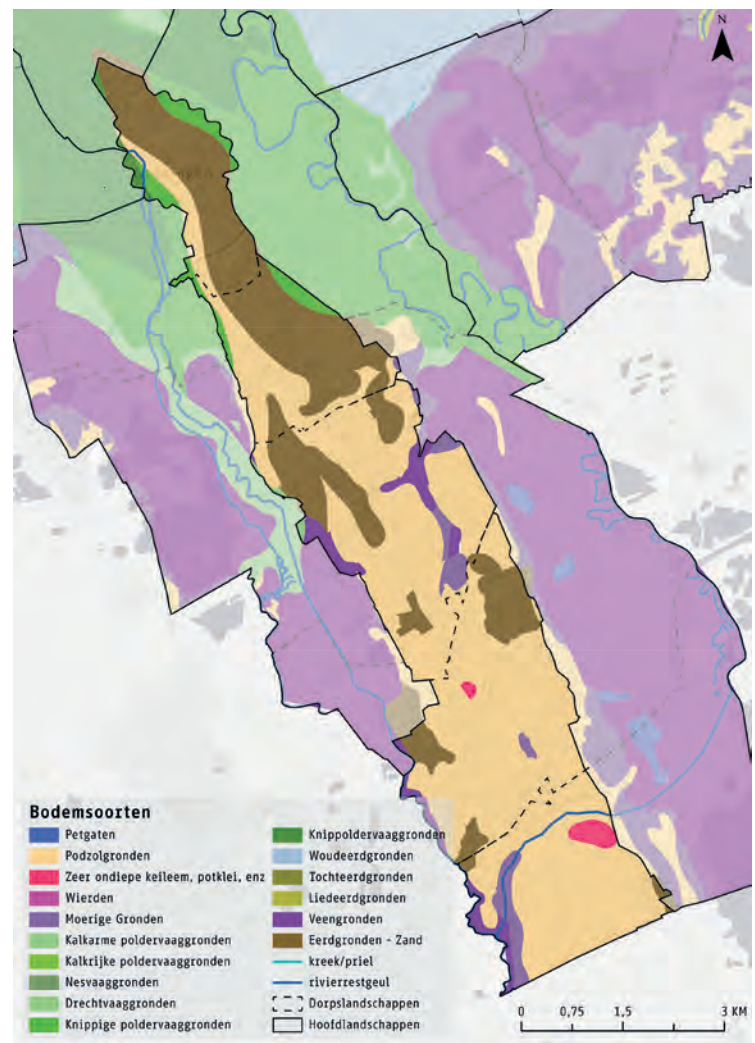
¹ Weeda et al., 2005, 184-185; Spek 2004, 190-192; Van der Werf 1991, 78-100.

gen open ruimte, vaak beplant met eiken. Deze brink werd door de verschillende boeren gebruikt om het veen bijeen te scharen, voordat de herder met de kudde richting de heidevelden en de wei- en hooilanden trok. De brink lag aanvankelijk aan de rand van de nederzetting, maar vanwege dorpsuitbreiding kwam deze ruimte uiteindelijk meer centraal in het dorp te liggen.

De dorpen waren omringd door essen: uitgestrekte akkerlanden verdeeld in ontginningsblokken en smalle stroken. Deze complexen werden beschermd door eswallen en de akkers waren gescheiden door greppels en grasstroken, soms gemarkeerd met grote zwerfkeien. Langs de essen waren nog restanten te vinden van de oorspronkelijke bossen die hier vroeger groeiden. In de holten, afgebakende bosgebieden, werd hout voor timmerwerk verzameld. De overige delen van het bos waren toegankelijk voor vee. Buiten de essen en de holten bestond het zandlandschap van de Hondsrug uit zeer uitgestrekte heidevelden. Dit klassieke beeld aan het esdorpenlandschap moet enigszins genuanceerd worden, omdat vanwege sociale, politieke, economische en landschappelijke factoren de ontwikkeling per dorp lokaal sterk kan verschillen.

Stadsvrijheid Groningen en Helpman

De stad Groningen is rond de zevende of achtste eeuw op haar huidige plek ontstaan als esdorp. Ze bestond destijds uit twee kleine nederzettingen, één bij Martinikerk en nog zuidelijkere ter hoogte van de huidige Parthébioscoop. Dat wil niet zeggen dat de plek daarvoor niet bewoond is geweest. Een akkercomplex uit het laat neolithicum bij de Oosterpoort, verschillende vuursteenvondsten in de Wijert-Zuid, Helpman en bij de Stationsweg en archeologische vondsten uit de periode tussen de vierde en de zevende eeuw getuigen van een prehistorisch Groningen.² Rond 800 verrees een eerste houten kerk aan de huidige Grote Markt; de voorganger van de Martinikerk. Later kwam daar de Walburgkerk bij. Een eerste schriftelijke vermelding van de nederzetting dateert uit het jaar 1040, wanneer er in een schenkingsakte van koning Hendrik III aan de Utrechtse bisschop wordt gesproken van 'een landgoed in de buerschap Groningen, gelegen in het graafschap Drenthe, met hofsteden, gebouwen, horigen, bebouwde en woest

De bodemkaart van Stadsvrijheid Groningen en Helpman. Bron: Stiboka Blad 7W

liggende gronden, hooilanden, kampen, weiden, wateren en waterlopen, visscherijen, wegen en onwegen, met inomsten en opbrengsten; en met de aan dit landgoed verbonden munten, tollen en grafelijke rechtsmacht'.³

In de eeuwen daarna heeft Groningen een grote invloed uitgeoefend op het omliggende landschap. Die invloed heeft zich gematerialiseerd in verschillende land- en waterwegen. Dit transportnetwerk waaert vanuit het stadscentrum als een spinnennet over het omliggende landschap. Vanuit het centrum zijn vanaf de veertiende eeuw zes diepen gegraven, waarvan alleen het Hoornse Diep een natuurlijke voorganger had (de Drentsche Aa). De overige diepen (Hoendiep, Reitdiep of Loopende Diep, Boterdiep, Damsterdiep en Schuiten- of Winschoter-

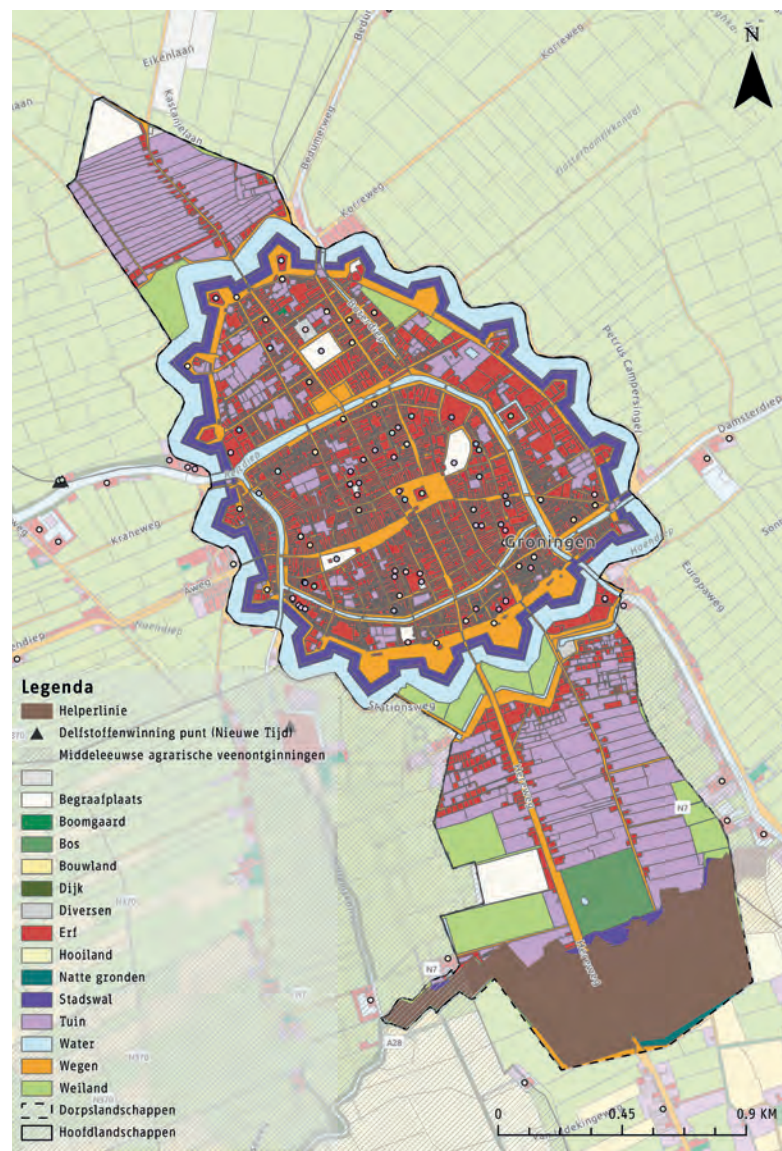
2 Bajema (in voorbereiding)

3 Noomen, in Boersma et al 1990. 97.

diep) zijn allen gegraven.⁴ Door de aanleg van het Schuitendiep werd het centrale deel van Groningen verlost van wateroverlast uit het achterland. Dit overtollige water werd van de Hunze afgetapt en door het met hoge dijken omgeven Schuitendiep via de Turfsingel en het Selwerderdiep richting het Reitdiep geleid, waar het bij Zoutkamp op zee werd gelost. Niet alleen de problemen met het water werden door het graven van deze diepen verbeterd, ook trok Groningen via deze nieuwe waterwegen de turfvaart over de Hunze naar zich toe.⁵

In de twaalfde en dertiende eeuw kreeg Groningen steeds meer een stedelijk karakter. Vanuit een ladderachtig basispatroon van twee parallel lopende doorgaande wegen (1. Herestraat-Oude Boteringestraat; 2. Gelkingestraat-Oude Ebbingestraat) met talrijke loodrecht daaropstaande straten ontwikkelde zich in die eeuwen een systematisch opgebouwde stadsplattegrond. In de kroniek Quedam Narracio uit 1227 wordt Groningen vermeld als 'civitas', waardoor in ieder geval vanaf de dertiende eeuw met zekerheid gesproken kan worden van een volwaardige stad (met stadsrecht), al was dit mogelijk al eerder het geval. De groeiende regionale en overzeese handel in landbouwproducten, veeteelt en turfwinning moet de basis zijn geweest Groningse economie, en de stedelijke groei van de stad in het algemeen. De stad werd in de dertiende eeuw omgeven door een stadsmuur, die tevens de omvang van de stadskern in deze periode aanduidt. De eerste vermelding van een stadsmuur dateert uit 1262. De twaalfde en dertiende eeuw stond in het kader van grootschalige verstedelijking. In deze periode werd de bewoning rondom de oude kern verder uitgebreid, werden nieuwe bruggen en poorten aangelegd en werden vele kloosters, refugia en gasthuizen gesticht, met name aan de noordzijde van de stadskern.⁶ Bovendien werden in de dertiende eeuw tenminste vijftig tot zeventig steenhuizen opgericht in en nabij Groningen.⁷ In de tweede helft van de veertiende eeuw en de eerste helft van de vijftiende eeuw werd er in Groningen nauwelijks gebouwd, mogelijk als gevolg van de afnemende opbrengsten uit de veengebieden, maar ook vanwege de algehele economische recessie in Europa in die periode.

In de periode 1469-1471 werd een nieuwe aarden wal met stenen borstwering aangelegd, die werd omringd door een brede gracht. Aan het begin van de zeventiende eeuw werd door het stadsbestuur wederom aangedrongen tot het verbeteren van de fortificaties aan alle zijden van de stad. Dit resulteerde in de grote stadsuitleg (1615-1624) aan de noordkant van de binnenstad (omgeving Nieuwe Kijk in't Jatstraat, Nieuwe Boteringestraat, Nieuwe Ebbingestraat), een grootschalige stadsuitbreiding vergelijkbaar met die van de Amsterdamse grachtengor-

Ⓜ Grondgebruik binnen de Stadsvrijheid Groningen rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

4 Schroor 2007, 87.

5 Ibidem.

6 Gemeente Groningen 2014, 11, 15.

7 Gemeente Groningen 2014, 11; Hofman 2007, 11.

📍 *Het oudste deel van landgoed Groenestein dateert uit het jaar 1685. Bron: Groninger Archieven.*

del, waarbij het oppervlakte van de stad bijna zou verdubbelen. Nieuwe stadswallen met brede gracht werden opgericht rondom de stad, waarna het tussenliggende gebied aan de stad werd ontwikkeld. Aan de noord- en zuidkant van de nieuwe stadsuitleg ontstonden warmoezerijen; tuincomplexen waar een groot deel van de door de Groningers geconsumeerde groenten werden verbouwd.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw zette een snelle bevolkingsgroei in, waardoor het inwonertal van Groningen in 1860 met vijftig procent was toegenomen tot circa 36.000 inwoners.⁸ Deze inwoneraanwas vond voornamelijk binnen de vesting plaats, waardoor de binnenstad steeds dichter bebouwd werd. In de negentiende eeuw woonde, in vergelijking met andere grote steden in Nederland, nog weinig mensen buiten de stadswallen; slechts twaalf procent.⁹ De hogere bewoningsdruk in de vesting en de daar bijkomende hygiënische achteruitgang resulteerde in de negentiende eeuw in een steeds knellendere situatie, waarbij de kritiek op de stadswallen geleidelijk toenam.¹⁰ Door een malariaepidemie overleed maar liefst tien procent van de stadjes in 1826, waarna werd besloten om de begraafplaatsen buiten de stadsgrenzen te verplaatsen.¹¹ Om de situatie te verbeteren werd een begin gemaakt aan

een rioleringsstelsel en werden verschillende oude poorten gesloopt om meer ruimte te creëren.¹² Na het aannemen van de Vestingwet in de Tweede Kamer werd in 1876 een begin gemaakt aan de ontmanteling van de vesting.¹³ De Vestingwet leidde ook tot het slechten van de Helperlinie in 1878. De linie is nu nog herkenbaar in een aantal kavels en waterlopen. Ook zijn sommige delen van de vestigwallen- en muren behouden.

Helpman

Het gehucht Helpman telde rond 1830 niet meer dan veertig huizen die pal naast elkaar en hoofdzakelijk langs de westkant van de Rijksstraatweg waren gegroepeerd. Vanaf ongeveer 1880 veranderde dat beeld toen rijke Stadjes een grote villa met dito tuin langs de Rijksstraatweg lieten bouwen. De oorspronkelijke naam was Heltmen, waarbij het eerste deel helt de betekenis had van 'helling'. Helpman betekent dus 'dorp op de helling', hier dus de westhelling van de Hondsrug. In veel van de oost-west lopende straten van Helpman is deze helling van de Hondsrug nog goed waarneembaar.

Hoewel Helpman doorgaans tot de esdorpen wordt gerekend, toont het historische dorp hier weinig kenmerken van. Het landschap bestond hier zo'n twee-

8 Schroor 2009, 47.

9 Schroor 2009, 47.

10 Hofman 2007, 42.

11 Hofman 2007, 42.

12 Schroor 2009, 47.

13 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op de masterscriptie van Jesse Bajema (Bajema, 2023).

honderd jaar geleden uit tamelijk grote, rechthoekige percelen die zowel als weiland en als bouwland in gebruik waren. Via diverse verbindingswegen zoals de voorgangers van de huidige Helpermolenlaan en Van Roijenlaan hadden de boeren toegang tot de hooilanden in het dal van de Drentsche Aa.¹⁴ Aan de Hunzekant (oostzijde) fungeerde de Helperbrink – die grotendeels meer een veedrift is dan een brink – als verbindingsweg.

Langs de oostelijke zijde van de Hondsrug zien we op oude kaarten een aantal opvallende terreinen. Het meest noordelijke terrein kennen we als landgoed Groenestein en was rond 1830 grotendeels met bos beplant. Tussen de bomen stond een oud huis uit 1685 dat in bezit was van jonkheer Justus Dalto Quintus. Zijn kleinzoon Onno Joost Quintus liet er in 1871 een woning tegenaan bouwen. In dat jaar veranderde ook het omliggende bos van karakter, waarbij de expertise van landschapsarchitect H. Copijn werd ingeschakeld.¹⁵ Terwijl het landschap rondom het landgoed door stadsuitbreidingen van platteland in steen veranderde, heeft Groenestein veel van haar zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse historie weten te behouden. Dat geldt niet voor het direct ten zuiden gelegen Rustlusch. Deze plek staat op de Hottingerkaart uit omstreeks 1790 afgebeeld als weelderige buitenplaats met slingertuin. Van de tuin zelf rest geen spoor, maar toch heeft deze plek iets van haar groene karakter weten te behouden in de vorm van een sportcomplex met tennisbanen.

Zo'n halve kilometer ten zuidoosten van Groenestein en Rustlusch heeft nog een landhuis gestaan dat lange tijd in bezit is geweest van het roemrijke geslacht Coenders. Al in de vroege zestiende eeuw had de familie Coenders een zogenaamd stamslot op deze plek: de Helper Coendersborg. Tussen 1504 en 1506 viel het slot ten prooi aan de Saksen. Niet alleen de borg werd verwoest; heel Helpman ging in vlammen op. De borg is vervolgens weer opgebouwd. In het begin van de achttiende eeuw is het slot definitief gesloopt.¹⁶ De plek is als park nog altijd goed herkenbaar.

Essen, Hemmen en Haren

Tussen de bebouwing van Helpman en Haren ligt een groene corridor met diepe historische wortels. Het buurschap Essen dat zich hier heeft gevormd is gelegen in het hart van het voormalige kloostergoed van het klooster Yesse. Dit cisterciënzer vrouwenklooster stamt uit het jaar 1215 en stond onder de hoede van de abt van het klooster te Aduard. In de eeuw daarna groeide het corpusland tot een oppervlakte van in totaal 340 hectare. Deze landerijen strekten zich uit vanaf de Hereweg in het westen tot voorbij de loop van de Hunze in het Esser Nieuwland in het oosten. Buiten dit corpusland bezat het klooster nog eens ruim 2800 hectare grond, waaronder akkerland voor het telen van rogge, veenland voor het winnen van turf en grasland voor het weidebedrijf. Qua grondbezit was Yesse daarmee het op twee na grootste klooster van de provincie Groningen. In het jaar van de Reductie (1594) werd het klooster opgeheven en kwam het bezit toe aan de provincie. Het enige zichtbare relict van het voormalige kloosterterrein wordt gevormd door een deel van de vroegere kloostergracht.

Hemmen

De naam Hemmen als aanduiding van een bewoonde plaats is al zeer lang in gebruik. Dit naamtype van de zogenaamde heem-namen dateert volgens naamkundigen uit de zesde tot tiende eeuw, waardoor we de oorsprong van de bebouwing ter plekke al vóór het jaar 1000 moeten plaatsen. De oudste vermelding dateert echter pas van 1381-1383. De Hof te Hemmen was in die tijd in bezit van de bisschop van Utrecht en door hem in leen uitgegeven aan Roelof Polman.¹⁷ Zijn familie behield dit huis tot 1551. De bisschoppelijke hof ter plekke was van belang omdat er van hieruit handel werd gedreven in gruit, een mengsel van granen en kruiden dat gebruikt werd als grondstof voor bier.

De Groningse burgemeester Reint Alberda kreeg de Hof van Hemmen halverwege de zestiende eeuw in handen en liet het oude steenhuis verbouwen tot buitenhuis. Het hof is ten tijde van het beleg van Bommen Berend (1672) fraai afgebeeld. We zien een groot en een klein landhuis en een heerd. Het grote landhuis stond op een dubbel omgracht terrein om-

14 HISGIS, Topografische kaart 1925.

15 Kubbenga 1991, 14.

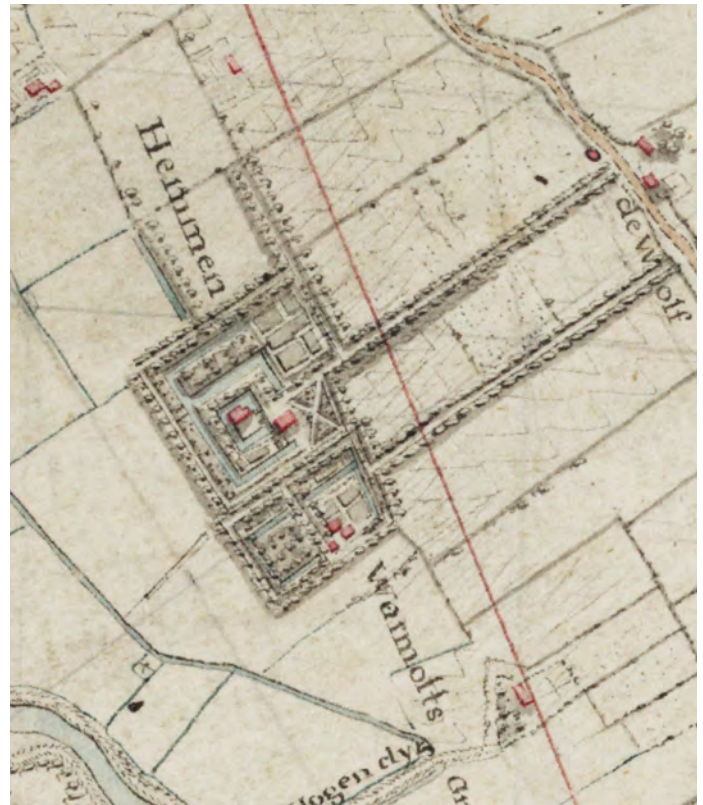
16 Ibidem.

17 Lijst van leenmannen van het Sticht. Oorkondeboek van Groningen en Overijssel, nr 699 (1381-1383).

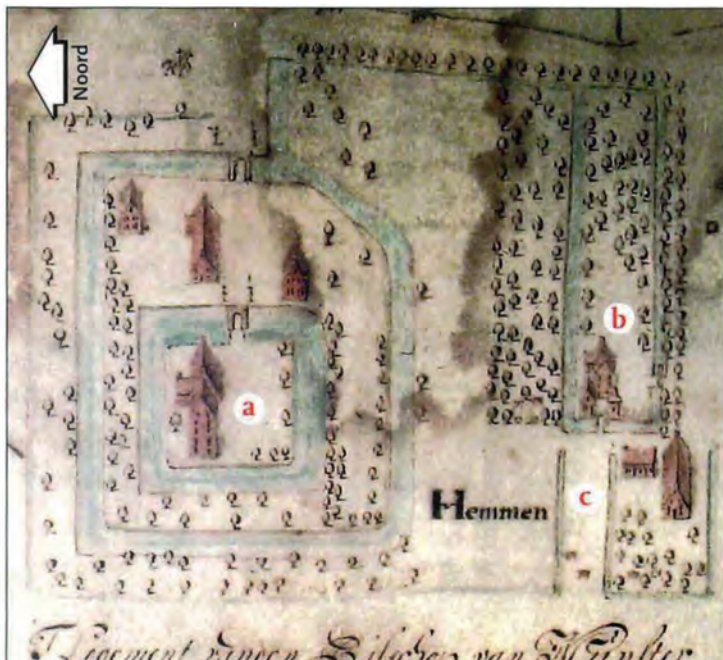
ringd door veel bomen. Op een kaart van ruim een eeuw later zien we nog ongeveer dezelfde terreinin-deling. Beide landhuizen waren voorzien van een eigen met bomen beplante oprijlaan. Deze laanbeplanting is tegenwoordig nog steeds zichtbaar vanaf de Rijksstraatweg. Vanuit de lucht zijn ook de contouren van enkele grachten zichtbaar.¹⁸ De landhuizen zijn in het jaar 1805 afgebroken.¹⁹

Haren

De Noorderzanddijk ten zuiden van Essen deed eertijds dienst als kade van een oude beek die in de Hunze uitmondde. De historische dorpskern van Haren vinden we zo'n 1300 meter ten zuiden daarvan op de driesprong Rijksstraatweg-Kerkstraat en bestond omstreeks 1830 uit 65 huizen. De kerk verrees op een hooggelegen zandkop van +6,5 NAP. Het gebied ten noorden van de Kerkstraat stond in vroegere tijden (in de vijftiende en zestiende eeuw) bekend als de holtten of het Harener holt. Deze naam wijst op de aanwezigheid ter plekke van een hoopopgaand gebruiksbos (holt) ter plekke waar de vroegere boeren

④ De hof te Hemmen op de Hottingerkaart (omstreeks 1790).

④ Een detail van een kaart uit 1672 toont ons de hof te Hemmen met daarop het grote landhuis (a), het kleine landhuis (b) en de heerd (c). Foto: Harry Perton, Groninger Archieven.

hun bouw- en timmerhout oogstten.²⁰ De ondiepe ligging van het keileem (op minder dan 80 cm) zorgde hier voor een zeer matige afwatering en maakte dat dit terrein in eerste instantie niet geschikt was voor akkerbouw. Vermoedelijk zijn de holtgronden tegen het einde van de zestiende eeuw alsnog in cultuur gebracht door het in kampen te verdelen.²¹ De vele dwarslootjes ten noorden van Haren, de zogenaamde 'rellen' kunnen als relict van dit kampen-landschap worden bestempeld.

Voor het verbouwen van gewassen waren de Harenaren aangewezen op een es van bescheiden omvang, ongeveer een half uur zuidwaarts lopen vanuit de dorpskern (de Zuides). De oudere Noordes tussen de Rijksstraatweg en de Westerse Drift is in de zestiende eeuw (vermoedelijk) in kampen verdeeld. De brede overgangszone ten oosten van het dorp tussen de middelhoge vochtige zandgronden van de Hondsrug (+2,5 NAP tot +1 NAP) en de natte veengronden langs de Hunze bestond uit heidevelden (het Mickelvelt (mickel/mekel = groot) en het Noert-

18 Koldam 2021.

19 Ligtendag 1988, 14.

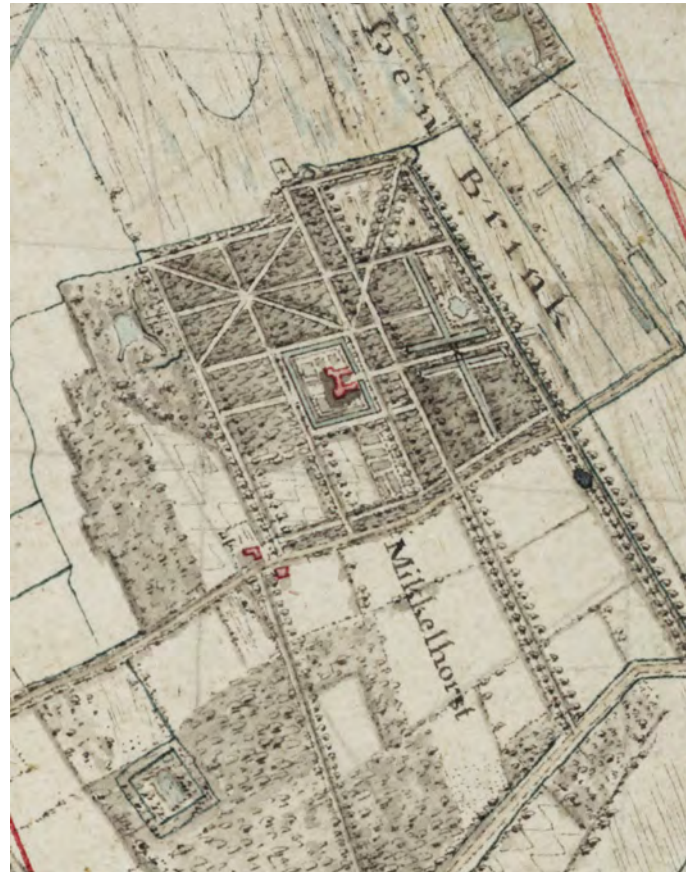
20 Smit 1975, 61

21 Ligtendag 1988, 11.

☞ Landgoed Middelhorst onder Haren op de Hottingerkaart uit omstreeks 1790. Op de kaart zijn twee eendenkooien zichtbaar.

velt), weiland, bos en dobben en was een belangrijk gebied voor het laten grazen van schapen, ossen (de osbrinken) en varkens (de zwienkampen).²²

De beste weilanden van Haren waren bestemd voor de volwassen runderen. Ze lagen ten westen van het dorp op de lagere, iets vochtige zandgronden. Hier wijzen oude kaarten op een aaneengesloten weidegebied dat bekend stond als 'de blauwvennen'. Deze naam verwijst naar het blauwgras dat hier groeide. Dit vegetatietype bestond hoofdzakelijk uit verschillende soorten zeggen en kruiden als Spaanse Ruiter en Blauwe knoop die het grasland een blauwe glans gaven. De weilanden waren voor herders bereikbaar via de Westerse drift, een nog bestaande straatnaam in het moderne Haren.²³ Voor de hooiwinning waren de Harense boeren aangewezen op de laaggelegen delen van het landschap in het dal van de Drentsche Aa ten westen van het dorp en van de natte graslanden in het Hunzedal in het oosten.²⁴

De sfeer van het landschap buiten de historische kern van Haren werd in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw deels bepaald door de landgoederen Voorveld, de Emdaborg, Middelhorst en 't Huis de Wolf. Deze buitenplaatsen zijn aangelegd door voornamen uit de stad. De ruime huizen waren omgeven door bos dat volgens de Franse stijl via met elkaar kruisende strakke lanen toegankelijk was gemaakt. De Emdaborg en Middelhorst beschikten over eendenkooien die op de Hottingerkaart van 1792 nog terug kunnen worden gevonden. 't Huis de Wolf werd in 1892 gebouwd in opdracht van een rijke Friese boerenzoon en rechtenstudent. In 1917 kwam het pand en het bijbehorende terrein toe aan de Staat der Nederlanden, die de locatie aan de Rijksuniversiteit Groningen toewees voor het aanleggen van een nieuwe botanische tuin. Met de aanleg van de hortus werd in het jaar 1929 begonnen.

op een kaart uit 1788 fraai afgebeeld met zowel een slingertuin als een meer geometrisch aangelegde tuin, vele lanen, weilanden, hooilanden en een grote

In het hart van het kleinschalige cultuurlandschap ten westen van de Rijksstraatweg ligt landgoed Voorveld. Dit ruim 25 hectare groot landgoed staat

☞ Landgoed Voorveld op de Hottingerkaart van omstreeks 1790.

²² Ibidem 58.

²³ Ibidem 60.

²⁴ Zie hoofdlandschap B en H.

vijver die vermoedelijk is ontstaan als pingoruïne. In de negentiende en twintigste eeuw was het landgoed in bezit van verschillende families, waaronder ook enkele burgemeesters van Haren. Het huidige pand werd in 1916 gebouwd op verzoek van de toenmalige eigenaar H.G. Nanninga uit Harendermolen. Tussen 1959 en 1969 was het gebouw in gebruik als priesteropleiding door het bisdom van Groningen.

Glimmen en Onnen

De HISGIS 1832 kaart van deelgebied Glimmen en Onnen toont ons bij uitstek een esdorpenlandschap met heidevelden, essen en groenlanden. Het cultuurlandschap van Glimmen ten zuiden en oosten van de Rijksweg zal vanwege de Glimmer es en de heidevelden aan weerszijden daarvan een tamelijk open indruk hebben gemaakt. De zuidgrens van het dorpsgebied werd gevormd door een brede gordel van bos langs de noordflank van de Besloten Venen. Ten westen van het gehucht was sprake van een af-

wisselend kampenlandschap met door boomwallen omsloten percelen die zowel als bouwland en als weiland in gebruik waren. Hooi werd geoogst in de Glimmer Maden. Dit waren natte groenlanden langs de Drentsche Aa.²⁵ Het Huis te Glimmen, een monumentaal pand met elementen die terug gaan tot de 16de eeuw, ligt direct aan de Drentsche Aa en is via een 500 meter lange oprijlaan verboden met de Rijksweg. Het pand is mogelijk gefundeerd op oude kasteelfundamenten uit de dertiende eeuw.

Een omschrijving uit het jaar 1879 geeft ons de volgende indruk van het landschap: *'Vanuit Haren komende ziet men aan de rechterzijde van de weg het huis te Glimmen, met dichte bossen omringd, op de helling van de Hondsrug, met naar de zijde der Drentsche Aa een vruchtbare bodem. Aan de andere zijde van de weg bestaat het terrein nog uit grotendeels onontgonnen en afgeplagde heidegronden, waarop schapen grazen. De wallen langs de weg zijn met heidebloempjes begroeid, de ruwe kale dennen geven het landschap een woest en verlaten voor-*

① De Appèlbergen werden aan het einde van de negentiende eeuw ontdekt door stadgers. Deze foto is gemaakt in het jaar 1925. Bron: Groninger Archieven.

25 Zie hoofdlandschap H, deelgebied Polder Lappenvoort.

komen'.²⁶ Behalve het tussen 1822 en 1824 verharde Groninger deel van de straatweg tussen Groningen en Zwolle en de in 1848 verharde Zuidlaarderweg bestonden alle wegen van Glimmen in de negentiende eeuw uit zandwegen. Ze werden onderhouden door de markegenoten.²⁷ De nu nog resterende zandwegen vertegenwoordigen een hoge cultuurhistorische waarde.

De kleinschalig verkavelde essen van Glimmen en Onnen waren van elkaar gescheiden door een strook woeste grond in de vorm van heide. Dwars door deze heide die we nu kennen als de Appèlbergen liep de Heereweg. Deze weg maakte deel uit van een belangrijke handelsroute tussen Groningen en Coevorden, en werd dikwijls gebruikt door rondtrekkende legers. Aan dit gebruik dankt de weg ook haar naam; Heere komt van 'heir' en betekent 'leger'.²⁸ Anders dan nu bestond de Heereweg vroeger uit een brede bundel van karresporen dwars door de heide. De heide, die eeuwenlang begraaasd werd door schaapskuddes en daardoor zeer open was van karakter, groeide aan het einde van de negentiende eeuw meer en meer dicht. Dit omdat schaapsmest met de introductie van kunstmest minder belangrijk werd, met als gevolg het verdwijnen van de schaapskuddes. In diezelfde periode begonnen de woeste gronden van de Appèlbergen in trek te raken bij de Stadgers, die vanaf 1870 met de trein (station De Punt) en vanaf 1892 met de paardentram in steeds grotere getale naar het gebied trokken om te recreëren. Een poging om een deel van de heide tegen het einde van de negentiende eeuw te ontginnen mislukte.²⁹ Dat het natuurschoon in de decennia daarop voor een belangrijk deel behouden is gebleven is te danken aan Defensie, die het gebied in 1916 opkocht en tot 1990 als militair oefenterrein heeft gebruikt. De naam van het gebied herinnert ook nog aan dit vroegere militaire gebruik. Daar waar vele andere heideterreinen Nederland in deze periode zijn ontgonnen, bleef de Appèlbergen ongeroerd liggen, tot in de jaren 1970. Toen zijn er een twintigtal recreatiewoningen ge-

bouwd. Tegenwoordig is het terrein in eigendom van Staatsbosbeheer.

Onnen

Ten oosten en noordoosten van de Appèlbergen ligt de es van Onnen. Wat opvalt aan de Onner es is dat ze een doorboorde indruk maakt, waarbij de gaten zijn opgevuld met weinig materiaal. Op de kadastrale kaart staan ze gekarteerd als heide. De gaten in de Onner es zijn ontstaan in de laatste ijstijd als pingoruïne of uitblazingskom. Het reliëf van de Onner es is in de vorige eeuw versterkt door zandafgravingen vanwege de aanleg van een viaduct over het in 1920 aangelegde rangeerterrein.³⁰ Behalve de es ten zuiden van de historische dorpskern hadden de boeren uit Onnen ook de beschikking over bouwlanden ten westen van het dorp. De vele 'kamp' toponiemen vertellen ons iets over de beginsituatie van het agrarische cultuurlandschap dat zich hier heeft gevormd. Het woord 'kamp' verwijst namelijk naar 'omheind, ontgonnen deel van de woeste grond'.³¹ De omheining bestond uit een aarden wal met begroeiing. Rond 1830 werd dit deel van het dorpsgebied zowel als weiland en als bouwland gebruikt. De wallen hadden dus een duidelijke veekerende functie. De topografische kaart van omstreeks 1850 toont een kampenlandschap met een hoge dichtheid aan houtwallen. De totale lengte van de houtwallen in de voormalige gemeente Haren bedroeg toen zo'n 68 kilometer. Rond 1975 was dat nog zo'n 27 kilometer.³²

Het kampenlandschap ten westen van Onnen was bereikbaar via de Mottenbrink, een veedrift waarvan de naam doet vermoeden dat ze onder andere werd gebruikt voor het verplaatsen en laten grazen van varkens (motte=zeug).³³ De zandwegen waren destijds in bezit van de buurmarke en werden verhuurd aan lieden die langs de bermten vee lieten grazen.³⁴ Een swieneheerd (zwijnenherder) bracht de dieren in de herfst vanuit de mottenlanden langs de Hunze naar een met eiken begroeide brink (de Mottebrink) waar de varkens langdurig konden worden ingeschaard

26 Rutgers 1998, 24 (deel 2)

27 Ibidem.

28 Schilder-Hutten 2011, 6.

29 Ligtendag 1988, 12.

30 Ibidem 13.

31 Smit 1974, 96.

32 Ligtendag 1988, 12

33 Smit 1975, 87.

34 Ligtendag 1988, 13.

📍 De es van Onnen vanuit de lucht, met op de achtergrond een pingoruijne. Sinds een aantal jaren werkt burgercoöperatie Land van Ons in nauwe samenwerking met bodem- en landbouwkundigen en een boer aan de verbetering van de bodem, biodiversiteit en het herstel van landschapselementen.
Bron: Land van Ons.

en tot de slachtmaand oktober met eikels konden worden vetgemest.³⁵ Kenmerkend voor het kampenlandschap van Onnen en van hoge landschappelijke waarde zijn de kleine open kalverweidjes tussen de boerderijen van Onnen.

Noordlaren

De precieze ouderdom van het esdorp Noordlaren is niet bekend. De meeste esdorpen dateren uit de periode rond 800 AD. Dit zijn doorgaans de klassieke esdorpen met losjes uitgestrooide boerderijen binnen een ruim opgezet dorpsraster. Tussen de Hogeweg (tegenwoordig Zuidlaarderweg) en de Lageweg liggen een aantal verbindende dwarswegen die Noordlaren een rechthoekig 'schaakbordpatroon' bezorgden met boerderijen op rechthoekige kavels binnen dit raster. Die bijzondere vorm zou kunnen betekenen dat deze plek al sinds de Romeinse tijd bewoond is.³⁶

Rondom Noordlaren zijn veel van de historische kenmerken van het esdorpenlandschap tamelijk gaaf bewaard gebleven. In het verleden had Noordlaren twee brinken. De Noordsche Brink is voor een klein deel bewaard gebleven; van de Zuursche (zuidelijke) Brink rest geen spoor meer in het huidige landschap. De St. Bartholomeuskerk langs de Lage Weg stamt uit de twaalfde eeuw en ligt opvallend genoeg niet in het midden maar aan de rand van het oude esdorp, een teken dat het dorp ouder is dan de kerk.

Het landschap rondom de historische dorpskern toont zich op oude kaarten als een klassiek esdorpenlandschap. De noordgrens van het dorpsgebied van Noordlaren wordt gevormd door de Besloten Venen. De noordrand van dit zogenaamde doorbraakdal bestond zo'n twee eeuwen terug uit bos. Ten oosten van de dorpskern zien we op de kadastrale kaart uit omstreeks 1830 een zeer open graslandencomplex met uitgestrekte weilanden op de flank van de Hondsrug en zeer natte hooilanden langs het

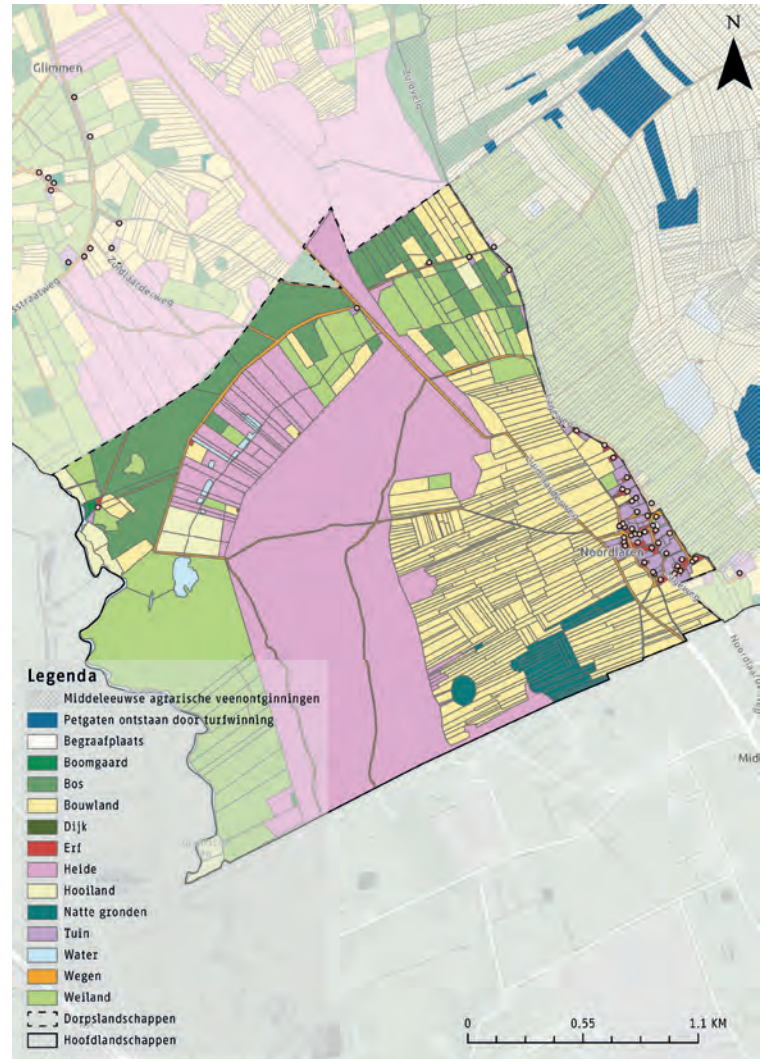
35 Smit 1974, 89.

36 Spek 2021.

➡ *Het grondgebruik rondom Noordlaren rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.*

dal van de Hunze.³⁷ Ten westen van Noordlaren lag een open akkercomplex; de Noordlaarderes. Rond 1830 was dit bouwlandcomplex opgebouwd uit ruim 340 langgerekte, smalle akkertjes. De ruilverkaveling die tussen 1963 en 1974 plaatsvond maakte een einde aan deze situatie.³⁸ Wel zijn de oude veldnamen van de verschillende akkertjes bewaard gebleven. Op de es van Noordlaren liggen twee pingoruïnes. De uit de laatste ijstijd daterende ronde laagte aan de Duiweg heeft nog een duidelijk herkenbare steilrand. De randen van de pingoruïne tussen de Oorsprong en de Pollseweg zijn door de jaren heen enigszins afgevlakt.³⁹ Verder vinden we op de Noordlaarder es het enige hunebed van Groningen.

De Noorderlaarder heide stond bekend als 't Grootte Veld, en lag ten westen van de es. Het reliëf van dit heideveld is opgebouwd uit ZZN/NNW lopende dalen en zandruggen. Een bundel van middeleeuwse karrensporen loopt in dezelfde richting. Ze maakten deel uit van een secundaire handelsroute tussen Groningen en Coevorden. De heide is eeuwenlang gemeenschappelijk bezit geweest binnen de marke van Noordlaren. Toen deze in het jaar 1848 werd ver-

👁 *Links: Oogsten op de Noordlaarder es. Rechts: Het hunebed van Noordlaren. Bron: Geopark Hondsrug/ Groninger Archieven.*

37 Zie hiervoor deelgebied B, Oostpolder en Onnerpolder.

38 Spek 2021.

39 Schenk 2016, 20-21.

deeld, kwam de woeste grond in handen van adellijke families. Tot aan het einde van de negentiende eeuw bleef 't Grootte Veld in gebruik als heide. Wel werden er door de nieuwe eigenaren buitenhuizen gebouwd. De Oorsprong dankt haar naam aan het feit dat ze het eerste huis was dat in het verdeelde heideveld werd opgetrokken. In de jaren daarop verschenen er meerdere huizen en boerderijen in het heideveld. De adellijke familie van Swinderen verwierf in de tweede helft van de 19e eeuw ruim 30 hectare grond en bouwde haar buitenplaats op het voormalige Plaggeveld langs de in 1848 verharde Zuidlaarderweg. Deze familie bezat ook de naastgelegen boerderij Blankeweer (1860).⁴⁰ Tegen het einde van de negentiende eeuw besloot de familie tot aanplant van een productiebos op de voormalige heidegronden. Door een schenking kwam het Noordlaarderbos in het jaar 1935 in handen van Natuurmonumenten.

De naam de Pol verwijst naar een stuk heide ten noordwesten van Noordlaren dat tot in de negentiende eeuw om militaire redenen bewust open werd gehouden. In 1816 maakte de openheid plaats voor een groot landhuis te midden van een parkachtig dennenbos. Voortaan was er sprake van "Landgoed de Poll, bestaande in Heerenbehuizing met ruime schuuren koestalling benevens koetshuis en paardestallen en een afzonderlijk schuurtje voorts lanen, singels, boomgaard, gazon, kersegaard, tuinen, appelhof, bouw-, weide en hooiland en dennebosch tezamen groot vierentwintig bunders tweeënveertig vierkante roed en zesentwintig vierkante ellen." De huidige villa dateert uit 1913 en werd ontworpen door architect Gerrit Nijhuis.

40 Ibidem 74.

HOOFDLANDSCHAP

Het beekdallandschap van de Hunze

KERNKARAKTERISTIEKEN

Eén van de meest sprekende kernkarakteristieken van dit deellandschap wordt gevormd door **de Hunze** en haar **oude meanders**. Langs deze rivier zijn op een aantal plaatsen **dekzandkoppen** terug te vinden. Dergelijke plekken zijn vanuit archeologisch oogpunt interessant omdat dit vaak de plaatsen waren waar de vroege jagers en verzamelaars hun kampementen opsloegen.

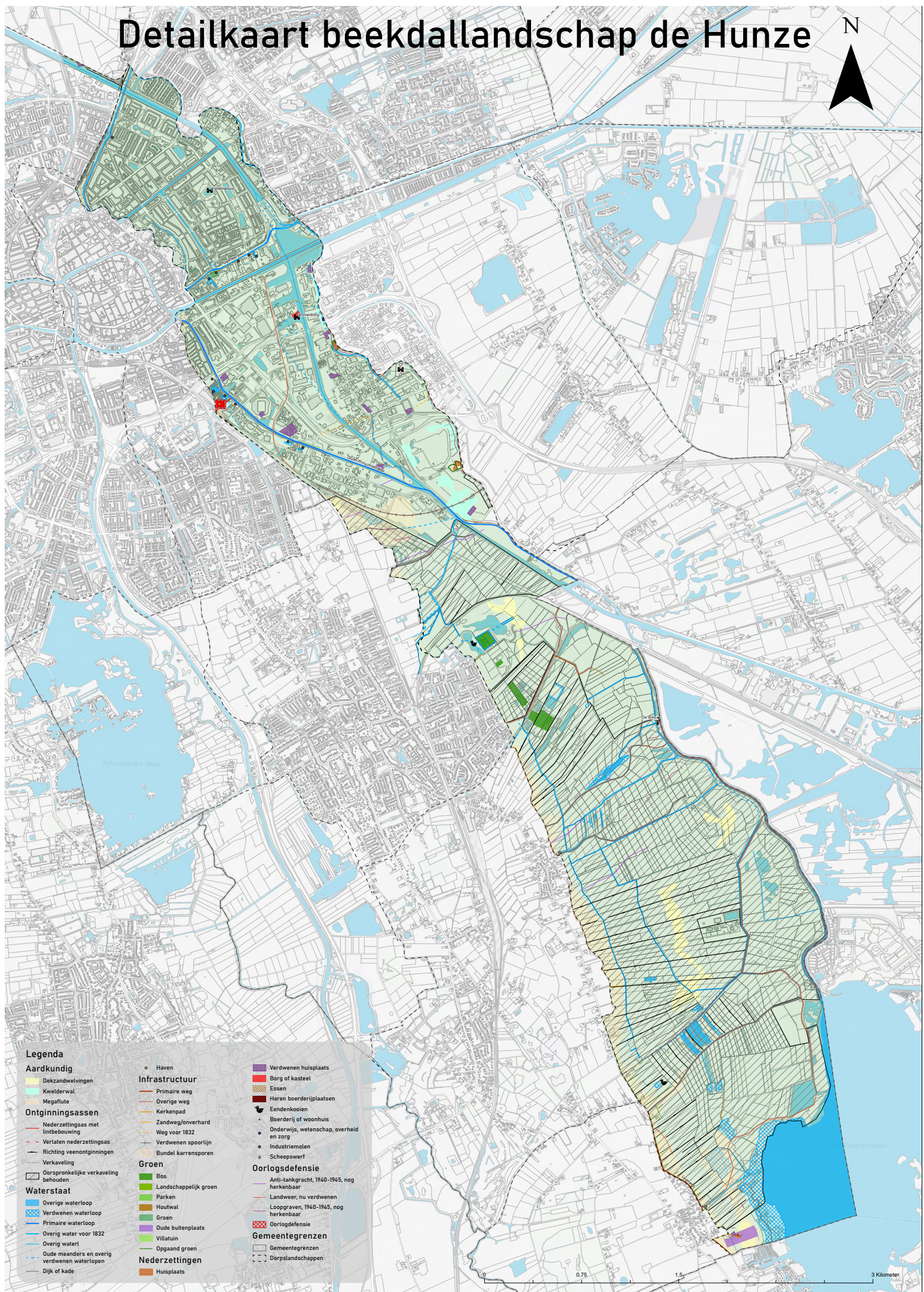
Het **open polderland** bestaat uit een aantal afzonderlijke graslandcomplexen die vanwege haar lage ligging al vroeg bedijkt zijn geraakt. Verschillende van deze **dijken** (de Noorderzanddijk, de Noorderhoofdijk, de Zuiderhoofdijk, de Osdijk en de Mr. Koolweg) zijn min of meer haaks op de Hunze georiënteerd. Ze deden dienst als **hooiweg** tussen de afgelegen hooilanden en de boerderijen van de esdorpen- en gehuchten op de Hondsrug. Het voormalige hooiwinningslandschap is kleinschalig verkaveld en is opgebouwd uit een lange, smalle, west-oost georiënteerde **opstreckende veenverkaveling**. Het voormalige hooilandcomplex ten noorden en zuiden van de Zuiderhoofdijk en de percelen ten noorden en zuiden van de Osdijk vormen daarop een uitzondering. Hier is sprake van korte, noord-zuid georiënteerde percelen.

Kenmerkend voor de wegen in het open polderlandschap is het ontbreken van begeleidende bomen, daar waar de wegen in het zandlandshap vaak wel door bomen worden gemarkeerd. Binnen dit open, laaggelegen polderlandschap werden vanaf de zestiende eeuw verschillende **eendenkooien** in gebruik genomen. Vanaf de achttiende en negentiende eeuw is de waterhuishouding in het drassige gebied flink verbeterd door de plaatsing van verschillende **poldermolens**. Een mooi voorbeeld van zo'n poldermolen is molen De Biks, direct langs de oevers van de Hunze.

Delen van dit polderlandschap zijn in de voorgaande eeuwen verveend geraakt. De **verveningsrestanten** kenmerken zich enerzijds door smalle waterpartijen met in sommige gevallen nog overblijfselen van legakkers. Op andere plekken zijn de verveende percelen uitgegroeid tot **elzenmoerasbosjes** (de Harensse Wildernis), met als ondergroei onder meer koninginnekruid, koningsvaren en kattenstaart. De overgang langs de oostflank van de Hondsrug tussen het open polderlandschap en het besloten dekzandlandschap wordt gevormd door **houtwallen en hagen**.

Detailkaart beekdallandschap de Hunze

N

Legenda

Aardkundig

- Dekzandwettingen
- Kwelderdal
- Megafute

Ontginningsassen

- Nederzettingen met limbeebouwing
- Verlaten nederzettingen
- Richting veenontginnings
- Verkaveling
- Oorspronkelijke verkaveling behouden

Waterstaat

- Overige waterloop
- Verdwenen waterloop
- Primaire waterloop
- Overig water voor 1832
- Overig water
- Oude meanders en overig verdwenen waterlopen
- Dijk of kade

Infrastructuur

- Haven
- Primaire weg
- Overige weg
- Kerkenpad
- Zandweg/overhard
- Weg voor 1832
- Verdwenen spoorlijn
- Bundel karrensporen

Groen

- Bos
- Landschappelijk groen
- Parken
- Houtwal
- Groen
- Groen buitenplaats
- Villatuin
- Opgaand groen

Nederzettingen

- Huisplaats

Verdwenen huisplaats

- Borg of kasteel
- Essen
- Haren boerderijplaatsen
- Eendenkooien
- Boerderij of woonhuis
- Onderwijs, wetenschap, overheid en zorg
- Industriemolen
- Scheepswerf

Oorlogsdefensie

- Anti-lankgracht, 1940-1945, nog herkenbaar
- Landweer, nu verdwenen
- Loopgraven, 1940-1945, nog herkenbaar

Oorlogsdefensie

- Oorlogsdefensie

Gemeentegrenzen

- Gemeentegrenzen
- Dorpslandschappen

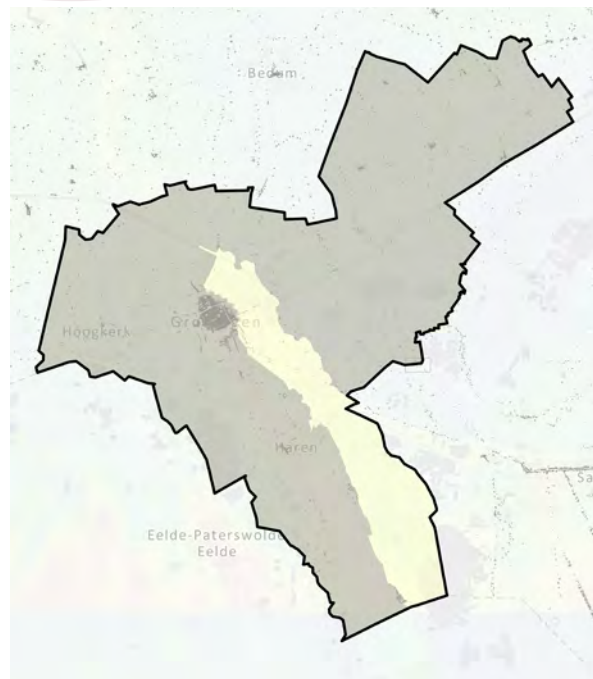
HOOFDLANDSCHAP

Het beekdallandschap van de Hunze

Inleiding

Het beekdallandschap langs de westzijde van de Hunze wordt gevormd door de deellandschappen Oosterstadshamrik/Euvelgunne, de Oostpolder en Onnerpolder en het Zuidlaardermeer. Dit hoofdland-schap binnen de gemeente Groningen kenmerkt(e) zich door haar zeer open karakter vanwege het vrijwel ontbreken van hoogopgaande begroeiing. Dit komt door de lage ligging van dit voormalige oerstrom-dal en de natte veen- en kleigronden ter plekke. Kij-ken we wat preciezer naar de bodemopbouw, dan zien we in de toplaag een ca 20 cm dikke humusrijke laag met een kleiig karakter. Deze markeert de bo-venkant van een vrij stugge kalkloze knipkleilaag die met name in het noorden van het beekdallandschap voorkomt (omgeving Engelbert-Westbroek) en die in dikte naar het zuiden toe afneemt (omgeving Zuid-laardermeer). De klei werd nog tot aan het jaar 1877 - het jaar waarin het Reitdiep door een zeesluis bij Zoutkamp van de zee werd afgesloten - in het ge-bied afgezet door periodieke overstromingen vanuit de Lauwerszee, waarbij het water via het Reitdiep soms werd opgestuwd tot aan de Noordlaarder hooi-landen. Onder de knipkleilaag vinden we vanaf een diepte van ongeveer 50 cm beneden maaiveld een twee meter dikke laag van kleiig zeggeveen en riet-zeggeveen. Daaronder, op een diepte van 2,5 meter, vinden we de pleistocene zandondergrond.¹

Aan de oostrand van het Hunzedal lag het terrein oorspronkelijk wat hoger, omdat hier uitgestrekte veenmosveenkussens boven het grondwaterniveau uitstaken. Die veenkussens van Middelbert en Engelbert zijn in de volle middeleeuwen ontgonnen, maar dat verhaal wordt bij de bespreking van de veenont-ginningslandschappen van het Duurswold verteld.

Ook aan de westzijde van de Hunze kwam overigens een smalle strook met hoogveen voor die door de vroegere boeren de binnenvenen werden genoemd, dit ter onderscheid met de veel grotere buitenvenen ten oosten van de Hunze. Deze lag dichtbij de flank van de Hondsrug, waar de aanvoer van kwelwater zo sterk was, dat hier uiteindelijk een heel drassig hoog-veenlandschap ontstond dat in veel later tijd deels is afgegraven. Restanten van de petgaten daarvan liggen bijvoorbeeld nog in de Harener Wildernis en de Onner Polder.²

De hierboven beschreven bodemkundige kenmer-ken, in combinatie met het zeer natte karakter van de

1 Deterd Ouweweme 78.

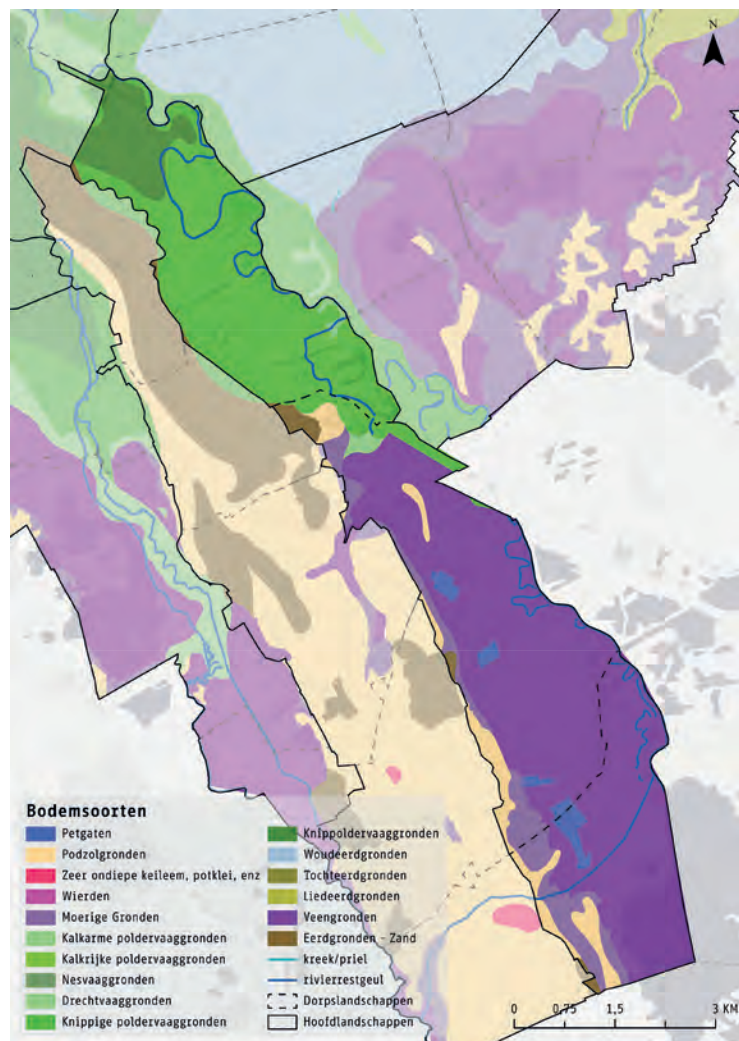
2 Spek, 2004, hoofdstuk 5.

graslanden vanwege de regelmatige overstromingen die in het winterhalfjaar plaatsvonden, hebben eeuwenlang het grondgebruik bepaald. De boeren van de esdorpen op de Hondsrug zijn de gronden dichtbij de beek in de loop van de middeleeuwen gaan gebruiken als hooiland, nadat ze door het aanleggen van enkele west-oost georiënteerde sloten een begin hadden gemaakt met het verbeteren van de waterhuishouding ter plaatse. In de daaropvolgende eeuwen bleef het vanuit de Hunze aangevoerde water een uitdaging. Pas veel later – in de zestiende en zeventiende eeuw – zijn ook de hogere delen van het Hunzedal (tot die tijd vermoedelijk voornamelijk begroeid met eiken-linden-haagbeukbos) geperceleerd en in gebruik genomen als weidegronden.

Vanaf de negentiende eeuw werd de waterbeheersing in het laaggelegen en regelmatig overstroomde gebied sterk verbeterd door het oprichten van waterschappen. Daardoor ontstonden waterschapspolders die met behulp van windmolens drooggemalen konden worden. Het beekdallandschap van de Hunze was nog tot in de twintigste eeuw hoofdzakelijk in gebruik als extensief hooiwinningslandschap. Daarnaast werd er op kleine schaal turf gewonnen. Mede door het toenemende gebruik van kunstmest en de vanuit de overheid gestimuleerde schaalvergroting in de landbouw dreigde het kleinschalige karakter met de daaraan verbonden landschapselementen en biodiversiteit verloren te gaan. Vanaf de jaren 1960 verwerf Stichting Het Groninger Landschap vele hectares landbouwgrond in het beekdallandschap van de Hunze, met name ten noorden van het Zuidlaardermeer, in de Oostpolder en de Koelanden. Een groot deel van het voormalige kleinschalige hooiwinningslandschap is bewaard gebleven omdat de tegenwoordige pachtboeren tegen een vergoeding aan agrarisch natuurbeheer doen. Momenteel werkt de stichting samen met de gemeente en de provincie aan het herstellen van de oorspronkelijke Hunze-loop.³

Oosterstadshamrik en Euvelgunne

De middeleeuwse stad Groningen bestond behalve het binnen de stadswallen liggende bebouwde deel uit twee weilandcomplexen buiten de poorten: de stadshamrikken. Groningen had een Wester- en een Oosterstadshamrik. Het waren de gemeenschappe-

De bodemkaart van Oosterstadshamrik en Euvelgunne. Bron: Stiboka Blad Groningen 7W

lijk gebruikte lagere delen van het Groninger markeland. De hamrikken lijken een typisch overgangsverschijnsel tussen de zanddorpen op de Hondsrug en de wierdedorpen op de klei. Tot aan de twaalfde eeuw waren deze gebieden meer geregeld overstroomde kwelders dan zoetwater-kleigraslanden. In de late middeleeuwen veranderde dit stap voor stap, eerst door verzoeting nadat het kwelderland bedijkt raakte, en daarna door privatisering en door intensivering van grondgebruik. De grens tussen beide Groninger hamrikken werd vanouds gevormd door de Korreweg. Ten zuiden daarvan vinden we de Oosterstadshamrik. Ze lag ingeklemd tussen de stadswallen in het westen en de loop van de Hunze in het oosten. De zuidelijke grens bestond uit de Hogewal en de

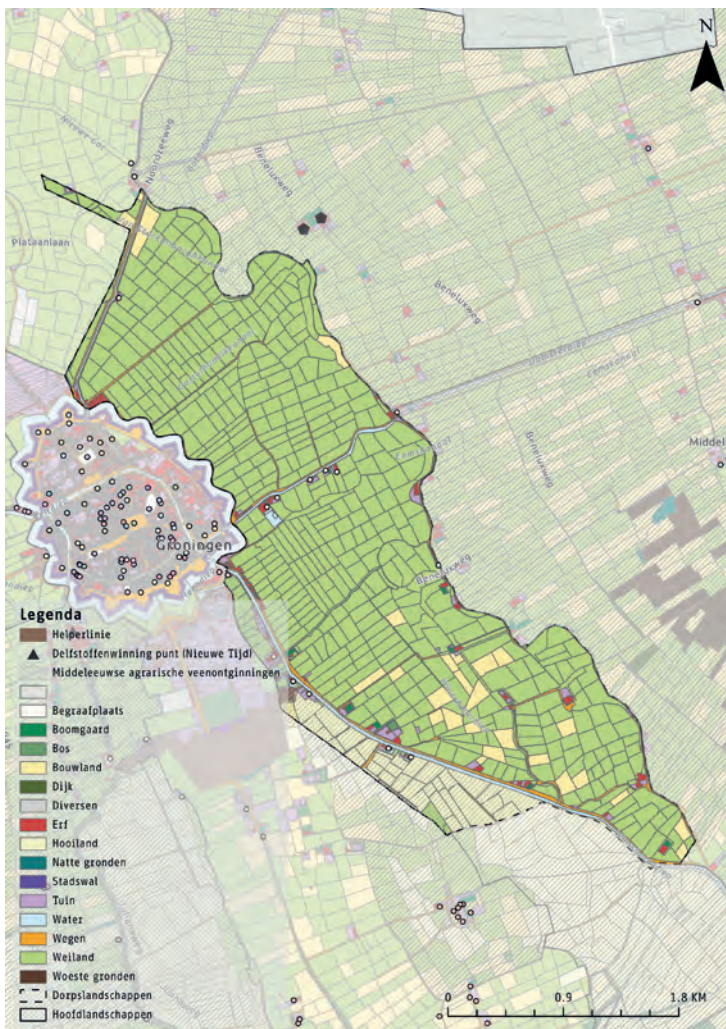
3 Zie hiervoor de Hunzevisie

Groenedijk.⁴ De verkaveling van de Oosterstadshamrik kenmerkte zich door een regelmatige blokverkaveling. Met het graven van het Schuitendiep rond 1400 raakte een groot deel van de oorspronkelijke Hunze afgesneden, waardoor de rivier verland is geraakt. Ter hoogte van deze oude meander bestond het grasland uit een onregelmatige blokverkaveling.

Binnen de Oosterstadshamrik zijn voor zover geen middeleeuwse bewoningsplekken bekend. Onlangs werd wel een Romeinse wierde (voor over bekend de

meest zuidelijk gelegen wierde van Groningen) langs de oevers van de voormalige Hunze opgegraven ter hoogte van de Gerrit Krolbrug.⁵ Het ontbreken van de middeleeuwse boerderijen is niet verwonderlijk, aangezien de Oosterstadshamrik geen privébezit was, maar gemeenschappelijk werd gebruikt door boeren uit de stad. In een latere fase waren de landerijen in bezit van kloosters, gasthuizen en voorname lieden uit de stad. De boeren gebruikten de stugge kleiweilanden voor de vetweiderij van ossen, waarbij magere ossen uit Denemarken en Noord-Duitsland naar de vette weiden rondom de stad werden gedreven door herders. Wanneer de dieren voldoende waren gegroeid, werden ze verder gedreven naar de dichtbevolkte gewesten Holland, Brabant en Vlaanderen en daar voor veel geld verkocht.⁶

De Groenedijk in het zuiden en de noordelijke Korreweg zijn aangelegd als zijdwendes (zijkadens) met als doel om het water vanuit de Hunze te keren dat tijdens overstromingen op andere plekken over de rivierdijk was gestroomd. We kunnen ze dus beschouwen als binnendijken. Tussen de Korreweg en de Groeneweg zijn er nog een viertal van deze zijdwendes aan te wijzen in de Oosterstadshamrik. De weg direct ten zuiden van de Korreweg wordt in oude bronnen de Jacobijnerweg genoemd en dankt haar naam aan het Dominicanenklooster dat aan het einde van deze weg aan de linkeroever van de Hunze steenovens bezat. Dit tichelwerk moeten we in het moderne Groningen terug zoeken tussen de Ulgersmaweg en de Pop Dijkemaweg, ter hoogte van de Kardingerweg en de Oosterhamrikbaan.⁷ Ten zuiden van de Jacobijnerweg kunnen we van noord naar zuid nog aanwijzen de Vrydemaweg, de Vremeweg, een weg zonder naam en de Harbargeweg. Het weiland tussen de Harbargerweg en de Groenedijk werd ook wel het Harbargeland of De Meeuwert genoemd.⁸ Deze naam wijst op een laag, nat landschap met veel watervogels. In een poging het teveel aan water in het door wateroverlast geteisterde gebied kwijt te raken, werd in het jaar 1424 het Damsterdiep gegraven. In dat jaar sloot de Oosterstadshamrik

➡ *Het grondgebruik van Oosterstadshamrik en Euvelgunne rond 1832. Bron: HISGIS Fryske Akademy.*

4 Van den Broek 2011, 130

5 RAAP 2022, zie ook <https://hld.rijkswaterstaat.nl/nieuws/2502961.aspx?t=Start-archeologisch-vervolgonderzoek-Gerrit-Krolbrug>

6 Schroor en Knottnerus in: Duijvendak et al 2008, 78.

7 Ibidem 131.

8 Ibidem 138.

☞ Op de topografisch Militaire Kaart uit omstreeks 1850 zien we dat het deel van het weilandencomplex tussen het Damsterdiep (met aan de zuidzijde een aantal oliemolens) en de Groene Dijk in het zuiden bekend staat als de Meeuwen. De Groene Dijk liep dood op een oude meander van de Hunze.

aan bij het Scharmerzijlvest waardoor ze voortaan via het Damsterdiep kon afwateren richting de Eems.⁹ Langs het Damsterdiep vestigden zich in de Nieuwe Tijd industrie in de vorm van een aantal oliemolens en gebouwen voor opslag van hout en landbouwproducten.¹⁰

De weilanden ten zuiden van de Groenedijk behoorden historisch tot het dorpsgebied van het buurschap Euvelgunne. Dit buurschap bestond rond 1800 uit niet meer dan een aantal los van elkaar liggende boerderijen langs de rechteroever van de

☛ Gezicht op het Euvelgunner landschap, getekend vanaf de Hoogten in 1795. Bron: Groninger Archieven.

9 Ibidem 142.

10 HISGIS, Fryske Akademy.

Hunze. Landschappelijk toont Euvelgunne hetzelfde beeld als de Oosterstadshamrik, met een overwegende blokvormige verkaveling tussen verschillende west-oost lopende wegen. Langs het Schuiten- of Winschoterdiep (1400) verschenen in de loop van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw scheepswerven en houtzagerijen. Eén van deze stoomhoutzaagmolens droeg de naam 'Gideon'. Het huidige Gideonterrein dat door de gemeente wordt verhuurd aan alternatief wonenden, dankt haar naam aan deze molen. Na de oorlog werd een groot deel van Euvelgunne aangewezen als industrieterrein. Het oude Winschoterdiep raakte overbodig nadat begin jaren 1950 het Nieuwe Winschoterdiep gereed kwam.

Het had weinig gescheeld of de ligging van de Hunze was in dit deelgebied door naoorlogse stadsuitbreiding onherkenbaar veranderd in een anoniem industriegebied. Door de standvastigheid en inspanningen van Euvelgunner boer Thies Dijkhuis die vanuit zijn boerderij Euvelgunner Heem jarenlang de verstedelijking van zijn landerijen heeft weten tegen te houden, is er midden in het industriegebied een groene ader behouden gebleven die de loop van de historische Hunze volgt. Hij verkocht zijn grond in 1996 aan de gemeente onder de voorwaarde dat zijn weilanden bewaard zouden blijven als natuurgebied. Op dit moment is het Hunzerestant in beheer van Het Groninger Landschap.¹¹

Oostpolder en Onnerpolder

De venige Hunzelaagte ten oosten van Essen, Haren, Onnen en Noorderlaren kenmerkt zich vanouds door een overwegend opstreckende strokenverkaveling. De eerste aanleg hiervan zal tussen de elfde en de dertiende eeuw hebben plaatsgevonden. In het jaar 1040 is er namelijk al sprake van hooiwinning in het Gorecht. Voordat men de drassige laagte hier kon gebruiken voor de hooiwinning zullen de toenmalige bewoners eerst sloten hebben moeten graven in het veen. Aangezien deze bewoners hun boerderijen op de Hondsrug hadden, heeft deze ontginning plaatsgevonden in oostelijke richting, waarbij dus eerst de venige overgangszone op de flank van de Hondsrug in cultuur werd gebracht en door boeren uit Onnen

als koeienweide in gebruik werd genomen, gezien de naamgeving van dit weidecomplex: de koelanden. Langs deze gehele zone zien we dit het typische west-oost georiënteerde opstreckende verkavelingspatroon terug, met meer naar het oosten juist veldnamen die wijzen op een iets ruwer, extensiever landschap: de Barken (berken c.q. berkenbroekbos). Alleen de meest noordelijke punt van dit deelgebied toont een meer onregelmatige blokverkaveling. Dit komt omdat de percelering hier is aangepast op een aantal verlande meanders van de Hunze.¹² Daarnaast is er in dit deel een dikkere kleilaag afgezet vanuit het noorden.¹³

De hooilanden in het Hunzedal maakten in eerste instantie deel uit van de marke van de Hondsrugdorpen en behoorden dus tot de gemeenschappelijke dorpsgronden. Hoeveel hooi een boer mocht winnen en hoeveel stuks vee de boer mocht laten grazen na de hooioogst was afhankelijk van het aantal waarden dat elke boer in zijn bezit had. Deze situatie veranderde vanaf de vijftiende eeuw. In de periode dat de gemeenschappelijke hooilanden verdeeld raakten, zijn de bestaande kavels verder opgedeeld in de kenmerkende smalle percelen. Het gemeenschappelijke karakter van het hooiland bleef op sommige plekken nog lang bestaan. Zo is er in 1713 nog sprake van 'Buirlandt' in het veen ten oosten van Haren.¹⁴

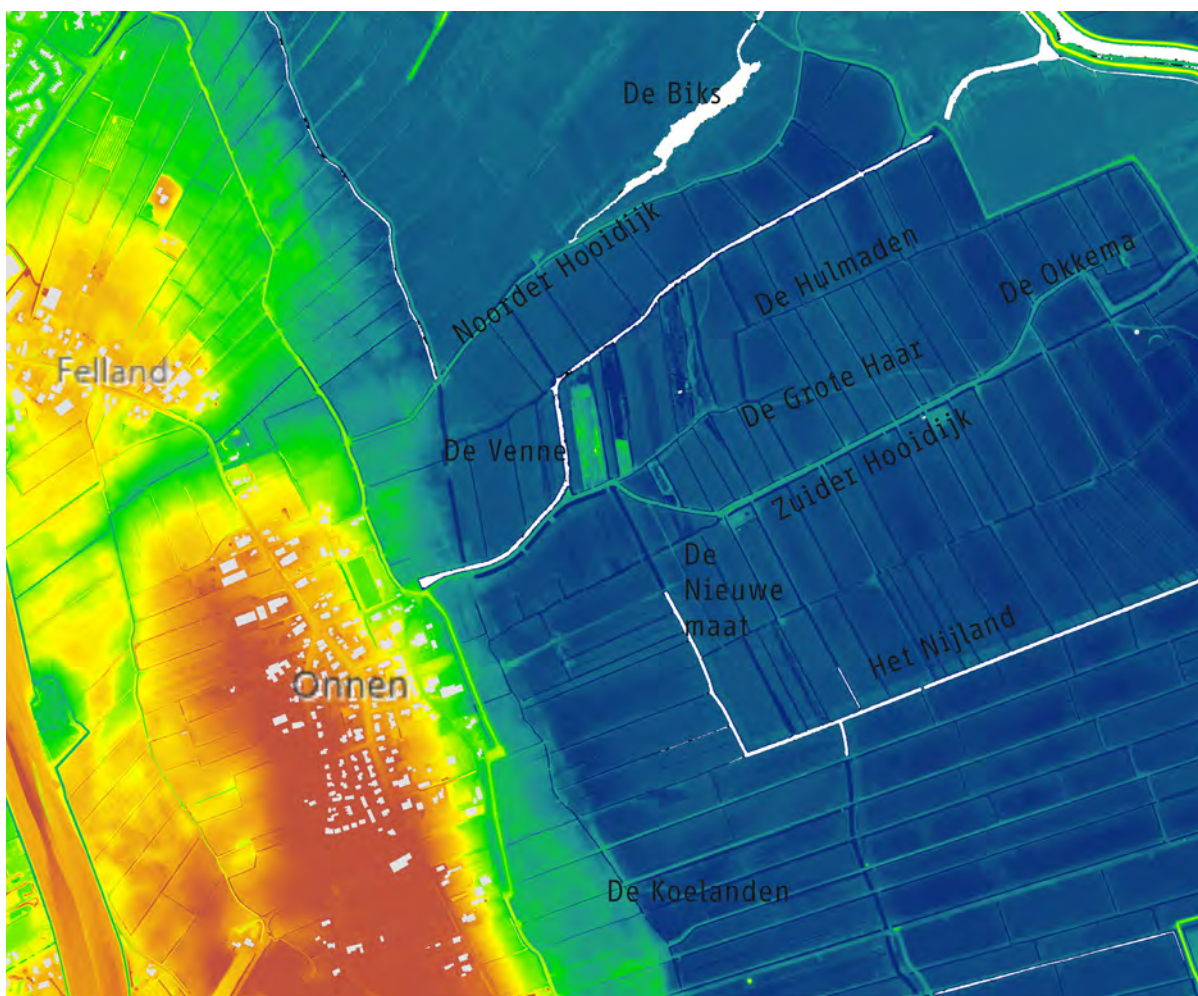
Binnen de smalverkavelde hooilanden ten oosten van Onnen ligt een blok met afwijkende verkaveling. Hier is juist sprake van korte, noord-zuid georiënteerde kavels. Ze sluiten haaks aan op de Noorder- en Zuider Zanddijk. Veldnamen als 'de Venne' en 'Grote Haar', die midden in dit complex terug kunnen worden gevonden, doen vermoeden dat dit deel van de hooilanden al vroeg is verdeeld vanwege de gunstige, hogere ligging op een zandkop (haar = zandkop). Ook vinden we hier de Okkema ('frequent overstroomd hooiland'; middelnederlands oke = vloed). Direct ten noorden van de Grote Haar ligt juist een stuk hooiland met de naam 'hulmaden'; een drassig gebied met gagel en berken. Daar weer noordelijk van, direct buiten het bedijkte deel tussen de Noorder- en Zuiderzandweg tekent zich op oude kaarten een geul af. Deze 'Biks' (Biks = bits = beekje) vond haar

11 <https://www.groningerlandschap.nl/nieuws/thies-dijkhuis-de-laatste-boer-van-euvelgunne-overleden/>

12 Ligtendag 1988, 15.

13 Zie hiervoor de bodemkaart op pagina x.

14 Ligtendag 1988, 15.

De hoogtekarte laat duidelijk zien dat de hooilanden in de Onnerpolder een stuk lager liggen dan het besloten zandlandschap van de Hondsrug. De overgangszone tussen hoog en laag werd gebruikt als weiland (de Venne en de Koelanden).

oorsprong ter hoogte van de Onner es en waterde in oostelijke richting af op de Hunze. Ten noorden van deze Bik vinden we veldnamen terug die duiden op gemeenschappelijk gebruikte, ruwe graslanden: 'het wilde of ruige noorderland, de barken, het onland, waterhuizen en sjabbenland. Sjabbenland wordt verklaard als 'kwabbenland'; weke, vette en veerkrachtige grond.¹⁵

Zowel de Noorderzanddijk tussen Haren en Essen, de Harender Hooidijk als ook de als de Noorder- en Zuiderzanddijk of -hooidijk en de Waterdijk (niet te verwarren met de Waterleidingweg, aangelegd tussen 1925 en 1940) werden gebruikt om het hooi langs af te voeren richting de boerderijen in de hogere delen van het landschap, maar zijn in eerste instantie aangelegd om het Hunzewater te keren. De hooidijken stonden in verbinding met een dijk langs de westelijke oever van de Hunze. Deze Hunzedijk bestond

al in het jaar 1309.¹⁶ In de veertiende eeuw werden er op initiatief van de buurschappen Haren, Onnen, Noordlaren en het klooster Yesse te Essen twee sluisen gerealiseerd tussen Euvelgunne en Selwerd, om zodoende de waterstand van de Hunze beter te kunnen regelen. Ondanks deze inspanningen bleef de waterhuishouding verslechteren, mede door de grootschalige veenontginningen ten oosten en ten zuiden van de Hunze, waardoor veel water vrijkwam. De afwatering van dit overtollige water werd bemoeilijkt door de eb- en vloedwerking vanuit de Lauwerszee die tot diep in het Hunzedal merkbaar was.

Met de komst van watermolens die vanaf de achttiende eeuw in het hooi- en turfwinninglandschap verschenen werd een belangrijke slag gemaakt in de verbetering van de afwatering. De eerste molen verscheen in het jaar 1763 in de Onnerpolder. De molen bleek een succes en al snel volgden ande-

15 Smit 1974, 86.

16 Ibidem 1988, 18.

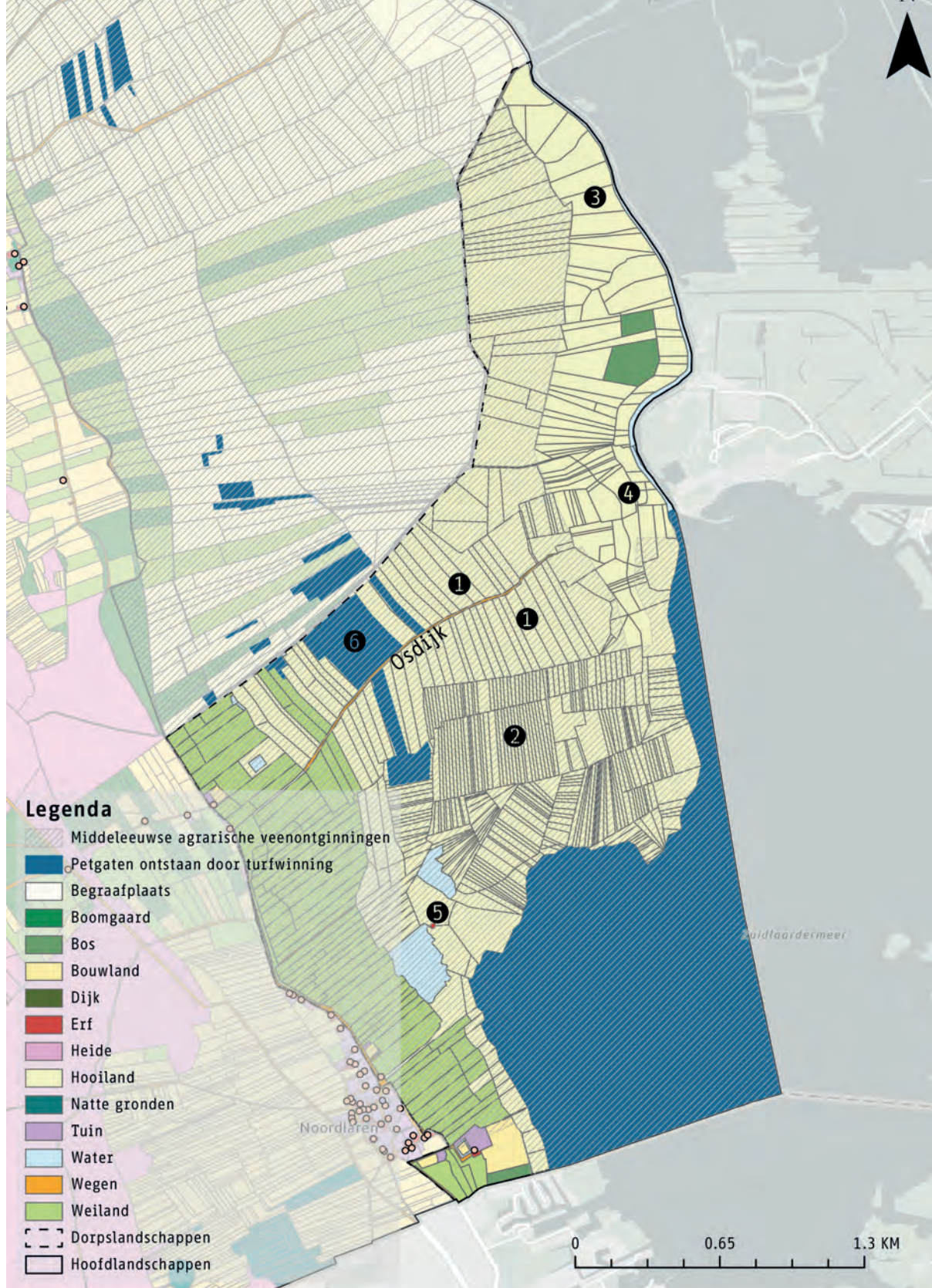
📍 De drassige Onnerpolder met op de achtergrond de stad Groningen. Bron: Marco Glastra- Het Groninger Landschap.

re dorpsgebieden het Onner voorbeeld: Noordlaren bouwde in 1768 een molen en in Essen werd in 1794 een molenpolder gesticht. Deze polder is in 1809 vergroot toen ook het Harense deel werd toegevoegd. Ondanks de molenbemaling bleef een groot deel van de hooilanden in de wintermaanden overstroomd raken, met als positieve consequentie een natuurlijke slibbemesting door het bezinken van vruchtbare kleideeltjes. Pas met de afsluiting van het Reitdiep bij Zoutkamp in het jaar 1877 en de aanleg van het Eemskanaal kwam ook aan deze winterinundatie een einde.

Los van hooiwinning en nabeweidning met ossen en jongvee werden de natte graslanden tussen de Hunze en de Hondsrug deels gebruikt voor turfwinning (binnenvenen) en werden er op een aantal plekken wilde eenden gevangen met behulp van eendenkooien. De plekken waar turf werd gewonnen kunnen we nu nog terugvinden in het landschap in de vorm van petgaten langs de Waterhuizendijk en tussen de Noorder- en Zuiderhooijdijk. De eendenkooien zijn als zodanig niet meer herkenbaar in het landschap.

📍 Poldermolen De Biks werd in 1857 gebouwd op de oever van de Hunze. Daar maalde ze het teveel aan water via de Biks uit de Onnerpolder. Bron: Groninger Archieven.

Ⓜ Het grondgebruik ten noorden van het Zuidlaardermeer rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

Zuidlaardermeer

De laaggelegen graslanden binnen het deelgebied Zuidlaardermeer kennen in grote lijnen dezelfde geschiedenis als de hiervoor besproken hooilanden ten oosten van Essen, Haren en Onnen, met als verschil dat de tot het dorpsgebied van Noordlaren behoren-

de hooilanden direct aan het Zuidlaardermeer grensden in plaats van aan de van tijd tot tijd buiten haar oevers tredende Hunze. Ook hier zijn de graslanden vanuit het westen in cultuur genomen. De meest westelijk, iets hogere strook bestond uit hoogwaardige graslanden: de Koebroek. Binnen de Koebroek lag een eendenkooi, die op een kaart uit omstreeks

④ *Machinale turfwinning tussen de Waterdijk en de Osdijk rond 1930. Bron: Groninger Archieven.*

1850 als ‘vervallen’ staat gekarteerd. De Noordlaardermaden kenmerkten zich lange tijd door een deels zeer fijnmazig verkaveld hooiwinningsgebied tussen de oevers van het Zuidlaardermeer, de Koelanden in het westen en de Waterdijk in het Noorden. Via de Osdijk hadden de Noordlaarder boeren toegang tot hun zeer drassige hooilanden.

Binnen dit hooilandencomplex kunnen we op basis van de historische verkaveling een aantal afzonderlijke complexen onderscheiden. Eén van deze complexen lag aan weerszijden van de Osdijk. Hier zien we tamelijk brede percelen die haaks op de Osdijk zijn georiënteerd (1). Ten zuiden daarvan was sprake van een zeer smalverkaveld ontginningsblok (2). De hooilandsloten in de noordoostelijke punt van dit deellandschap lijken zich te richten op de Hunze (3). Tussen bovengenoemde ontginningsblokken tekent zich een zeer onregelmatige verkaveling af, mogelijk als gevolg van een oude meander van de Hunze, vlak voordat ze in het Zuidlaardermeer uitwaterde (4). De twee percelen direct ten oosten van de Koelanden die op de kadastrale kaart uit omstreeks 1830 als water geregistreerd werden, zijn nadien met behulp van molens drooggemalen (5). Rond 1830 stond er langs de oevers van één van deze kleine meertjes een windmolen.¹⁷ Waarschijnlijk zijn de meren ontstaan nadat er hier op kleine schaal turf is gewonnen. De winning van turf in de Noordlaardermaden heeft zich tot in de twintigste eeuw doorgezet. Tussen 1920 en 1940

deed men dat nog tussen de Waterdijk en de Osdijk (6). De restanten van deze turfwinning zijn nu in de vorm van petgaten nog zichtbaar in het landschap.

Het zeer kleinschalige voorkomen van een deel van de Noordlaardermaden (2) raakte tussen 1926 en 1929 uitgewist toen er een ruilverkaveling in het gebied werd uitgevoerd, waarbij 408 percelen werden samengevoegd tot 92 afzonderlijke kavels. De uitvoering van deze ruilverkaveling vond twee jaar nadat het middel van ruilverkaveling wettelijk in werking was gesteld plaats, en was daarmee één van de eerste ruilverkavelingen in Nederland. De landerijen verkeerden volgens een krantenartikel uit 1927 in een dergelijke staat van versnippering, dat de grond onmogelijk productief gebruikt kon worden gemaakt. Door het versnipperde karakter van de zeer smalle en daardoor moeilijk bereikbare percelen kwam het voor dat tijdens de hooitijd het grasland al van het hooi was ontdaan voordat de eigenlijke eigenaar de kans had gekregen om te maaien.¹⁸ In de stukken van deze ruilverkaveling wordt regelmatig gesproken over ‘wandelland’ ter plekke. Dit verwijst waarschijnlijk naar de zeer kleinschalige hooilandverkaveling ter plekke waarin de perceeltjes niet steeds door dezelfde gewaarde werden gebruikt, maar door middel van een lotingsysteem door wisselende gewaarden. Van Zuidwest-Friesland en de Waddeneilanden is eenzelfde term en gebruiksvorm bekend.¹⁹

17 Zie HISGIS, Fryske Akademy.

18 Leeuwarder Courant 12-12-1927.

19 Postma, De Friese kleihoeve .

HOOFDLANDSCHAP

Het zeeleilandschap van de Fivel

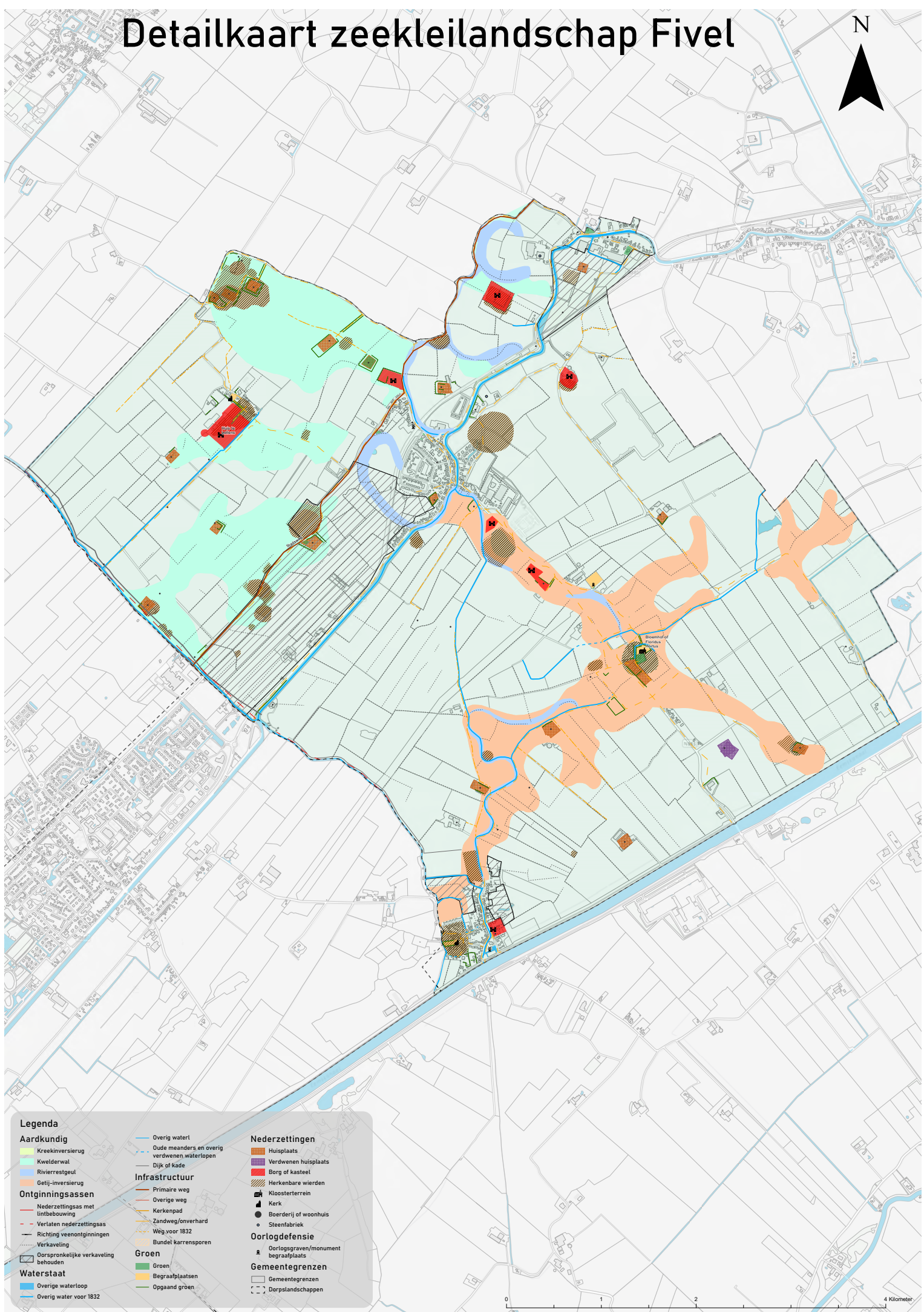
KERNKARAKTERISTIEKEN

Het **Fivelsysteem** ligt aan de basis van dit zeeleilandschap. De Fivel waterde lang geleden vanuit het zuiden af in het noordelijk gelegen intergetijdengebied. Als getijdengeul bracht ze het zeewater samen met heel veel kleilig materiaal tot diep in het achterland. De Fivel is in gefossiliseerde vorm nog goed zichtbaar. Haar dichtgeslibde bedding kronkelt als **inversierug** door de kern van dit deelgebied en uit zich in de vorm van **kronkelende wegen**, met name rondom Woltersum. Aan weerszijden daarvan liggen eeuwenoude vaak nog goed zichtbare, in het groen gestoken **wierden**. Een aantal van deze wierden die reeds in de IJzertijd bewoond waren en rond de tweede of derde eeuw na Christus weer zijn verlaten, zijn overslibd geraakt en zijn als zodanig niet goed herkenbaar in het huidige landschap.

Ter hoogte van Lellens en Hemert zijn de wierden ontstaan op een oude **kwelderwal**. Het landschap ten zuiden van deze kwelderwal kenmerkt zich door een **regelmatige blokverkaveling**. Dit verkavelingstype is ook typerend voor het landschap rondom Wittewierum. Langs de oude loop van de Fivel heeft het landschap een **onregelmatige blokverkaveling** aangenomen. Tussen Ten Post en Winneweer zijn in deze verkaveling de oude, niet dichtgeslibde meanders van de Fivel nog terug te vinden.

Het zeeleilandschap van de Fivel is rijk aan **historische wegen**, zowel over land als over water. De oudste wegen werden aangelegd op **oeverwallen** en **dijken**. De oudste dijk ligt ten zuiden van Sint Annen en is tussen de elfde en twaalfde eeuw aangelegd op de grens van het zeeleilandschap en het Centrale Woldgebied. Deze **Wolddijk** markeert daarmee fraai de grens tussen deze twee landschapstypen. Langs de historische wegen ontbreekt begeleidende beplanting. Daardoor is er vanaf de weg gezien sprake van **grootschalige openheid**, die wordt onderbroken door de door bomen omzoomde wierden en boerderijplaatsen. De eeuwenoude Stadsweg en het Damsterdiep hebben honderden jaren lang een belangrijke stempel gedrukt op de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied. Langs het Damsterdiep kwam industriële activiteit tot ontwikkeling in de vorm van **kalkovens, steenfabrieken en molens**.

Detailkaart zeeleilandschap Fivel

Legenda

Aardkundig	Overig water	Nederzettingen
Kreekinversierug	Oude meanders en overig verdwenen waterlopen	Huisplaats
Kwelderwal	Dijk of kade	Verdwenen huisplaats
Rivierrestgeul	Infrastructuur	Borg of kasteel
Getij-inversierug	Primaire weg	Herkenbare wierden
Ontginningsassen	Overige weg	Kloosterterrein
Nederzettingen met lintbebouwing	Kerkenpad	Kerk
Verlaten nederzettingen	Zandweg/onverhard	Boerderij of woonhuis
Richting veenontginningen	Weg voor 1832	Steenfabriek
Verkaveling	Bundel karrensporen	Oorlogdefensie
Oorspronkelijke verkaveling behouden	Groen	Oorlogsgroeven/monument
Waterstaat	Groen	begraafplaats
Overige waterloop	Begraafplaatsen	Gemeentegrenzen
Overig water voor 1832	Opgaand groen	Gemeentegrenzen
		Dorpslandschappen

HOOFDLANDSCHAP

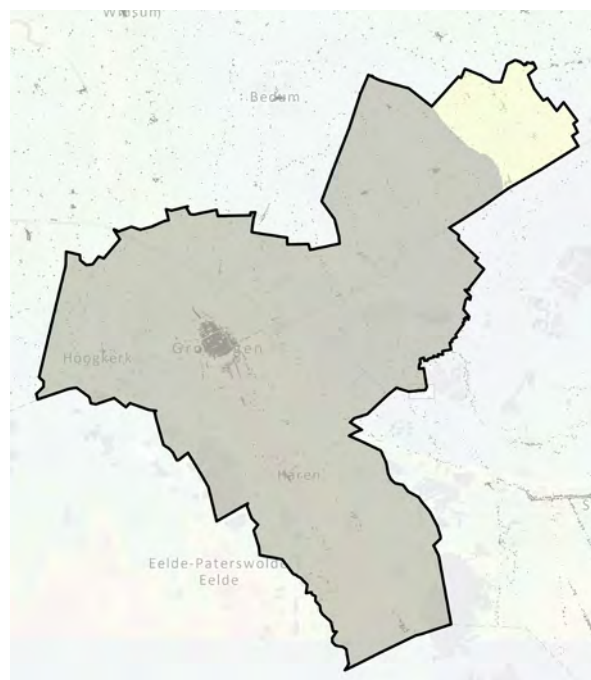
Het zeeleilandschap van de Fivel

Inleiding

Het zeeleilandschap van de Fivel behoort tot de langst bewoonde cultuurlandschappen van de gemeente Groningen. Zo'n vijfduizend jaar geleden bestond het gebied uit een veenmoeras dat vanuit het noorden steeds verder werd aangevreten door een naderende zee. Via een uitgebreid stelsel van wadgeulen en prielen boorde het zeewater zich tot diep in het moeras. Eén van deze geulen groeide uit tot een machtige getijdenrivier die in het zuiden in verbinding stond met het hoger gelegen zand- en hoogveenlandschap. Deze Fivel trad geregeld buiten haar oevers. Daardoor ontstonden langs de rivier oeverwallen, bestaande uit dikke kleipakketten.

In de duizenden jaren daarna trok de zee zich weer langzaam terug uit het landschap. Op de plek van de oude kustlijn was een kwelderwal ontstaan; de meest zuidelijke in een reeks van kwelderwallen tot aan de huidige kust die telkens weer een oude kustlijn in het landschap prijs gaven. Met de zee op een veilige afstand en een landschap vol natuurlijke verhogingen zagen de toenmalige bewoners van het hoger gelegen zandlandschap zo'n tweeduizend jaar geleden de potentie van dit vruchtbare maar kale zeeleilandschap. Ze vestigden zich op de oeverwallen en de kwelderwallen en wierpen daar wierden op die met het verstrijken van de tijd steeds hoger en omvangrijker werden. Lellens ontstond op een kwelderwal, de wierden van Wittewierum en Woltersum zijn op de oevers van de Fivel ontstaan. Het kanaal-dorp Ten Post is van jongere datum.

Rondom de verschillende wierdedorpen vestigden zich in de late middeleeuwen aanzienlijke lieden van adellijke komaf. Ze lieten er imposante steenhuizen bouwen. Op een aantal plekken zijn de restanten van deze borgen nog zichtbaar in de vorm van markante

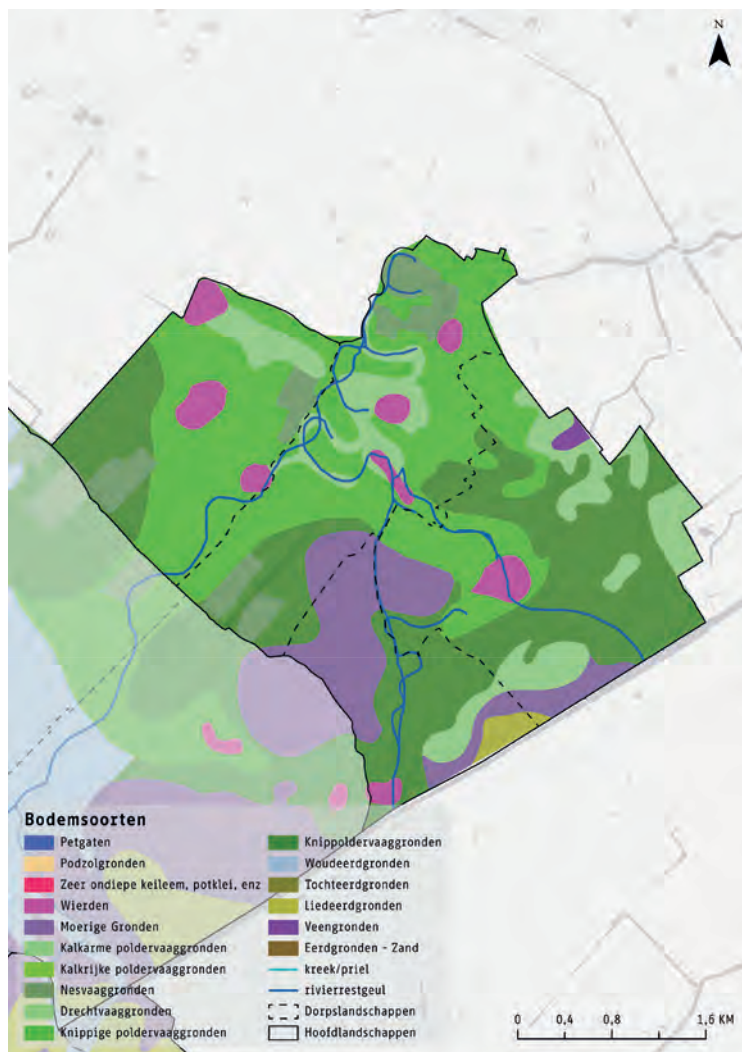
verhogen en omgrachte percelen. Sinds 1200 stond het gebied via de Stadsweg in directe verbinding met de stad Groningen. Vanaf 1426 kwam daar nog een verbinding over water bij in de vorm van het Damsterdiep. Langs dit diep ontwikkelde zich vanaf de negentiende eeuw industriële bedrijvigheid in de vorm van pel- koren- en houtzaagmolens, kalkovens, scheepswerven en steenbakkerijen. De aanleg van het Eemskanaal rond 1877 heeft voor een landschappelijke breuk gezorgd, waardoor het dorpsgebied van Woltersum in tweeën werd geknipt.

In het tegenwoordige zeeleilandschap van de Fivel is de rijke geschiedenis van het gebied bewaard gebleven in een onregelmatige blokverkaveling, waarbij tal van kronkelende sloten en inmiddels deels afgegraven wierden verwijzen naar het onbedijkte

kwelderlandschap van vóór het jaar 1000. Ook de loop van de Fivel is nog duidelijk te volgen. Ze ligt als inversierug nu hoger in het landschap. Het kronkelende verloop van deze voormalige getijdenrivier is goed te volgen als je over de Kollerijweg rijdt vanuit Woltersum via Wittewierum richting Ten Post. Tussen ten Post en Winneweer is het kronkelende verloop van de Fivel bewaard gebleven in een aantal lusvormige sloten.

Op de bodemkaart zien we in de vorm van verschillende bodemsoorten de gefossiliseerde duizendenjaren oude handtekening van de Fivel terug. Dicht-

📍 Bodemkaart van het zeeleilandschap van de Fivel. Bron: Stiboka, *Blad Groningen 70*.

bij de voormalige loop en langs de kwelderwal van Lellens vinden we zavelige, iets lossere gronden. Verder daarvandaan bestaat de bodem hoofdzakelijk uit stugge kleibodems, de zogenaamde knippige poldervaaggronden en knippoldervaaggronden. Ter hoogte van Woltersum is de grond moerig van karakter.

Lellens

Het deellandschap Lellens kenmerkt zich als een typisch wierdenlandschap dat is ontstaan op oude zeelegronden. De grens tussen Lellens en Ten Post wordt gevormd door de eeuwenoude Stadsweg. De eveneens eeuwenoude Wolddijk scheidt het deelgebied Lellens van Sint Annen. De bodemkaart verradt de ligging van een kwelderwal in de vorm van licht zavelige kalkarme poldervaaggronden. Deze kwelderwal is omgeven door stugge, zware kleigronden met een knippig karakter.¹ Op deze kwelderwal tekent zich de wierde van Hemert (1) af. Met een hoogte van 2,20 m en een oppervlakte van 11 ha vormt ze de grootse wierde binnen dit deelgebied. De wierde was in elk geval bewoond in de Romeinse tijd en werd mogelijk al in de late ijzertijd opgeworpen.²

Langs de oostzijde van de wierde is tijdens een archeologisch onderzoek de oude valge (bouwland-complex) aangetroffen. Op de valge werd niet gewoond. De boeren gebruikten dit deel direct naast de wierde als bouwland; het woord 'valge' betekent dan ook 'omkeren', 'ploegen'.³ De naam 'Hemert' komt in verbasterde vorm (Emmerwolde) terug in een tiende-eeuwse bron over een gebied net ten zuidwesten van de wierde in het woldgebied (hoofdlanschap F). Daaruit mogen we de conclusie trekken dat de toenmalige middeleeuwse wierdebewoners van Hemert al vóór het jaar 1000 betrokken zijn geweest bij het ontginnen van de veengronden achter de huidige Wolddijk.⁴ In de twintigste eeuw zijn grote delen van de wierde van Hemert afgegraven, zodat het lijkt dat er sprake is van twee afzonderlijke wierden.⁵

Behalve de wierde van Hemert zijn er binnen het deelgebied Lellens nog een aantal wierden en huiswierden aan te wijzen. De wierde van Lellens (2)

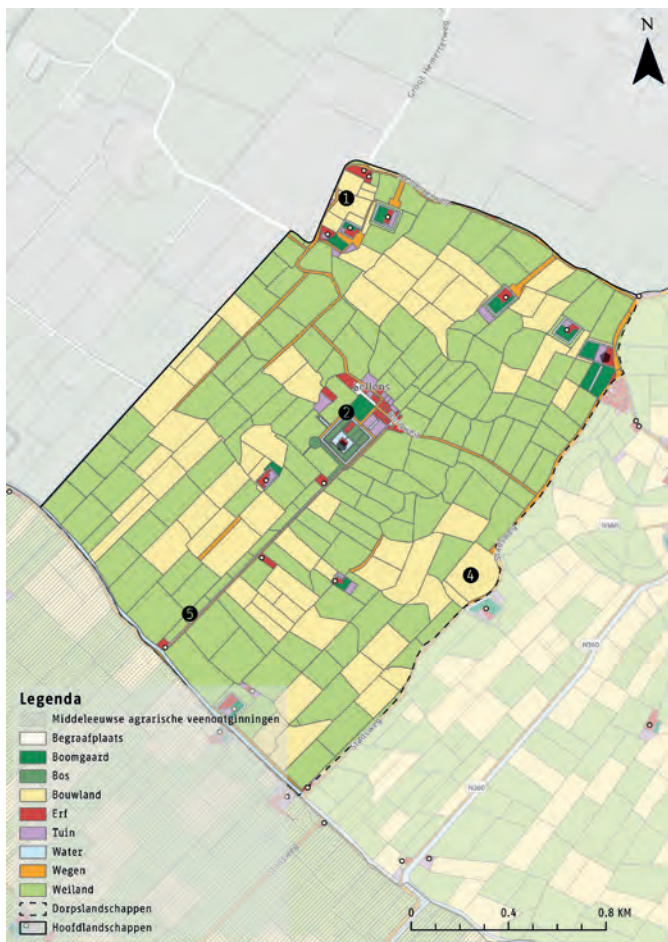
1 Stiboka, Bodemkaart van Nederland Blad 7 Oost, 1986.

2 ARC 2006-17, 9.

3 Ibidem 11.

4 Westerink 2022, 326-327

5 Ibidem

☞ Het grondgebruik binnen het dorpsgebied van Lellens rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

merit, maar heeft zich in tegenstelling tot de oudere en grotere wierde van Hemert in de late middeleeuwen en nieuwe tijd wel ontwikkeld tot dorp met een kerk en een aantal boerderijen op het westelijke deel en enkele woningen op het oostelijke deel van de wierde. Ten zuidwesten van de wierde stond in de vijftiende eeuw het Huis te Lellens (3). Dit borgterrein (en haar bewoners) heeft grote invloed gehad op de ruimtelijke indeling van de dorpswierde. De zeventiende-eeuwse bewoners van deze borg hebben ervoor gezorgd dat Lellens zich kerkelijk heeft afgesplitst van het dorp Stedum. Dat gebeurde in het jaar 1666. In het jaar daarop kreeg Lellens haar eigen kerk. Rond die tijd werd ook het Lellenstermaar gegraven, waardoor de inwoners van het prille dorp via het Westerwijdwerdermaar toegang kregen tot het Damsterdiep.⁶ Het huis te Lellens is in het jaar 1897 gesloopt. In de negentiende en twintigste eeuw zijn grote delen van de dorpswierde afgegraven. In die periode is ook de net ten zuiden van Lellens gelegen wierde 'Bouwlust' afgegraven. De marktante dubbele laan met geknotte lindes die ooit toegang gaf tot het borgterrein en een tot boerderij omgebouwde schathuis zijn de stille getuigen van deze adellijke geschiedenis te Lellens.⁷

kan qua omvang (2 m hoog, 7 ha in oppervlakte) en ouderdom (vroegmiddeleeuws) niet tippen aan He-

☞ Een dubbele lindelaan te Lellens herinnert ons aan de voormalige borg.

6 Feenstra 2001, 69.

7 Westerink 2022, 326-327.

📍 De onbebouwde wierde Graslanden is deels afgegraven. Bron: Westerink 2020.

De overige wierden binnen het deelgebied Lellens hebben of hadden een bescheiden omvang. Langs de Stadsweg kunnen nog twee wierden worden aangewezen, waarvan de grootste (3 tot 4 ha) voor de helft is afgegraven (4). Behalve het wierderestant wordt de ligging van deze reeds sinds de jaartelling bewoonde wierde 'Graslanden' gemarkeerd door een flauwe bocht in de kaarsrechte Stadsweg.⁸ De kleinere huiswierde direct langs de Stadsweg ten zuidwesten hiervan bleef dat lot gespaard en is nog altijd zichtbaar in het landschap, net als de huiswierde aan de Wolddijk. Wanneer je vanaf deze wierde de Wolddijk vervolgt in noordwestelijke richting kruis je net voorbij het Lellenster Maar (5) een aantal lager gelegen percelen. Vermoedelijk hebben negentiende-eeuwse boeren op deze plek klei gewonnen om daarmee minder vruchtbare gronden dieper in het woldgebied te verbeteren.⁹ De lagere percelen kunnen ook zijn ontstaan door kleiwinning voor één van de steenfabrieken langs het Damsterdiep.

Ten Post

De Fivel heeft in het landschap van deelgebied Ten Post rondom en met name ten noorden van het dorp duidelijk haar sporen achtergelaten in de vorm van oeverwallen en oude meanders, die in de verkaveling in de vorm van kromme sloten nog fraai bewaard zijn

gebleven. De eerste bewoners van dit oude zeekei-landschap wierpen hun wierden op langs de oevers van de Fivel. Eén van die wierden (1) is goed bewaard gebleven. Ze ligt ten westen van de Woltjerweg en is rond de jaartelling ontstaan langs de oostoeever van de Fivel. In de middeleeuwen stond aan de voet van deze wierde de borg Tuwinga die een tijdlang bewoond is geweest door Johan Rengers.¹⁰ Een andere wierde die op de hoogtekaart nog duidelijk terug te zien is bood in de late middeleeuwen plaats aan een steenhuis met de naam Tammingahuizen (2). De bekende families Clant en Van Ewsum hebben het een tijdlang als hoofdzetel in bezit gehad. In het jaar 1765 werd de borg afgebroken.¹¹ Het borgterrein is nog wel duidelijk terug te vinden in het landschap omdat de grachten en de toegangslaan in grote lijnen bewaard zijn gebleven. Direct ten noorden van dit terrein verraad de hoogtekaart de ligging van een oude meanders van de Fivel.

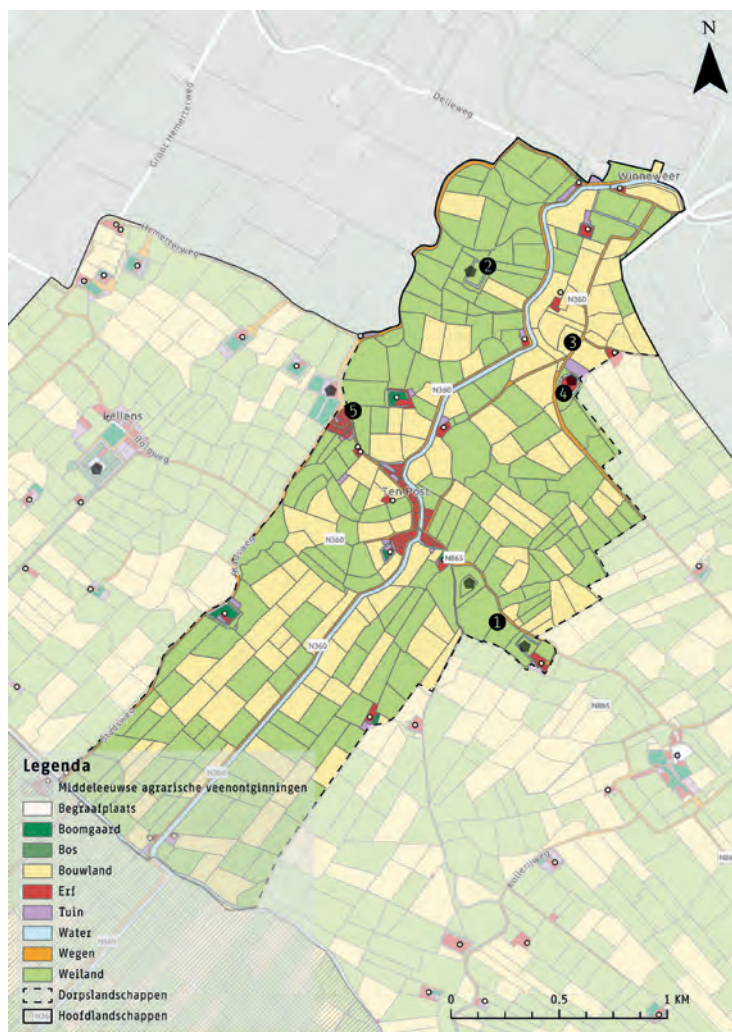
De meeste andere wierden binnen het deelgebied van Ten Post zijn aan het einde van de negentiende eeuw afgegraven en zijn dus als zodanig niet meer herkenbaar in het landschap. Enkele straatnamen verwijzen nog naar de ligging van de afgegraven wierden. Zo is de Oltersumse weg vernoemd naar de wierde Oltersum (3). Van de wierde zelf rest geen spoor omdat ze tussen 1880 en 1890 is afgegraven,

8 Ibidem

9 Zie deel 1, hoofdstuk 5.

10 Feenstra 2001, 65.

11 Ibidem 66.

ⓐ Grondgebruik van het dorpsgebied van Ten Post rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

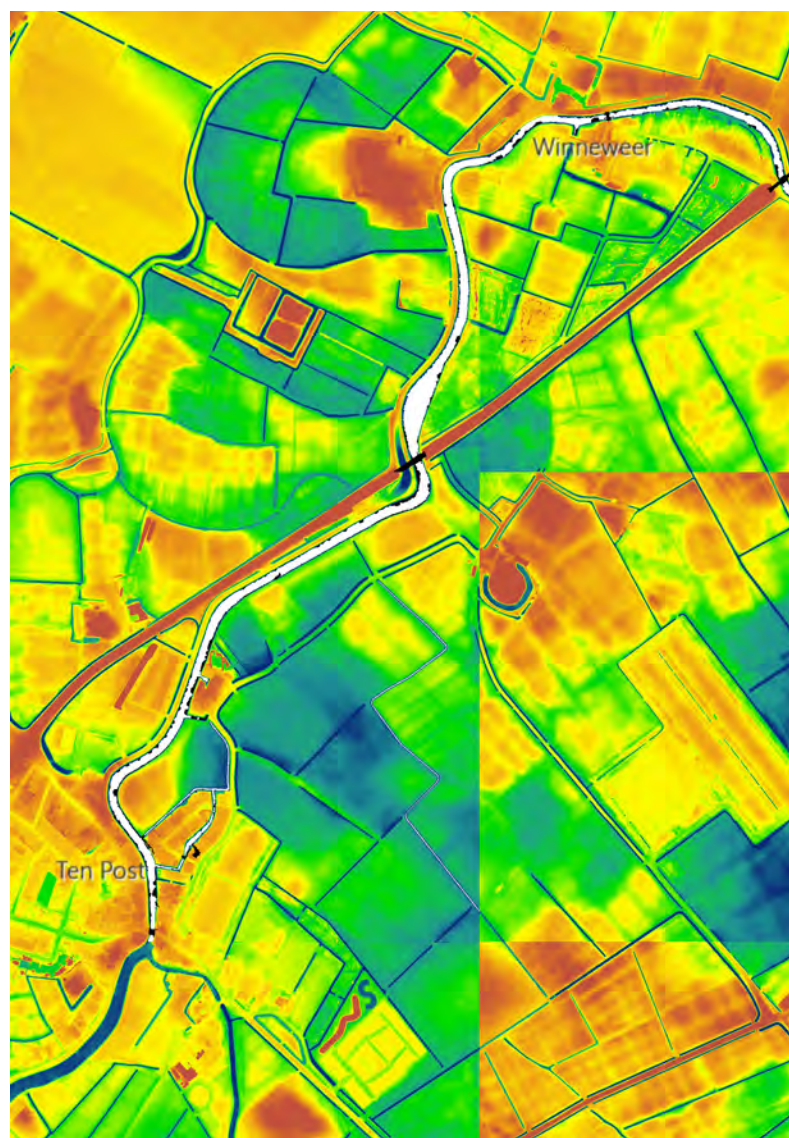
waarbij haar vruchtbare aarde is gebruikt voor de verbetering van de gronden rondom Overschild.¹² Op de kadastrale kaart van omstreeks 1830 zijn we dat de onbewoonde wierde in gebruik is als akkerland. Rondom de wierde stonden toen vier boerderijen. Op twee van deze oude boerderijplaatsen staat nu nog altijd een boerderij, waarvan ten minste één erf al rond de dertiende eeuw bebouwd was. Hier stond in die periode het steenhuis Fraylema (4). Van het borgterrein rest nu nog een ronde sloot die destijds dienst deed als slotgracht.¹³ Het afgegraven wierdeterrein van Oltersum werd met de aanleg van de N360 in tweeën geknipt, waarbij het deel ten noorden van deze weg als bos is ingericht. Ten zuiden van de voormalige wierde herinnert de Medenweg

¹² Westerink, 202, 341-342.

¹³ Ibidem

nog aan de ligging van de Oltersumse hooilanden, die in ieder geval in het jaar 1546 nog als zodanig in gebruik waren.

Het dorp Ten Post zelf is geen wierdedorp. De plaatsnaam duikt voor het eerst op in de veertiende eeuw en verwijst naar een brug (post) over de Fivel. Langs de meanders van de Fivel tussen Ten Post en Winneweef ligt nog een gaaf deel van de onverharde Stadsweg; het enige deel dat niet verhard is. Rond 1830 bestond Ten Post uit zo'n 40 erven. Net buiten

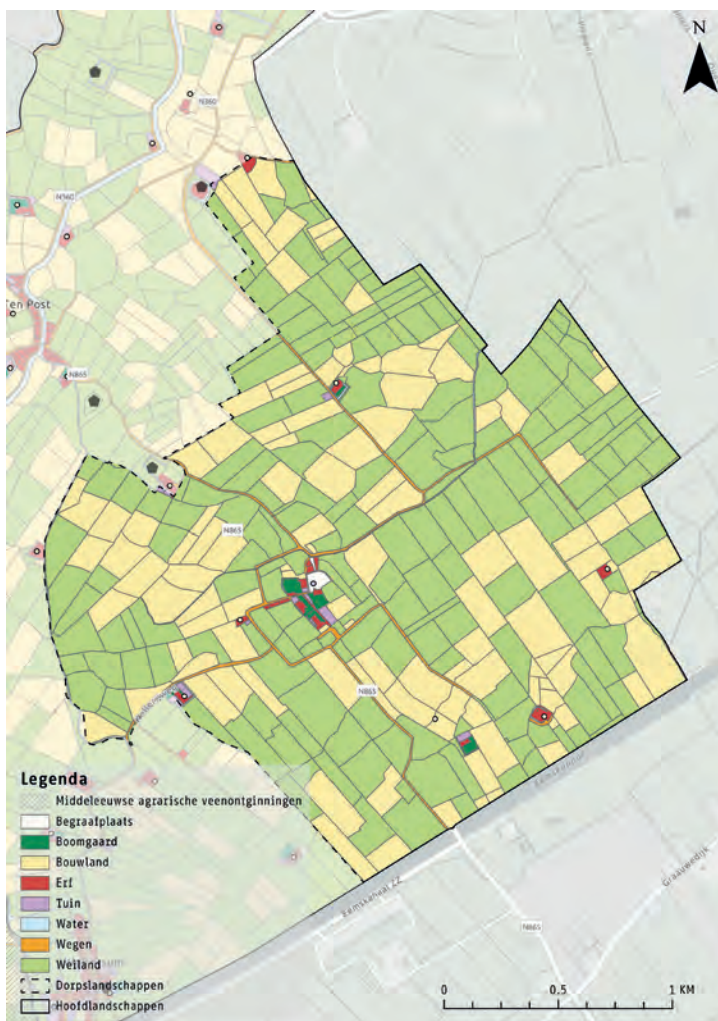

ⓑ Op de hoogtekaart zijn de voormalige meanders van de Fivel ten noorden van Ten Post duidelijk waarneembaar.

het dorp, direct aan de Stadsweg lag een buurtje (Kröddeburen) met nog eens 20 erven (5). Vermoedelijk heeft Ten Post zich vanaf 1426 ontwikkeld als kanaaldorp, toen het nieuw gegraven Damsterdiep hier aansloot op de Fivel en kansen bood voor handel en nijverheid. Op de kruising tussen Delleweg en Stedum herinnert een zeventiende-eeuwse herberg nog aan de tijd dat hier veel handelsreizigers voorbij trokken. Zowel de Stadsweg als het Damsterdiep kunnen worden beschouwd als dragers van het landschap. Het landschap bij Winneweer kent een industriële geschiedenis en is in de vorm van een aantal oude fabrieken en veel afgeticheld land ten behoeve van de baksteenindustrie nog duidelijk in de omgeving te proeven.

Wittewierum

Wittewierum is, zoals de naam ons al vertelt, een wierdedorp. Ze ligt te midden van een door knippige

poldervaaggronden en knippoldervaaggronden opgebouwd oud zeekleilandschap. Rond de jaartelling, dus lang voordat het bekende klooster Bloemhof hier wortelde, werd de wierde opgeworpen langs de oever van de Fivel. Tot de vestiging van het klooster stond de wierde bekend als Wierum. Het voorvoegsel 'wit' heeft betrekking op de witte habijten van de premonstratenzer monniken die hier sinds 1213/1214 een plek vonden in het wierdenlandschap.¹⁴ Dankzij een kroniek die is opgesteld door Emo en Menko, twee van de abten van dit klooster weten we het één en ander over het middeleeuwse landschap rondom Wittewierum. De kroniek vertelt ons onder andere over een haventje in het dorp, dat nadat de Fivel bij Westeremden werd afgedamd, uitdroogde en met mest gedempt werd. Na de opheffing van het klooster Bloemhof in 1561 stagneerde de ontwikkeling van het dorp, omdat het te ver van een goede weg- of waterverbinding was gelegen.¹⁵ Het kerkje van Wittewierum markeert samen met de omliggende sloot als restant van de kloostergracht het oude kloosterterrein. Ook de wierde zelf is goed bewaard gebleven. Alleen langs de zuidzijde is een deel afgegraven. De oorspronkelijke wegenstructuur langs de wierde is deels verdwenen.

De Fivel, die ooit zo belangrijk was voor de wierdebewoners, slibde dicht na de afdamming bij Westeremden. De bedding van de rivier ligt als inversierug nu iets hoger in het landschap dan het omliggende land. Vanwege de hogere ligging werd langs de oude Fivelloop een weg aangelegd. Deze Kollerijweg is iets verhoogd aangelegd als dijk en moest het ontgonnen veenland ten zuidwesten van Wittewierum beschermen.¹⁶ De vroegere hooilanden (de Meeden) moeten we ten oosten van het dorp zoeken. Kennelijk was de waterhuishouding gaandeweg de negentiende eeuw dusdanig verbeterd dat deze voormalige hooilanden als grasland en bouwland in gebruik konden worden genomen. Door de vorming van door polderdijken omgeven waterschapspolders die door spinnepomolens en later door gemalen werden drooggemalen werd het mogelijk om het waterpeil steeds verder te verlagen binnen deze polders.

📍 *Grondgebruik van het dorpsgebied van Wittewierum rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.*

14 Feentra 23.

15 Westerink 2022, 340

16 Ibidem.

📍 De kerk en de pastorie van Wittewierum op een schilderij uit 1862. Bron: Wikicommons.

Een groot deel van het deelgebied Wittewierum bevond zich in de Garrelweesterkloosterpolder. Deze waterschapspolder werd in 1816 opgericht en werd door een tweetal achtkantige poldermolens bemalen. Eén van deze molens, de Kloostermolen (net buiten het studiegebied) is bewaard gebleven. De aanleg van het Eemskanaal in 1866 heeft juist gezorgd voor een verslechtering van de waterhuishouding van de landerijen net ten noorden hiervan. Door het nieuwe kanaal raakte dit iets hoger gelegen deel van het landschap afgesloten van de lageregelegen Meeden, waardoor het overtollige water hier niet meer naar toe kon stromen.¹⁷ Bij de verbreding van het Eemskanaal in 1953 is de brug naar Woltersum afgebroken waardoor de gebieden ten zuiden van het kanaal geïsoleerd zijn geraakt van het dorp.

Woltersum

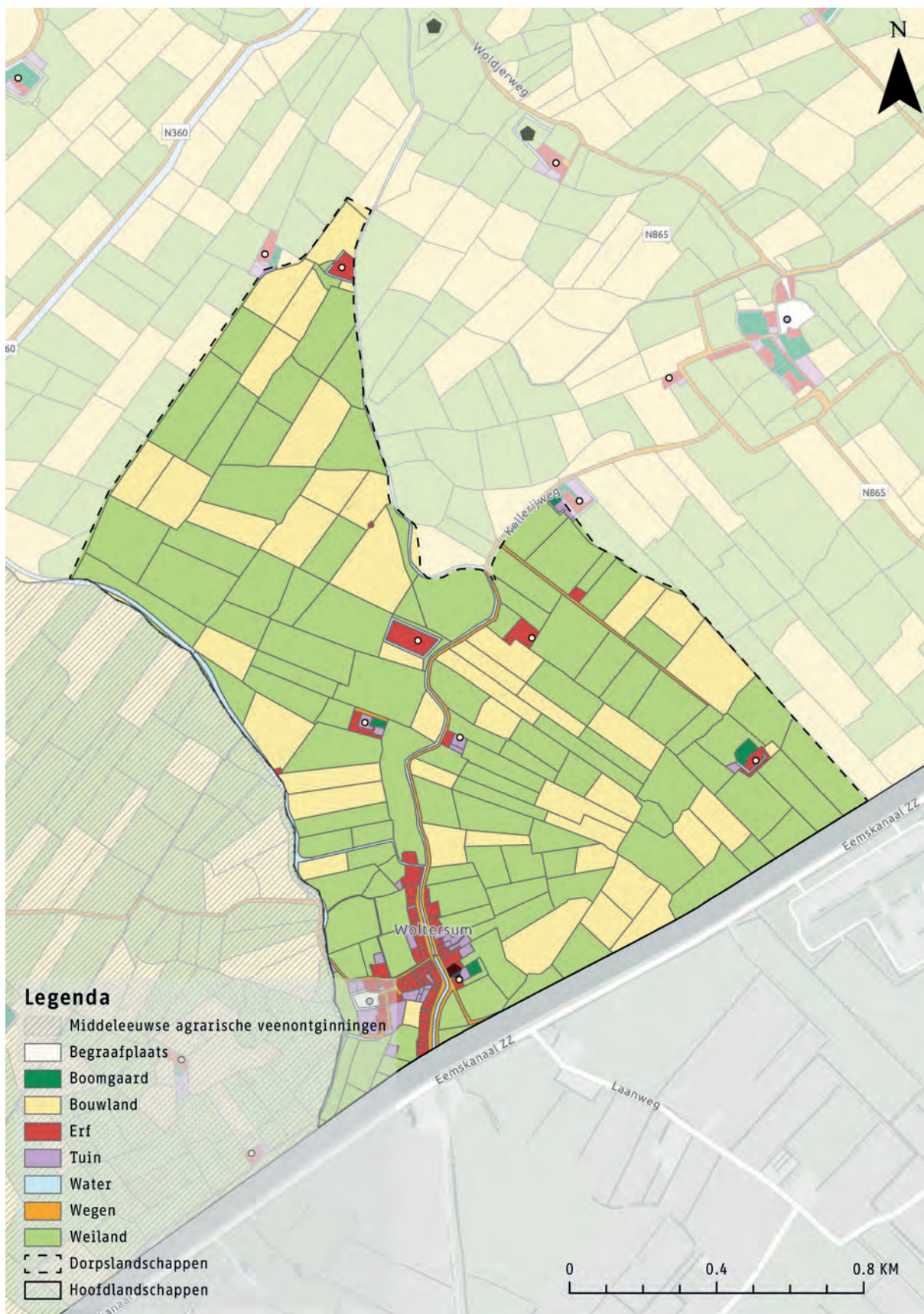
Ten zuidwesten van Wittewierum, iets verder stroomopwaarts langs de oude Fivel vinden we de wierde van Woltersum. Het landschap rondom Woltersum kenmerkt zich bodemkundig door een vrij hoge diversiteit aan bodemtypes. Het westelijke deel bestaat uit zogenaamde moerige eerdgronden. Dit type

bodem wijst op een voormalig veendek. Het centrale deel van dit deelgebied is opgebouwd uit knippige poldervaaggronden. Het zuidoostelijke deel bestaat uit kalkarme drechtvaaggronden, een smalle strook moerige eerdgronden en zogenaamde liedeergronden. De wierde ontstond langs een oeverwal en was in ieder geval al vanaf de jaartelling bewoond. De naam 'Woltersum' werd vroeger geschreven als 'Waltersum' en betekent: woonplaats van Walter (um = heem = woonplaats). Wie Walter precies was zullen we nooit te weten te komen. De plek was strategisch gelegen op een knooppunt van waterwegen. In tegenstelling tot Wittewierum slaagden de Woltersummers er wel in om hun haventje te blijven voorzien van water na de afdamming van de Fivel bij Westermenden. Voortaan voeren ze langs de Ten Poster Aa en het Lustige Maar.¹⁸

De hoogtekkaart wekt de indruk dat het dorp niet op één maar op twee wierden tot stand is gekomen. Vermoedelijk moeten we de oudste van de twee wierden zoeken direct ten oosten van de Kollerijweg. De westelijke wierde zal zijn opgeworpen op het moment dat er een kerk in het dorp werd gesticht. Voor de bouw van de kerk werd speciaal een wierde opgeworpen.

¹⁷ Feenstra 2001, 114.

¹⁸ Westerink 2022, 339-340.

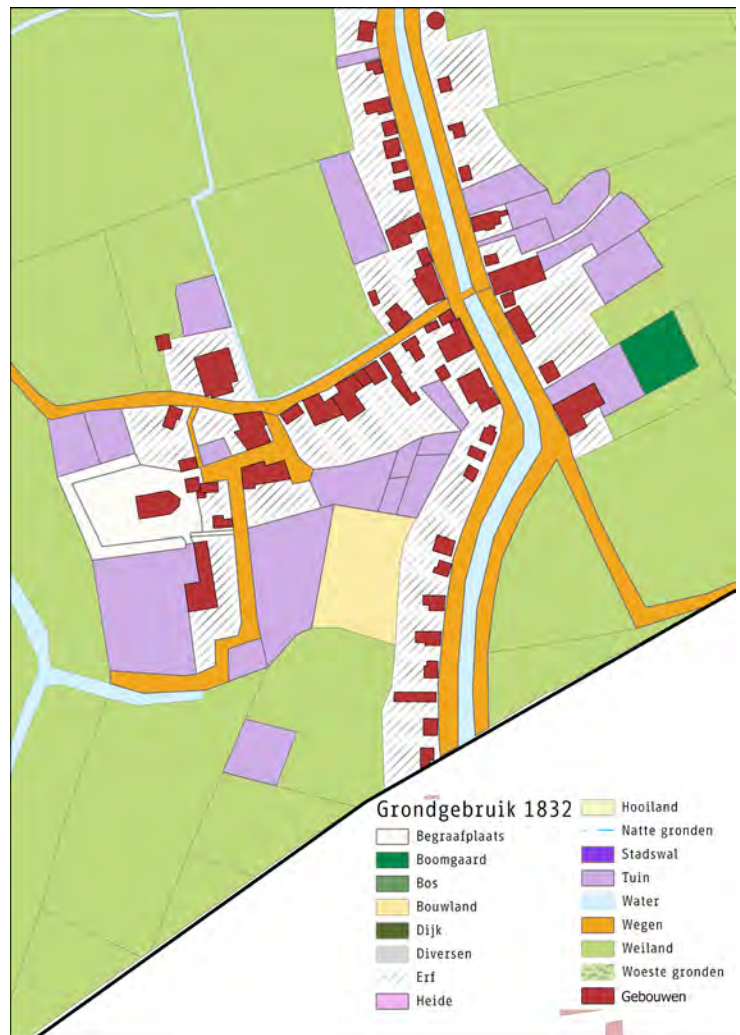

📍 Grondgebruik binnen het dorpsgebied van Lellens. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

Dit is niet uniek in het wierdenlandschap. Ook Ulrum, Loppersum en Stedum bijvoorbeeld kennen een vergelijkbare opbouw. Vanuit de westelijke wierde werd een rechte weg aangelegd richting de oostelijke wierde. Langs deze Hoofdweg ontstond een buurtje dat werd bevolkt door arbeiders, schoenmakers, kleermakers, kuipers en landbouwers. Ook langs de Kollerijweg vestigden zich verschillende ambachtslieden als bakkers, kuipers, een smit en een schoenmaker, schippers, arbeiders en landbouwers.¹⁹

In de zeventiende eeuw stond er een borg vlakbij het dorp. Dit zogenaamde Glimmerhuis werd tot de afbraak in het jaar 1735 bewoond door ene Jacob Joosten Glimmer. Hij had meerdere heerden in het dorp in zijn bezit. Ook liet hij huizen bouwen langs het kerkepad, en plantte hij bomen langs de westzijde van de Woltersumse Aa. De Woltersumse Aa was tot de aanleg van het Eemskanaal een druk bevaren turfrouwe. De aanleg van het Eemskanaal in 1877 had grote gevolgen voor het dorp; het zuidelijke deel raakte daardoor geïsoleerd van de rest.

Tegenwoordig vormt Woltersum met haar kerk, houtzaag, koren- en pelmolen Fram uit 1867, haventje en arbeidersbuurtjes een fraai dorpsgezicht. De karakteristieke wierde met veel groen en bebouwing contrasteert met het open landschap rondom. Het buitengebied kenmerkt zich door een radiale verkaveling, waarbij de Woltersumse Ae en de Lustige Maar als de belangrijkste dragers kunnen worden opgevoerd.

De dorpsplattegrond van het wierdedorp Woltersum omstreeks 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

¹⁹ Hisgis, Fryske Akademy.

HOOFDLANDSCHAP

Het zeeleigebied van de Koningslaagte en Selwerd

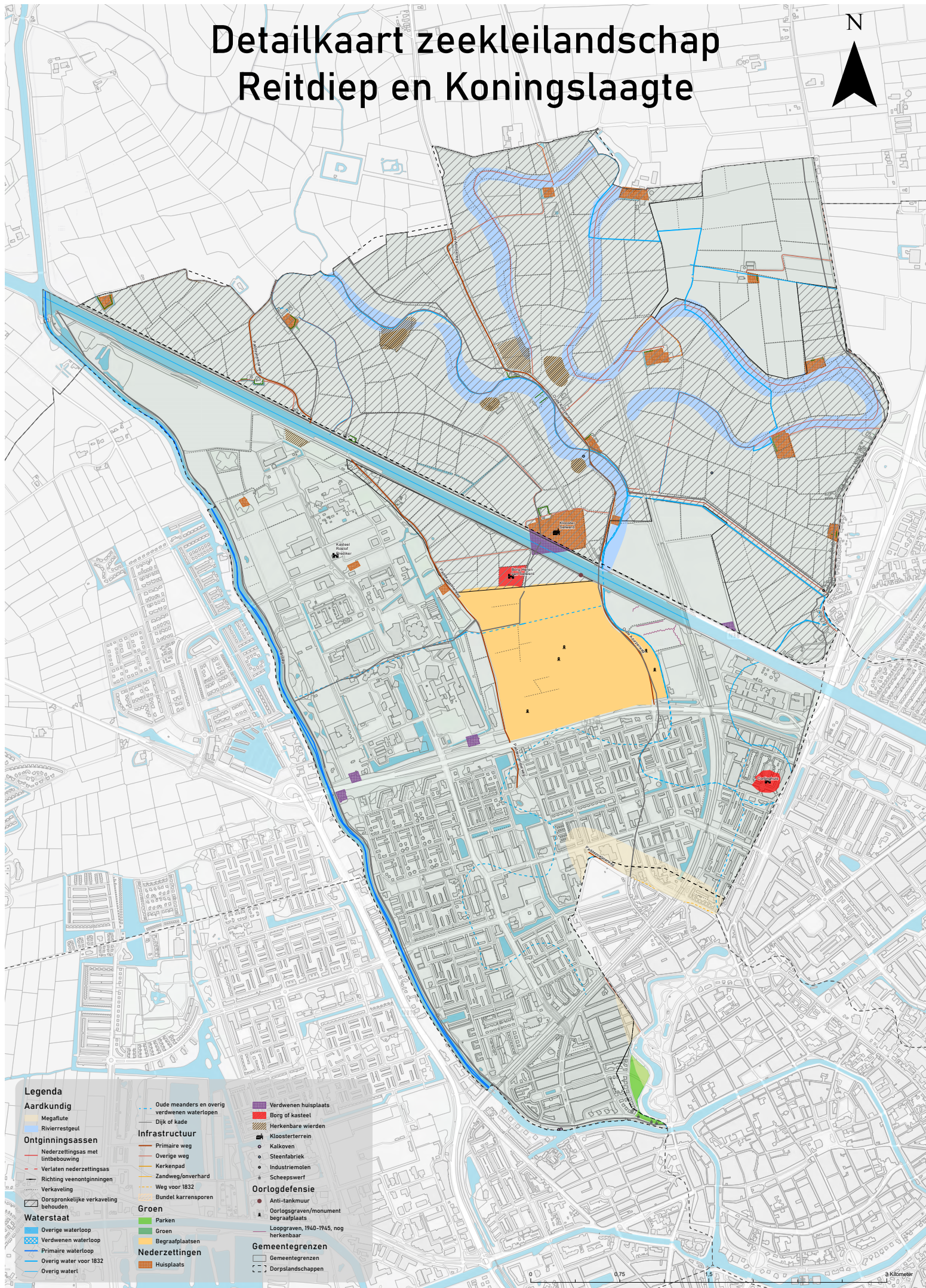
KERNKARAKTERISTIEKEN

Het grillig gevormde zeeleilandschap rond het Reitdiep en de Koningslaagte heeft haar wortels in de rivier de **Hunze** en haar inmiddels verlande **oude meanders**. Langs de voormalige Hunzeloop zijn rond de jaartelling een aantal **wierden** opgeworpen. In met name het deel ten noorden van het **Van Starckenborghkanaal** (1938) heeft de slingerende vorm van de Hunzeloop gezorgd voor het ontstaan van een **onregelmatige blokverkeveling**. De oude Hunze is als sloot -het Selwerderdiepje- nog herkenbaar in het landschap. Naast deze en vele andere kronkelende watergangen als stille getuigen van een eens door prielen en kreken doorsneden landschap, zijn er ook kaarsrechte sloten aan te wijzen. Het Nieuwe Gat, dat in 1321 werd gegraven zodat het door wateroverlast geplaagde dorpsgebied van Noordijk naar het noorden toe af kon wateren is daar een voorbeeld van.

Het **klooster van Selwerd** heeft haar sporen nagelaten in de vorm van een laan naar 't klooster. Aan het einde van deze laan verraad een terrein met markant reliëf de ligging van dit voormalige klooster. Andere relictten uit de middeleeuwen zijn terug te vinden in de vorm van **dijken** en **historische wegen**. Delen van de Adorperweg en de Paddepoelsterweg - ooit zeer belangrijke ontsluitingswegen vanuit de stad naar het noorden - zijn bewaard gebleven. Langs de Paddepoelsterweg zijn oude **borgterreinen** aan te wijzen, waaronder het Huis Selwerd.

Het **zeer open** en **kleinschalig verkavelde** weidelandschap van de Koningslaagte kenmerkt zich door het voorkomen van een hoge dichtheid aan **markant microreliëf**.

Detailkaart zeekeilandschap Reitdiep en Koningslaagte

- Legenda**
- Aardkundig**
 - Megafute
 - Rivierrestgeul
 - Ontginningsassen**
 - Nederzettingssas met lintbebouwing
 - Verlaten nederzettingssas
 - Richting veenontginnings
 - Verkaveling
 - Oorspronkelijke verkaveling behouden
 - Waterstaat**
 - Overige waterloop
 - Verdwenen waterloop
 - Primaire waterloop
 - Overig water voor 1832
 - Overig water
 - Infrastructuur**
 - Oude meanders en overig verdwenen waterlopen
 - Dijk of kade
 - Primaire weg
 - Overige weg
 - Kerkenpad
 - Zandweg/overhard
 - Weg voor 1832
 - Bundel karrensporen
 - Groen**
 - Parken
 - Groen
 - Begraafplaatsen
 - Nederzettingen**
 - Huisplaats
 - Oorlogdefensie**
 - Anti-tankmuur
 - Oorlogsgraven/monument
 - Begraafplaats
 - Loopgraven, 1940-1945, nog herkenbaar
 - Gemeentegrenzen**
 - Gemeentegrenzen
 - Dorpslandschappen
 - Verdwenen huisplaats**
 - Borg of kasteel**
 - Herkenbare wierden**
 - Kloosterterrein**
 - Kalkoven**
 - Steenfabriek**
 - Industriemolen**
 - Scheepswerf**

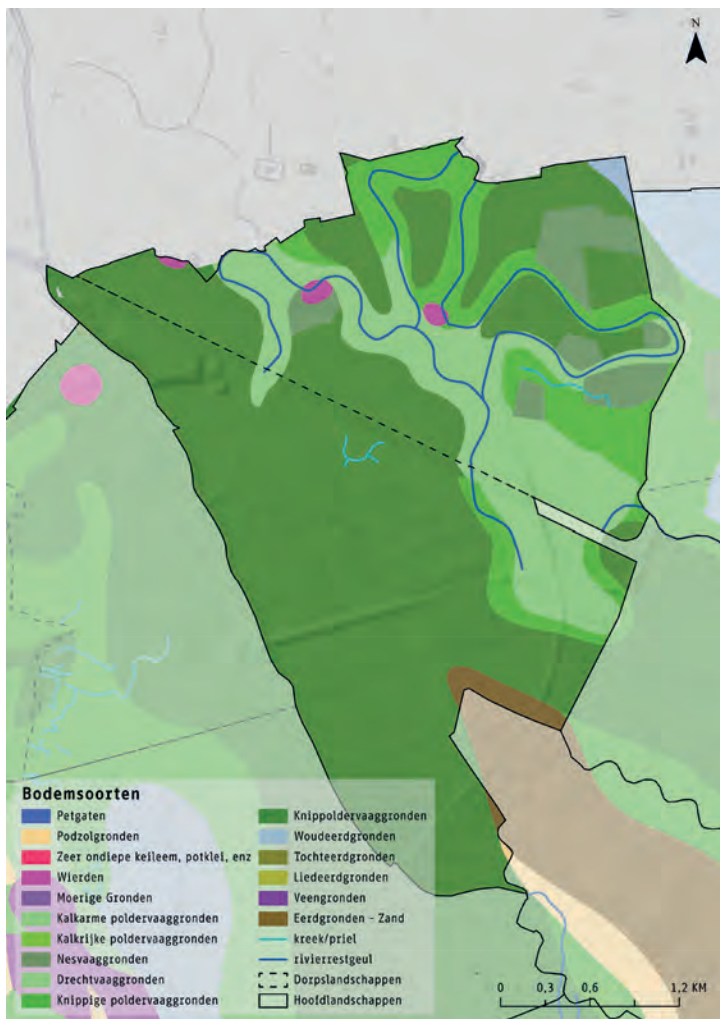
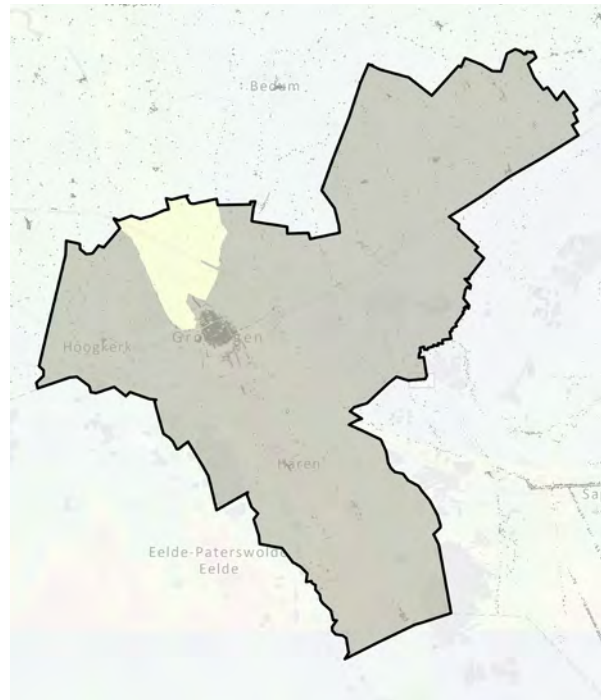

HOOFDLANDSCHAP

Het zeeleigebied van de Koningslaagte en Selwerd

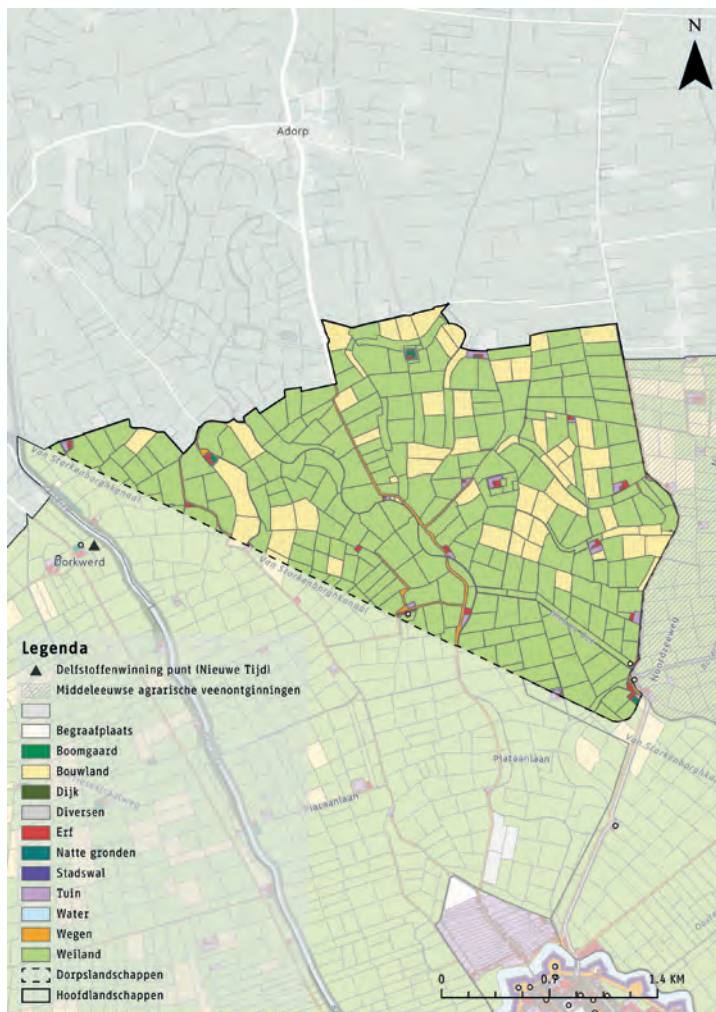
Inleiding

Ten noorden van de stad, tussen het Reitdiep en de Wolddijk ligt een oud zeeleilandschap. De bodemkaart schetst een gevarieerd beeld door het voorkomen van zowel kalkarme knippige poldervaaggronden als kalkarme poldervaaggronden met een zavelig of licht kleilig karakter. Na de aanleg van het Van Starckenborghkanaal dat in 1938 in gebruik werd genomen, is dit deelgebied opgeknipt in een noordelijk (Koningslaagte) en een zuidelijk deel (Selwerd).

Het noordelijke deel kenmerkt zich door een grote bodemkundige variatie die hier is ontstaan door toedoen van de Hunze (het Selwerderdiepje). Vanwege het slingerende verloop van deze voormalige rivier die als inversierug nog duidelijk in het landschap is te herkennen kwam hier een onregelmatige blokverkaveling tot stand. Langs de oevers van het Selwerderdiepje zijn rond de jaartelling diverse wierden opgeworpen. Het gebied werd in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd gebruikt als weiland en als bouwland, waarbij het verschil in bodem het landge-

De bodemkaart van hoofdlanschap D.
Bron: Stiboka, blad Groningen 7W.

📍 Het grondgebruik binnen de Koningslaagte rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

blokverkaveling en de hoge mate van microreliëf binnen de percelen van de Koningslaagte zijn goed bewaard gebleven, mede omdat een groot deel van het gebied tijdens de ruilverkaveling van Sauwerd als reservaatgebied werd aangewezen.

Het zuidelijke deel tussen het Reitdiep en het van Starckenborghkanaal toont bodemkundig weinig variatie. Hier overheersen de zware knippige kleibodems. De percelen zijn veelal blokvormig en vrijwel uitsluitend in gebruik als weiland. In vroegere tijden maakte het grasland deel uit van de Westerstadshamrik. Het waren gemeenschappelijke weidegronden die gebruikt werden door boeren uit de stad. De naamgever voor dit gebied is het klooster Selwerd, dat in de eeuwen van haar bestaan een grote stempel op het gebied heeft gedrukt. Wat nog rest van het klooster is de laan, en een markante verhoging in het landschap. Een groot deel van het agrarische landschap heeft vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw plaat gemaakt voor het nog altijd uitbreidende Zernikecomplex van de Rijksuniversiteit Groningen en de Hanzehogeschool.

bruik dicteerde. De zavelige, iets lossere gronden ter hoogte van de oeverwallen en oude meanders van het Selwerderdiepje werden gebruikt om voedsel op te verbouwen. De zwaardere kleigronden rondom waren meer geschikt als weiland. De kleinschalige

Koningslaagte

De bewoningsgeschiedenis van de Koningslaagte gaat terug tot de late ijzertijd en Romeinse tijd. Langs de oevers van de Hunze – die hier het Selwerderdiep-

📍 De waterrijke Koningslaagte. Mede door het voorkomen van reliëf in de vorm van greppelstructuren kan dit landschap dienen als bufferzone voor het vasthouden van zoetwater. Foto: AbvanG, Wikicommons.

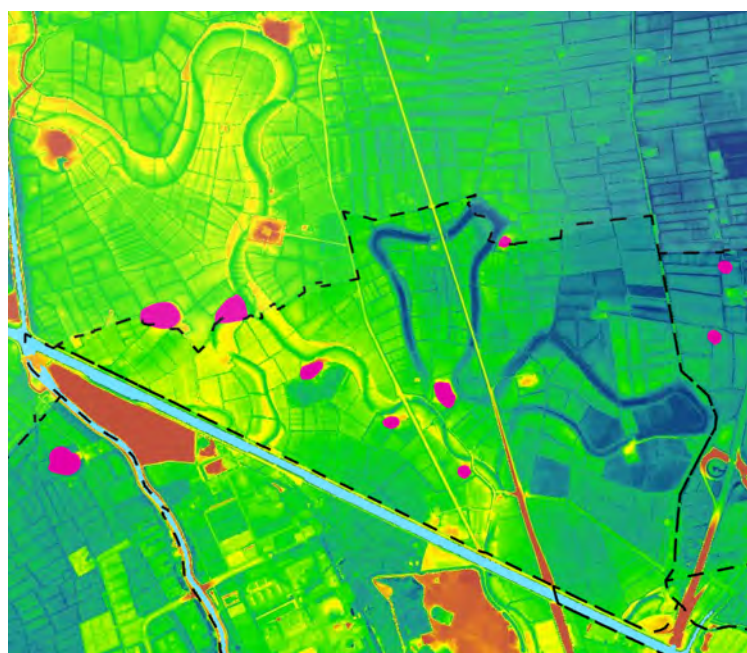
je genoemd wordt – wierpen de toenmalige bewoners wierden op. De naam ‘Koningslaagte’ spreekt tot de verbeelding. Waar de naam precies vandaan komt is niet bekend, maar ze zou in verband kunnen worden gebracht met koninklijke domeingoederen. Deze koningsgoederen behoorden in de vroege middeleeuwen toe aan de Frankische koning, later de Ottoonse keizer. In de volle- en late middeleeuwen verwierf het klooster Selwerd (1215) vrijwel alle gronden in dit gebied.¹

De grootste landschappelijke kwaliteit binnen dit deelgebied wordt gevormd door de enorme rijkdom aan reliëf. Op de hoogtekaart is dit goed te zien. Het reliëf wordt hoofdzakelijk gevormd door een meander van de Hunze die eeuwen terug werd afgesneden tijdens de bedijking van het Selwerderdiepje. Deze dijk werd vermoedelijk in de twaalfde eeuw aangelegd. Het afsnijden van meanders had twee voordelen: Men hoefde minder dijken aan te leggen, en de

vaarafstand werd aanzienlijk verkleind. De blauwgekleurde en dus laaggelegen meander op de hoogtekaart is vrij uniek aangezien de meeste afgesneden meanders van de Hunze niet geheel werden afgesloten zodat ze tijdens hoge waterstanden als bufferzone konden worden ingezet. Door dit gebruik slibde de voormalige rivierbedding op die plekken dicht en kwamen ze als inversierug hoger in het landschap te liggen. De afgesneden meander in de Koningslaagte is niet gebruikt om vloedwater in te laten en is om die reden als laaggelegen rivierbedding met een breedte van zo’n 50 meter bewaard gebleven.²

In het jaar 1321 werd het Nieuwe Gat tussen het Selwerderdiepje en de Beijumerzuidwending gegraven met als doel om het door veenoxidatie ingezakte en daardoor door wateroverlast geteisterde dorpsgebied van Noordijk af te laten wateren. De opvallende knik in dit kanaal is ontstaan omdat men het eerste deel vanaf de Beijumer Zuidwending op de kerk van Wierum heeft geraaid. Daar waar het kanaal een knik maakt naar het oosten mikten de gravers van de waterweg op de kerk van Dorkwerd.³ Erg lang heeft dit Nieuwe Gat niet gefunctioneerd, aangezien Noordijk in 1408 werd ‘ingelaten’ bij het Winsummerzijvest, en vanaf dat moment haar overtollige water richting het noordelijke gelegen Winsummerdiep kon lozen.⁴ De verkaveling van de landerijen aan weerszijden van het Nieuwe Gat lijkt gelijktijdig met het Nieuwe Gat zelf te zijn aangelegd. Mogelijk bestond het gebied daarvoor nog uit een onverkavelde kweldervlakte.

📍 *De hoogtekaart toont ons een erg divers landschap met duidelijk zichtbaar de oude meander(s) van de Hunze, verschillende wierden langs de oevers van het Selwerderdiepje en talloze greppelstructuren. De laaggelegen percelen in het oostelijke deel die zijn ontstaan door kleiwinning ten behoeve van de baksteenindustrie.*

Als we nog iets dieper inzoomen op de hoogtekaart dan zien we nog een opvallend en steeds zeldzamer wordend reliëfverschijnsel: binnen en rondom de oude meander van de Hunze zijn tal van oude greppelstructuren zichtbaar met tussen de greppels opbollende percelen. Deze typische vorm van microreliëf was nog niet zo lang geleden typerend voor grote delen van het Groninger platteland, vooral in de streken waar de boeren aan wisselbouw deden. Volgens de kadastrale kaarten uit omstreeks 1830 was dat in de Koningslaagte het geval. De boeren gebruikten het land afwisselend als grasland en als bouwland. De vierkante ‘kussentjes’ werden als akker gebruikt die doormiddel van greppels en dwarsgreppels konden afwateren op sloten.

1 HISGIS, Fryske Akademy.
 2 Westerink 2022, 240.
 3 Van den Broek 2011.
 4 Van den Broek 2015, 49.

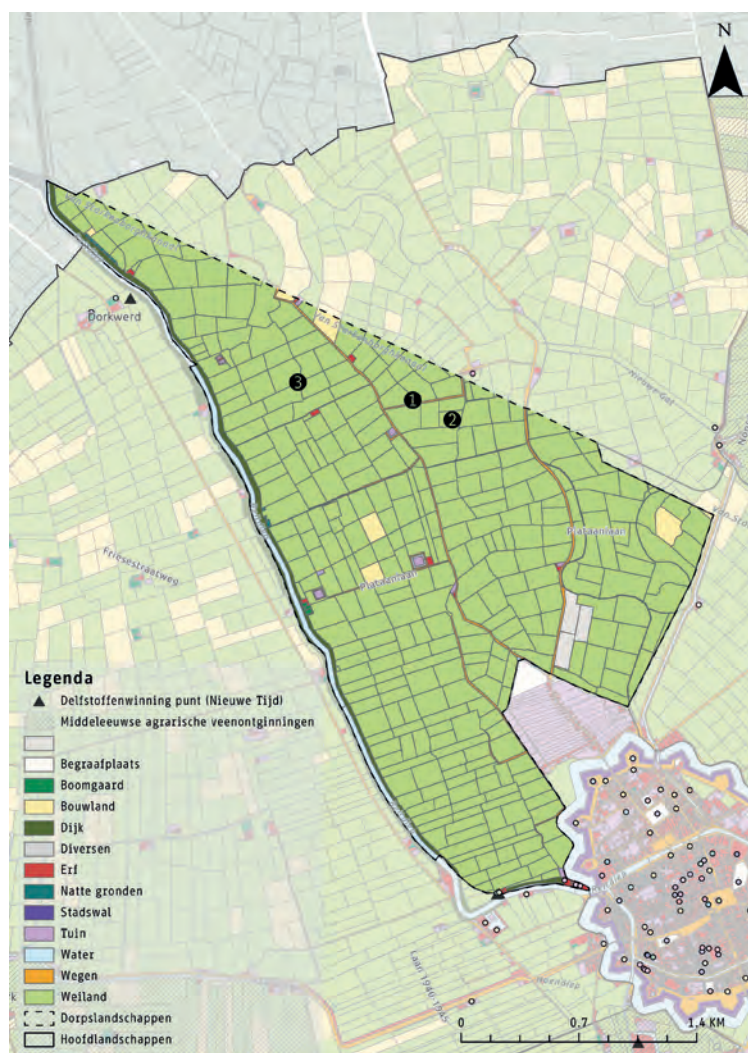
Dat dit microreliëf in de Koningslaagte zo gaaf bewaard is gebleven is niet alleen winst voor cultuurhistorie, maar ook voor biodiversiteit, aangezien de greppels door weidevogelkuikens worden gebruikt om te schuilen voor predatie. Daarnaast foerageren de kuikens in het voorjaar op de vele insecten en larven die in de natte greppels zijn te vinden. Wat betreft waterbuffering heeft dit reliëfrijke landschap ook een groot voordeel omdat je in een landschap met veel hoogteverschillen veel meer water vast kunt houden. Grote delen van de Koningslaagte zijn tijdens de ruilverkaveling Sauwerd (1989-2011) als natuureservaat aangewezen en worden momenteel beheerd door Het Groninger Landschap.

Selwerd

Het deelgebied Selwerd is voor een groot deel vormgegeven in de twintigste en eenentwintigste eeuw. In de noordelijke punt vinden we een groot baggerdepot waar onlangs een groot zonnepark is gerealiseerd. Het middendeel bestaat uit een complex van gebouwen van de Rijksuniversiteit Groningen en de Hanze Hogeschool. In de zuidoostelijke punt ligt het Selwerderhof. Dit kerkhof werd aangelegd tussen 1940 en 1949 naar een ontwerp van tuin- en landschapsarchitecten Louis Copijn en Jan Vroom jr. In het resterende groen tussen het Reitdiep en het Zernikecomplex en tussen de Paddepoelsterweg en het van Starckenborgkanaal zijn nog een aantal aanknopingspunten te vinden met het vroegmoderne en middeleeuwse landschap.

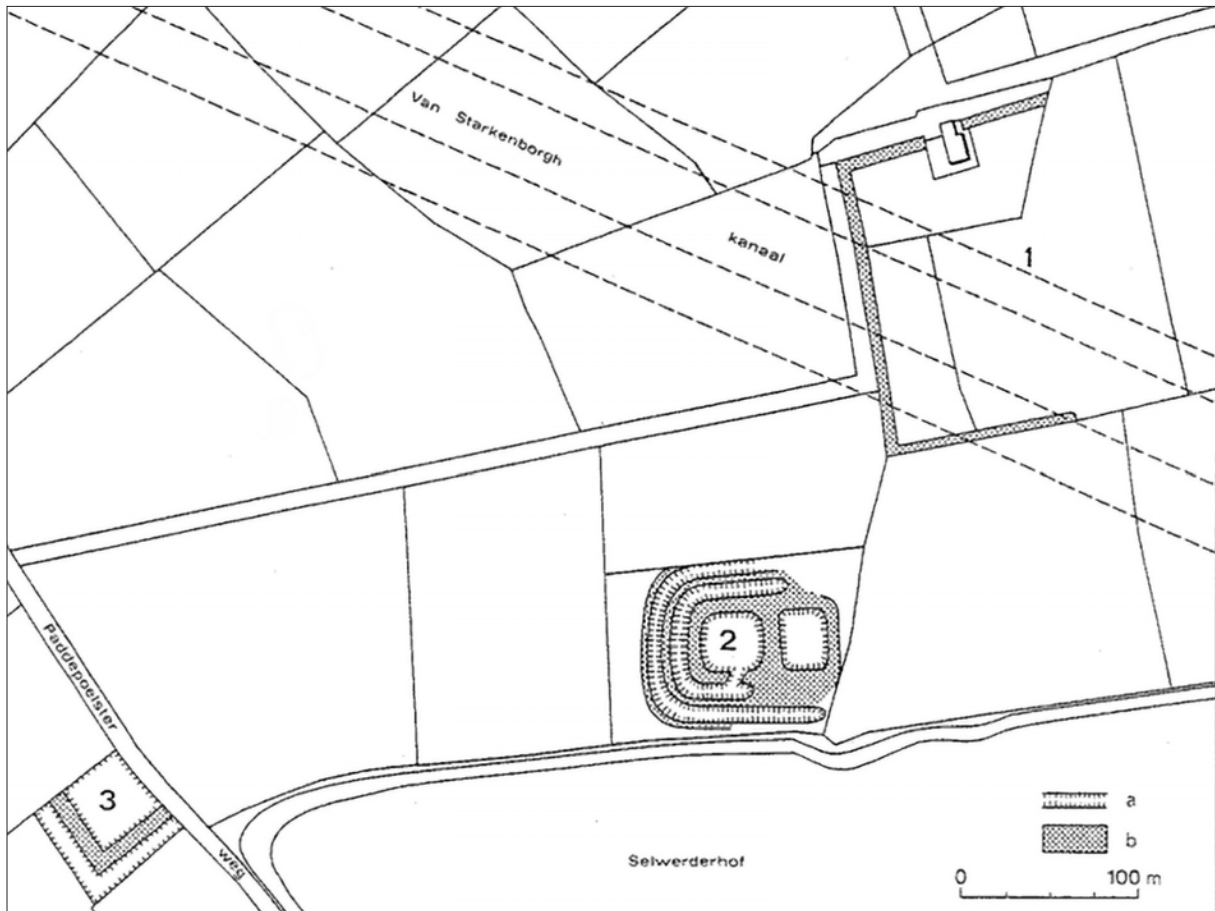
Laten we beginnen bij de Laan naar't Klooster, een straatnaam die weinig uitleg vereist. De laan loopt nu dood op het in 1925 gegraven van Starckenborgkanaal, maar leidde voor die tijd naar een wierde waarop in het jaar 1215/1216 het Benedictijner klooster Selwerd als zelfstandig klooster werd gevestigd. Voor die tijd stond er op deze plek een uithof van het eveneens Benedictijner klooster van Ruinen (Drenthe). In de jaren daarop wist het klooster in totaal zo'n 1450 hectare grond te verwerven. Vanaf de zestiende eeuw is het klooster regelmatig bezet geweest, eerst door Saksische troepen en later door lieden van het Staatse leger. Na een bezetting in het jaar 1581 verkeerde het gebouw in een zeer slechte staat en werd het afgebroken, waarbij de stenen naar de stad zijn overgebracht voor het bouwen van verdedigingswerken en een munitiedepot. Van het oorspronkelijke kloosterterrein rest nu weinig meer omdat het van Starckenborghkanaal er dwars doorheen is gegraven. De plek waar ooit de kloosterboerderij met de naam 'het langhuis' heeft gestaan ligt direct aan de noordkant van dit kanaal.⁵

Direct ten zuiden van de Laan naar't Klooster vinden we in de vorm van een markant reliëf de overblijfselen van het Huis te Selwerd. Dit strategisch gelegen kasteel stamt uit het einde van de dertiende eeuw en was eigendom van de prefectenfamilie Van Groningen, die zich vanaf de veertiende eeuw Van Selwerd is gaan noemen. Vanuit dit kasteel beheerste de familie de rivieren de Aa, de Hunze, de landweg

① Het grondgebruik rondom Selwerd rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

5 Ufkes (ARC5) 1997, 16.

Op deze kaart zien we de ligging van het klooster (1), het kasteel Selwerd (2) en de borg Selwerd (3).

via Paddepoel (de Paddepoelsterweg) naar het noorden richting Middag en de oude landweg richting Ubbega. Het kasteel kent geen lange geschiedenis omdat het na twisten tussen de Schieringers en de Vetkopers in de jaren 1352 en 1357 werd verwoest. In het eerste jaar werden de bewoners van het kasteel gevangengenomen en voor de Boteringepoort onthoofd. Daarna kwam het kasteel toe aan Ommelander Rudolf Prediker. Deze Rudolf had een slechte naam in de stad omdat hij schepen aanviel en plunderde. Nadat ook Rudolf in het jaar 1357 voor het schavot moest verschijnen werd het kasteel definitief verwoest.⁶ In het jaar 1999 zijn tijdens een archeologische onderzoek langs de Zernikelaan met grondradar de sporen van een kasteelterrein, een wierde, een toegangslaan naar het kasteelterrein en een aarden schans aangetroffen. Het is goed mogelijk dat we hier te maken hebben met het roversnest van Rudolf Prediker.⁷

6 Ibidem, 10.

7 Kortekaas 1999, 23.

HOOFDLANDSCHAP

Het klei-op-veenlandschap van Dorkwerd, Leegkerk, Aduarderdiep-Koningsdiep en Hoogkerk

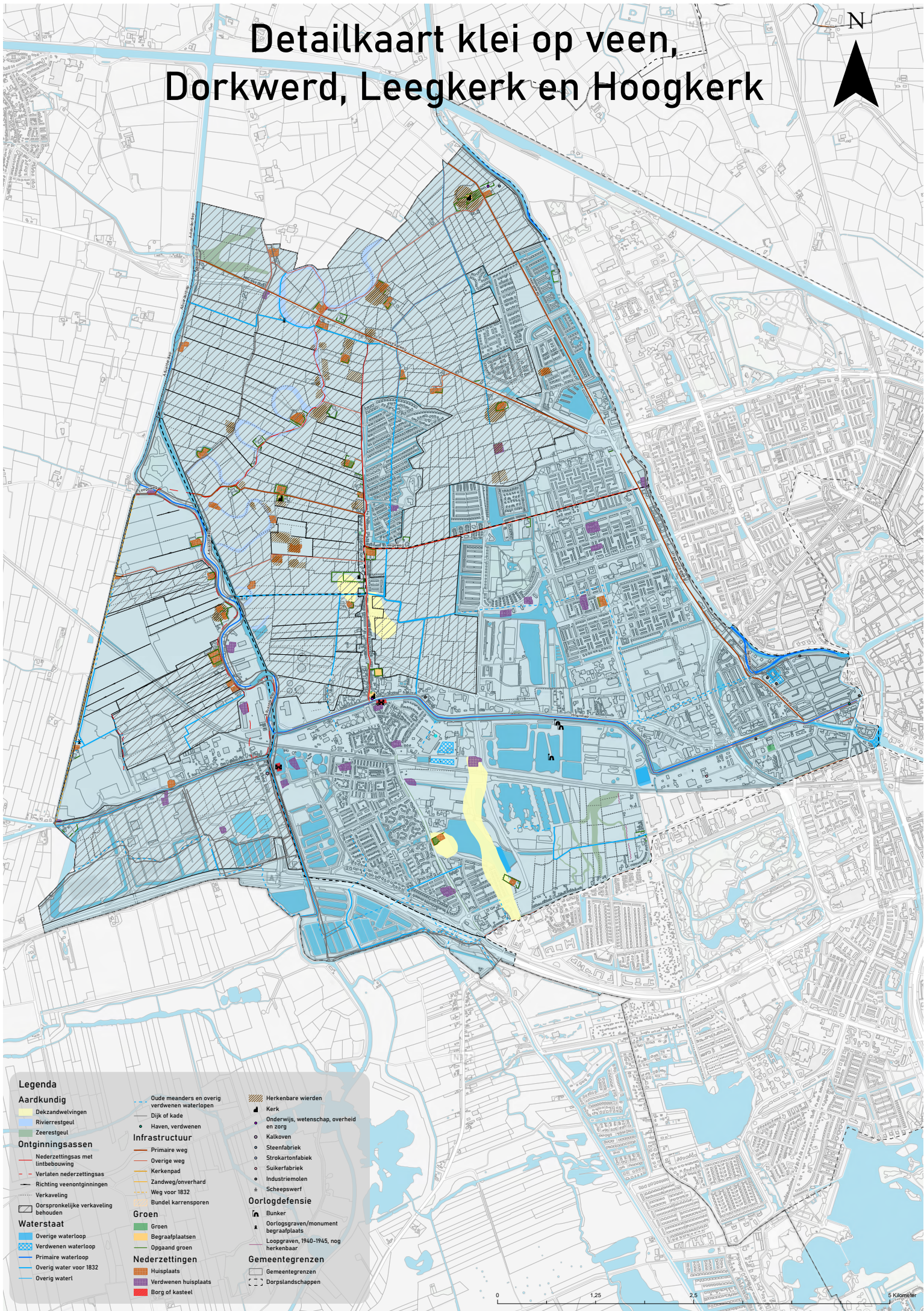
KERNKARAKTERISTIEKEN

Kenmerkend aan dit klei-op-veenlandschap zijn de nog duidelijk zichtbare restanten van het **Peizerdiep**, dat lang geleden vanuit het Drentse hoogveenmoeras richting de noordelijke kwelders ter hoogte van Middag-Humsterland stroomde. Ze is nu verland en als **inversierug** terug te vinden in de vorm van de slingerende **Zijlvesteweg**. Aan weerszijden van het Peizerdiep – dat hier bekend staat als de Hunzinge – werden rond de jaartelling en iets daarvoor **wierden** opgeworpen. De wierde van Dorkwerd groeide uit tot een dorpswierde. Dat gebeurde ook met de veel jongere wierde van Leegkerk. Op beide wierden prijken **middeleeuwse kerken**.

De **opstreckende verkaveling en het nog gave microreliëf** aan weerszijden van de Zijlvesteweg is kenmerkend voor dit klei-op-veenlandschap. Op een kleine afstand van deze weg liggen **middeleeuwse huisplaatsen**. Ze markeren **middeleeuwse ontginningsassen** die zijn ontstaan op het moment dat het veenmoeras hier werd ontwaterd. Door toedoen van deze ontginningen verslechterde de waterhuishouding. **Kaarsrechte middeleeuwse waterlopen** als de Woldslot, het Brundekemaar, het Kliefdiep, het Koningsdiep de Zuidwending en het Aduarderdiep werden gegraven ter verbetering van de afwatering. Het **Hoendiep** werd in eerste instantie ook gegraven als tochtsloot. Nadat de watergang in de zeventiende eeuw tot bevaarbaar water werd verbreed en uitgediept, vestigde zich industrie langs dit water. De resterende negende en vroeg twintigste eeuwse **industriële architectuur** is tot op de dag van vandaag identiteitsbepalend voor het gebied.

Detailkaart klei op veen, Dorkwerd, Leegkerk en Hoogkerk

N

Legenda

Aardkundig

- Dekzandwielvingen
- Rivierrestgeul
- Zeerestgeul

Ontginningsassen

- Nederzettingas met lintbebouwing
- Verlaten nederzettingas
- Richting veenontginningen
- Verkaveling
- Oorspronkelijke verkaveling behouden

Waterstaat

- Overige waterloop
- Verdwenen waterloop
- Primaire waterloop
- Overig water voor 1832
- Overig water

Infrastructuur

- Oude meanders en overig verdwenen waterlopen
- Dijk of kade
- Haven, verdwenen
- Primaire weg
- Overige weg
- Kerkenpad
- Zandweg/onverhard
- Weg voor 1832
- Bundel karrensporen

Groen

- Groen
- Begraafplaatsen
- Opgaand groen

Nederzettingen

- Huisplaats
- Verdwenen huisplaats
- Borg of kasteel

Herkenbare wierden

- Kerk
- Onderwijs, wetenschap, overheid en zorg
- Kalkoven
- Steenfabriek
- Strokartonfabiek
- Suikerfabriek
- Industriemolens
- Scheepswerf

Oorlogdefensie

- Bunker
- Oorlogsgraven/monument begraafplaats
- Looptgraven, 1940-1945, nog herkenbaar

Gemeentegrenzen

- Gemeentegrenzen
- Dorpslandschappen

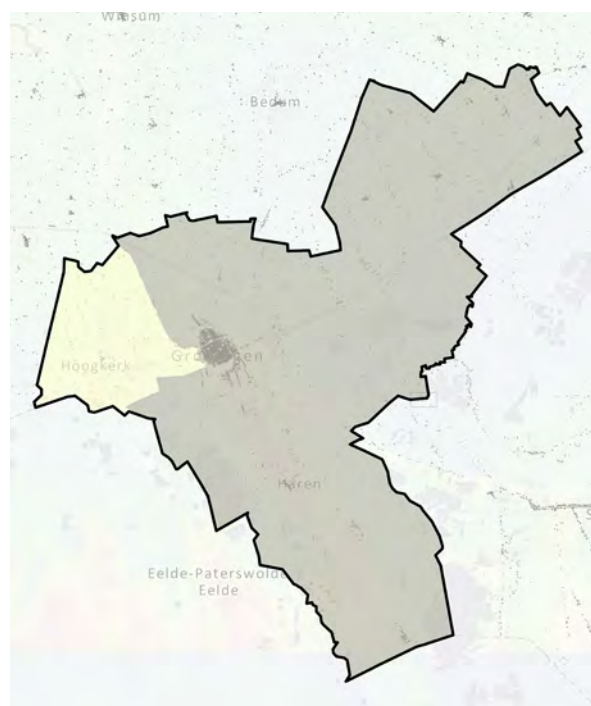
HOOFDLANDSCHAP

Het klei-op-veenlandschap van Dorkwerd, Leegkerk, Aduarderdiep-Koningsdiep en Hoogkerk

Inleiding

Een blik op de bodemkaart toont ons dat het klei-op-veenlandschap van Dorkwerd, Leegkerk, Aduarderdiep-Koningsdiep en Hoogkerk een duidelijke gradient kent van overwegend kleigronden in het noorden naar een bodem met meer venige kenmerken in het zuiden. Een reeks van wierden markeert de voormalige ligging van het getijderiviertje de Hunsinge. Langs de oevers van dit riviertje was al vanaf het begin van de jaartelling bewoning mogelijk. Gezien de verkaveling en de vele 'wold'-toponiemen bestond dit landschap vroeger voor een belangrijk deel uit hoogveen, dat na ontginning is ingezakt waarna het overspoeld is geraakt vanuit het noorden. De huidige verkaveling is een restant van een secundaire ontginning, waarbij de Hunsinge en de noordelijke kwelder ter hoogte van Dorkwerd als ontginningsbasis heeft gediend.

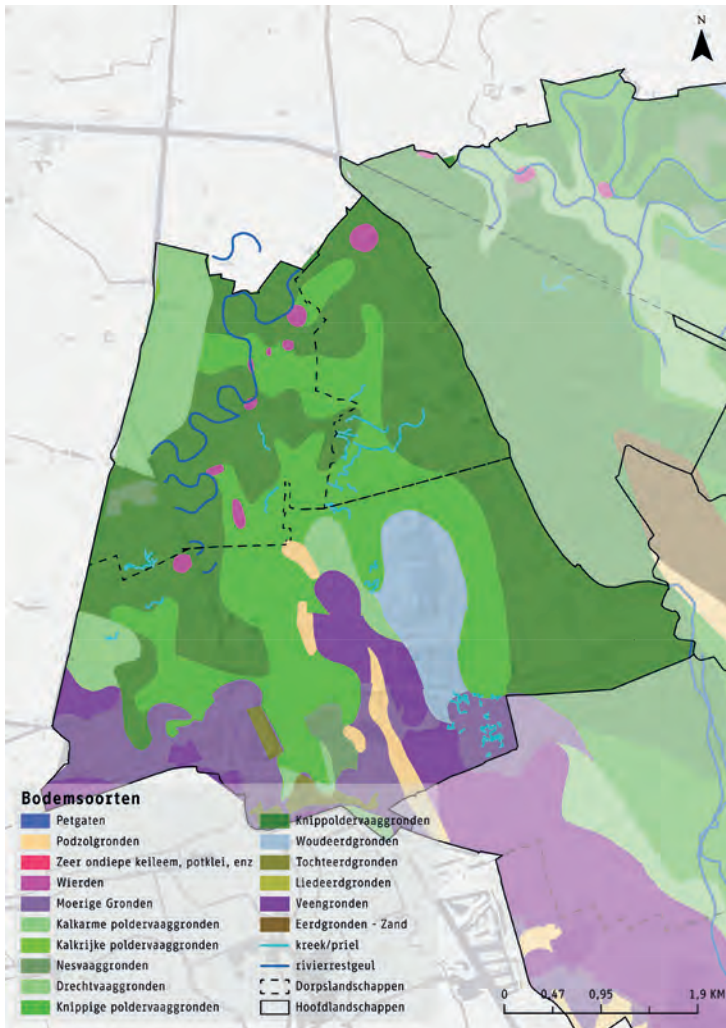
Door toedoen van de middeleeuwse veenontginningen ontstonden er grote problemen met de waterhuishouding. Van nature waterde het gebied naar het noorden toe af richting de kwelders van Middag-Humsterland. Die afwatering verliep via de benedenstroomse delen van het Peizerdiep en het Eelderdiep. Het Peizerdiep werd in Lieuwerderwolde (Hoogkerk en Leegkerk) 'Hunsinge' genoemd en kwam lang geleden bij Wierum uit in de benedenloop van de Hunze (het latere Reitdiep), maar stond mogelijk ook in verbinding met de Middagsterriet. Het Eelderdiep kwam waarschijnlijk ten noordoosten van Dorkwerd in de benedenloop van de Hunze uit.¹ Na het dalen van de bodem door toedoen van de veenontginningen werd het gebied vatbaar voor overstromingen vanuit het noorden. Door de lagere

ligging stagneerde de afwatering van de Hunzinge. De rivier slibde dicht terwijl het omliggend landschap verder inklonk. Daardoor ligt deze voormalige rivier tegenwoordig iets hoger in het landschap. Op deze hoogte ligt nu de Zijlvesterweg.

In een poging het teveel aan water vanuit het zuiden toch kwijt te raken, sloegen de bewoners aan het graven. In het noorden werd rond de dertiende eeuw een tocht gegraven die de stagnerende Hunzige verbond met de Hunze (het huidige Reitdiep). Andere voorbeelden van middeleeuwse weteringen zijn het Brundekemaar, de Woltgraft, het Kliefdiep en het Ko-

¹ Van der Broek 2019, 3.

De bodemkaart van hoofdlandschap E.
Bron: Stiboka blad 7W.

ningsdiep. Het Aduarderdiep is rond 1400 gegraven. Pas met de introductie van watermolens in de loop van de achttiende eeuw werd de waterhuishouding dermate verbeterd dat de boeren het zeer extensieve bedrijfsmodel, gericht op hooioogst los konden laten. Een deel van de uitgestrekte hooilanden werden in gebruik genomen als weiland en bouwland. Lange tijd vormde de Drentsche Laan (De huidige Peizerweg) de enige verbinding over land tussen de stad en de Drentse dorpen Peize en Eelde.

De ontwikkeling van Hoogkerk als industriegebied werd in gang gezet nadat het Hoendiep bevaarbaar werd gemaakt voor transportschepen. Dat gebeurde in de periode tussen 1597 en 1654. Het Hoendiep heeft zich ontwikkeld tot de belangrijkste transportader tussen Groningen en het Friese waternet-

werk. Langs het diep kwam vanaf de zeventiende en achttiende, maar met name aan het einde van de negentiende eeuw industrie tot bloei. Dit industriële voorkomen is nog altijd zeer kenmerkend voor dit deelgebied. Andere gebiedskenmerken tonen zich in eeuwenoude wierden langs de verlande meanders van de Hunzinge, tal van boerderijplaatsen langs vol-middeleeuwse ontginningsassen en een stelsel van middeleeuwse waterlopen.

Dorkwerd

De wierde van Dorkwerd vertegenwoordigt binnen de archeologie een bijzondere waarde, omdat het archeologisch onderzoek naar deze wierde, uitgevoerd in 1908 door plant- en dierkunde-student Albert Egges van Giffen het begin betekende van de bioarcheologie als wetenschappelijke studie in Nederland. Dankzij van Giffen en de resultaten van een archeologisch onderzoek uit 2003 is er veel bekend over de eerste bewoningsgeschiedenis van het kwelderlandschap rondom Dorkwerd. De gehele wierde, inclusief de terpzolen aan weerskanten zijn dan ook archeologisch rijksmonument. Het geheel vertegenwoordigt behalve een archeologische, ook een cultuurhistorische waarde. De naam 'Dorkwerd' kan worden uitgelegd als 'bewoonde hoogte (werd=wierde) temidden van dor, derrie of drab'. De hoogte werd in fasen opgeworpen, waarbij de eerste bewoners langs een oeverwal van een brede waterloop twee huispodia's hebben opgeworpen aan weerszijden van een zijkreekje. Dat deden ze in de eerste eeuw voor onze jaartelling.²

Net als in andere delen van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap hebben de toenmalige bewoners van Dorkwerd de wierde gaandeweg de derde eeuw na Christus verlaten. De nieuwe bewoners arriveerden in de loop van de vijfde eeuw. Deze Angelsaksen hebben de wierde verder uitgebreid en opgehoogd, waarbij het zijgeultje waarlangs de oorspronkelijke nederzetting is ontstaan werd gedempd met klei. De Angelsaksische bewoners waren niet gewend om hun doden te cremen, iets wat de vorige bewoners van de wierde wel deden. In plaats daarvan begroeven ze hun doden in een grafveld direct ten noordoosten van het huidige kerkhof.³ Het kerkje bovenop de wierde dateert uit de dertiende eeuw. In het begin van de twintigste eeuw stond er

2 Westerink 2022, 250.

3 Ibidem.

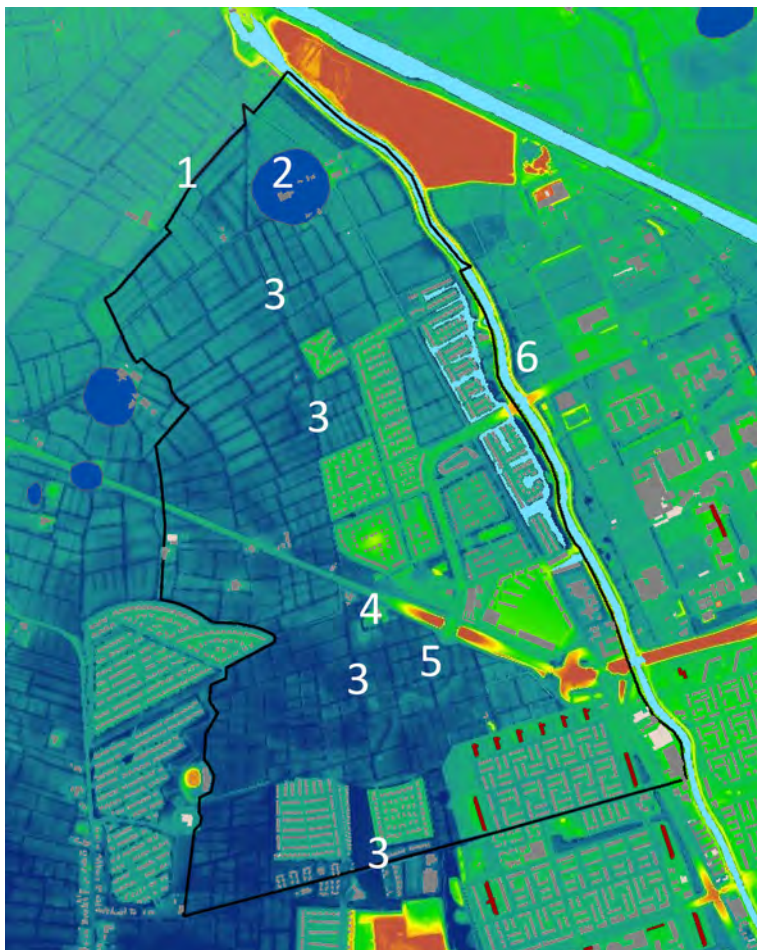
behalve deze rk nog één boerderij op de wierde zelf. Grote delen van de onbebouwde wierde zijn vervolgens door de kerkvoogdij aan terpbazen verkocht. Zij hebben het noordelijke en het zuidelijke deel tussen 1907 en 1909 volledig afgegraven. Van de opbrengst kocht de kerk een nieuw orgel.⁴

Het landschap rondom Dorkwerd zal zich op het moment dat de eerste bewoners zich hier op hun huiswierden een thuis verschaften afgetekend hebben als een open, natte kweldervlakte.⁵ Schier in de zuidelijke verte zullen ze de contouren hebben gezien van een immens hoogveenmoeras, doorsneden door verschillende veenstroompjes. Nadat dit veenmoeras tussen de elfde en de dertiende eeuw door ontwatering in elkaar was gezakt, kreeg de zee hier weer vat op het landschap. De kleilaag die we ten zuiden van Dorkwerd in de bodem aantreffen is vermoedelijk gaandeweg de twaalfde en dertiende

eeuw afgezet doordat de zee tijdens tal van overstromingen vanwege de opgetreden bodemdaling gemakkelijk tot diep in het zuiden het gebied in kon stromen. Elke keer wanneer ze dat deed liet ze een laagje klei achter.

Vanaf de dertiende eeuw, toen de waterhuishouding vanwege de aanleg van vele zeekerende dijken beter beheersbaar werd, zullen de toenmalige bewoners een poging hebben ondernomen om het natte, door overstromingen geteisterde gebied in cultuur te brengen door het graven van sloten. De kans dat het klooster Selwerd hier een bepalende rol in heeft gespeeld lijkt zeer aanwezig, aangezien de kloosterlingen het gehele landschap ten zuiden van Dorkwerd tot hun bezit mochten rekenen.⁶

Door de ontginning ontstond een blokvormige verkaveling, waarbij nog voordat het Reitdiep tussen de Stad en Dorkwerd in gebruik werd genomen, net boven Dorkwerd een sloot is gegraven tussen de Hunzinge (het Peizerdiep) en de Hunze ter hoogte van Paddepoel. Hierdoor kon het natte gebied ten westen van Dorkwerd haar teveel aan water kwijt op de Hunze. Mogelijk is deze watergang gegraven in de dertiende eeuw, toen ook de Gaaikemadijk werd aangelegd.⁷ Een andere opvallende en voor de afwatering van het drassige gebied te zuiden van Dorkwerd belangrijke sloot liep vanuit het zuiden vanaf de Leege Weg richting het noorden langs Het Hooihuis en lijkt aan te sluiten op de west-oost lopende sloot net boven Dorkwerd. Het Hooihuis wordt genoemd op een kaart uit 1850, maar zal verwijzen naar een oudere situatie omdat de graslanden rond die tijd, vanwege de verbeterde waterhuishouding als wei-

Ⓧ Op de hoogtekaart is het middeleeuwse verkavelingspatroon nog goed te volgen: 1) De west-oost lopende afwateringssloot tussen de Hunsinge en de Hunze. 2) De wierde van Dorkwerd. 3) de zuid-noord lopende afwateringssloot als ruggengraat van het blokverkavelde landschap ten zuiden van Dorkwerd. 4) Het Hooihuis. 5) restanten van geulen en prielen die zijn ontstaan na volmiddeleeuwse overstromingen. 6) het Reitdiep. De zwarte lijn vormt de middeleeuwse dorpsbegrenzing van Dorkwerd.

4 Kortekaas, in: van Es et al 2008, 166.

5 Schepers 2010, 5.

6 HISGIS, Fryske Akademy.

7 Van den Broek 2011, 89.

landen konden worden gebruikt.⁸ Vermoedelijk lag de boerderij in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw temidden van drassige graslanden die hoofdzakelijk dienst deden als hooiland. Het markante microriëf dat hier op een aantal plaatsen nog zeer fraai bewaard is gebleven dateert waarschijnlijk uit de negentiende eeuw, toen de boeren hier wisselbouw toepasten, waarbij een fijnmazig netwerk van greppels ontstond met daartussen opgehoogde akkertjes.

Leegkerk

Het cultuurlandschap van het deelgebied Leegkerk laat zich het beste lezen vanaf de Zijlvesterweg. Deze kronkelende weg ligt iets opgetild in het landschap en markeert zo ongeveer de ligging van de dichtgeslibde Hunzinge. Dit eeuwenoude riviertje kan worden opgevat als de benedenloop van het Peizerdiep, dat vanuit de hogere Drentse zandgronden zich al kronkelend een pad door de hoog opgeslibde kwelders heeft geboord. Langs de Zijlvesterweg zijn in het landschap nog een aantal afgesneden meanders te vinden in de vorm van kronkelende perceelsgrenzen. De Hunzinge stond ten noorden van

Leegkerk vermoedelijk in verbinding met de Middagsterriet die dwars door het voormalige eiland Middag uiteindelijk via het Reitdiep op zee afwaterden. Op de oeverwal van de Hunzinge en iets daarvan verwijderd zijn verscheidene kleine en grotere wierden opgeworpen. De grotere en oudste wierden werden al rond de jaartelling bewoond.⁹ Een voorbeeld van zo'n oude wierde is Kleiwerd, die zelfs al vanaf de late ijzertijd in gebruik is geweest. Lange tijd heeft er op deze wierde een kloosterboerderij van het klooster Selwerd gestaan.¹⁰

De meeste van de opgehoogde bewoningsplaatsen tekenen zich af als kleine verhogingen in het landschap, net groot genoeg voor één boerderij. Ze werden bewoond in de late middeleeuwen en behoren tot een secundair ontginningsstelsel. Van dit landschap, dat vroeger bekend stond als Lieuwerderwolde wordt namelijk gedacht dat het tot in de tiende eeuw na Christus bestond uit een groot veenmosmoeras dat vanaf die periode van noord naar zuid in cultuur werd gebracht door het graven van lange parallelle afwateringssloten. Haaks daarop ontstonden verschillende bewoningsassen die met het inzakken van het ontgonnen veen steeds meer richt-

➊ *Het kerkje van Leegkerk staat op een wierde die in de volle middeleeuwen werd opgeworpen.*
Bron: Groninger Archieven.

8 Zie hiervoor HISGIS, Fryske Akademy.

9 Westerink 2022, 245.

10 RAAP 2020, 32

☞ *Het nog niet gekanaliseerde deel van het Aduarderdiep (Het Peizerdiep) rond 1950 (1). Ten zuiden van het Hoendiep (3) stond deze watergang via het gegraven Koningsdiep (2) in verbinding met het zuidelijke Drentse deel van het Peizerdiep. Na de aanleg van het Aduarderdiep kwam de Nieuwe Brug (4) te vervallen, waardoor het gebied een aantal decennia niet meer met Leegkerk was verbonden. Daar kwam aan het begin van deze eeuw verandering in met de opening van een fietsbrug over het Aduarderdiep.*

ing het zuiden opschoven.¹¹ De meeste sporen van deze eerste volmiddeleeuwse bewoningsfase in het veen zijn in de twaalfde en dertiende eeuw door de zee weggespoeld. Het eerdere veenmoeras veranderde met het binnentreden van de zee in een door geulen en krekken versneden natte kweldervlakte.

De huiswierden langs de Zijlvesteweg laten ons zien dat het opnieuw in cultuur brengen van de verdrongen en met klei opgevulde veenvlakte vanaf de Hunsinge in zowel westelijke als in oostelijke richting in gang werd gezet. Bij de ontginning in oostelijke richting ontstond door opschuivende bewoning een tweede bewoningsas langs de huidige Nootweg. Op de hoogtekkaart zijn tussen deze beide bewoningsassen nog de geulen zichtbaar waardoor het volmiddeleeuwse overstromingswater vanuit de zee werd aangevoerd. De ontginning vanuit de oevers van Hunzinge richting het westen voltrok om een vergelijkbare manier. Ook hier lijkt sprake te zijn van een middeleeuwse bewoningsas, ter hoogte van een zuid-noord gerichte sloot die haaks op de oost-west lopende opstreckende veenverkaveling kan worden teruggevonden.

De wierde van Leegkerk wordt fraai gemarkeerd door een kerk met gedeeltelijk romano-gotische schip en staat al acht eeuwen op deze plek. Ze werd gebouwd op een volmiddeleeuwse wierde, getuige de vele kogelposcherven die tijdens een restauratie onder de kerk zijn aangetroffen.¹² Het klooster Aduard bezat alle gronden van het deelgebied Leegkerk.¹³ Veel van de sloten die tijdens de herontginning in het landschap verschenen zullen dan ook zijn gegraven onder aanvoering van kloosterlingen. Zij bezaten de kennis en mankracht om dergelijke grootschalige

projecten tot een goed einde te brengen. Leegkerk maakte samen met Dorkwerd deel uit van het Aduardersijvest. Dit zijvest, dat werd bestuurd door het klooster Aduard heeft verschillende voor die tijd grote waterstaatsprojecten aangejaagd, waaronder het graven van het Aduarderdiep rond het jaar 1400 langs de Zuidwendig, een eeuwenoude grens die tegenwoordig de gemeenten Groningen en Westerkwartier scheidt. Door de ingebruikname van het Aduarderdiep werd de Hunsinge afgesneden waarna ze spoedig zal zijn verland.

De waterhuishouding binnen het deelgebied Dorkwerd-Leegkerk werd in de loop van de negentiende eeuw sterk verbeterd met de instelling van een drietal waterschapspolders: de polder kleiwerd, de polder De Jonge Held en de polder Waschhuizen.+

Aduarderdiep-Koningsdiep

Het meest zuidelijke deel van het Aduarderdiep tussen Viervelaten/Hoendiep en de kruising Aduarderdiepsterweg/Weerstersweg/Nieuwbrugsterweg werd pas in de jaren '50 van de vorige eeuw geka-

11 Kortekaas 1996, 60.

12 Ibidem.

13 HISGIS, Fryske Akademy.

naliseerd. Tot die tijd volgde ze het slingerende natuurlijk verloop van het niet dichtgeslibd deel van het Peizerdiep/Hunzinge. Ter hoogte van de kruising met het Hoendiep sloot deze kronkelende watergang aan op het Koningsdiep, een gegraven watergang die op haar beurt weer verbonden was met het zuidelijke Drentse deel van het Peizerdiep.

Hoogkerk

Het dorp Hoogkerk is ontstaan op een smalle zandrug. Deze zandrug lag zo'n 700 meter ten oosten van de Hunzinge en heeft gediend als anker voor de middeleeuwse bewoners, die met de Hunzinge als ontginningsbasis logischerwijs het hoogste punt in het drassige kleiland uitkozen voor het bouwen van hun boerderijen. De bodem tussen de Hunzinge en dit zandeiland vertoont volgens de bodemkaart zware knipkleigronden langs de inmiddels dichtgeslibde rivier. Meer naar het oosten toe is de klei iets lossier van karakter. De laagte ten oosten van de zandrug is het dal van de Drentsche Aa en oorspronkelijk ook het Eelderdiep.¹⁴ Het noordelijke deel van dit dal bestaat uit kleigronden. Meer zuidelijk, en ook direct ten oosten van het zandeiland waarop het historische Hoogkerk is ontstaan wordt de bodem meer venig van karakter.¹⁵

Net als Leegkerk behoorde ook Hoogkerk tot de middeleeuwse streek Lieuwerderwolde. Restanten van dit veenmoeras waaraan deze streek haar naam heeft ontleend zijn door archeologen teruggevonden in de bodem ter hoogte van de polders Oude Held en Nieuwe Held en Buitenhof, vlak voordat de graafmachines hier in het begin van deze eeuw de grond klaarmaakten voor nieuwbouw. Op beide plekken zijn een aantal rechthoekige kuilen en met mest gevulde waterputten aangetroffen met daarin kogelpotten, enkele houten voorwerpen, ijzerslakken, verbrand huttenleem en een enkel turfje. Deze archeologische vondsten wijzen erop dat het toenmalige veenmoeras in de elfde of twaalfde eeuw ontgonnen en bewoond moet zijn geweest.¹⁶ Vermoedelijk kwamen de toenmalige veenbewoners vanuit het noorden en zijn ze geleidelijk naar het zuiden

afgezakt naarmate het veen onder hun voeten door ontginning oxideerde. De vondsten wijzen op een tijdelijke bewoningsas net ten zuiden van het huidige Roege Bos. Door de steeds dieper wegzakkende veenbodem kreeg de zee vanuit het noorden via het Reitdiep vat op het landschap en spoelde ze stukken veen en tal van bewoningsplaatsen weg en dekte ze het verdronken hoogveen af met een laag klei.¹⁷

Na een fase waarin de zee domineerde en via tal van geulen en prieden haar kleiige vorm aan het landschap gaf, waagde de mens zich vanaf de de^{rtiende} eeuw weer op het toneel. Dat deed ze door vanuit de Hunzinge het tot klei geworden veenlandschap van haar met water worstelende voorouders opnieuw te betreden en te ontwateren met sloten die haaks op de rivier werden gegraven. De verkaveling tussen de Hunzinge en de zandrug waarop Hoogkerk tot stand kwam uit zich dan ook in smalle, rechthoekige kavels met als grens de Kerklaan. Ten Oosten van de Kerklaan is sprake van een noord-zuid georiënteerde blokverkaveling. Doorgaande verkavelingslijnen tussen Dorkwerd en Eelde en tussen Leegkerk en de Paddepoelsterweg lijken te wijzen op een grootschalige planning.¹⁸

In eerste instantie zal het landschap binnen het deelgebied Hoogkerk hoofdzakelijk als hooiland zijn gebruikt. Toen men vanwege het plaatsen van windmolens vanaf de zeventiende eeuw steeds meer vat op de waterhuishouding kreeg, intensiverde het grondgebruik. De kadastrale kaart van omstreeks 1830 toont ons een landschap met hoofdzakelijk grazige weilanden, maar ook bouwlandpercelen. Rond 1870 werd de waterhuishouding geregeld een waterschapspolder. Deze polder de Oude Held werd in 1797 opgericht en had een oppervlakte van 790 hectare. Binnen de polder was de Kliefslot de belangrijkste tochtsloot. Deze eeuwenoude watergang vormt de noordelijke grens van dit deelgebied en vormde een gegraven verbinding tussen het Eelderdiep en de Hunzinge. Daar waar het Kliefdiep op de Hunzinge uitmondde stond rond 1850 een stoomgemaal. Op deze plek was eerder sprake van een dam, zijl of sluis. Dat is ook de betekenis van klief: klieve=

14 Kortekaas 1996, 53.

15 Stiboka, Groningen blad 7-west.1986

16 Kortekaas 1996, 58.

17 Ibidem.

18 RAAP 2016, 19.

⦿ *Strookartonfabriek De Halm omstreeks 1935. Bron: Groninger Archieven*

scheiding. Waarschijnlijk was er in het begin van de veertiende eeuw op deze plek al wel een zijkanaal.¹⁹ Later heette de sluis op deze plaats 'de Grote Klijve'. Het Klijfdiep stond in verbinding met zowel het Brundekemaar en de Woltgraft, en zorgde daarmee voor de afwatering voor geheel Liewerderwolde. De bovengenoemde waterlossingen maakten deel uit van een afwateringssysteem dat rond de dertiende eeuw planmatig lijkt te zijn aangelegd. Mogelijk hebben de kloostelingen van Aduard een sturende rol gespeeld bij de ontginning van dit drassige gebied.

Meest karakteristiek en bepalend voor de ruimtelijke ordening binnen het deelgebied Hoogkerk is het Hoendiep. Het Hoendiep gaat terug op de Hoensloot, een dertiende eeuwse tochtsloot die vanuit de omgeving van Groningen in westelijke richting naar het Peizerdiep liep.²⁰ Deze tocht is tussen 1597 en 1654 tot kanaal verbreed en heeft nadien grote invloed gehad op de verdere ruimtelijke ontwikkeling van Hoogkerk. Het kanaal vormde een belangrijke verbinding tussen de stad Groningen en het Friese water-

netwerk. Om die reden vestigden zich in de eeuwen na de aanleg tal van fabrieken, pelmolens, oliemolens en kalkovens. Een deel van deze geschiedenis is onder andere bewaard gebleven in de vorm van strokartonfabriek De Halm (1914) en de resterende gebouwen van de Suikerunie. Ze zijn identiteitsbepalend voor dit gebied en vormen als het ware het DNA van Hoogkerk. De Suikerunie heeft na de oorlog vele hectares grasland getransformeerd tot uitgestrekte vloeivelden direct ten zuiden van het Hoendiep en ten westen van het Koningsdiep. De landbouwpercelen ten oosten daarvan raakten bebouwd (Hoogkerk-Zuid), waarbij de oude verlandde meanders van het Eelderdiep uit het landschap zijn verdwenen. De naastgelegen polder De Verbetering werd tussen 2000 en 2010 deels ingericht als vloeiveld. Een ander deel raakte bebouwd (Ruskenveen).

19 Van den Broek Gdw6, 31.

20 RAAP 2016, 11.

HOOFDLANDSCHAP

Het veenontginnings- landschap van het Centrale Wold

KERNKARAKTERISTIEKEN

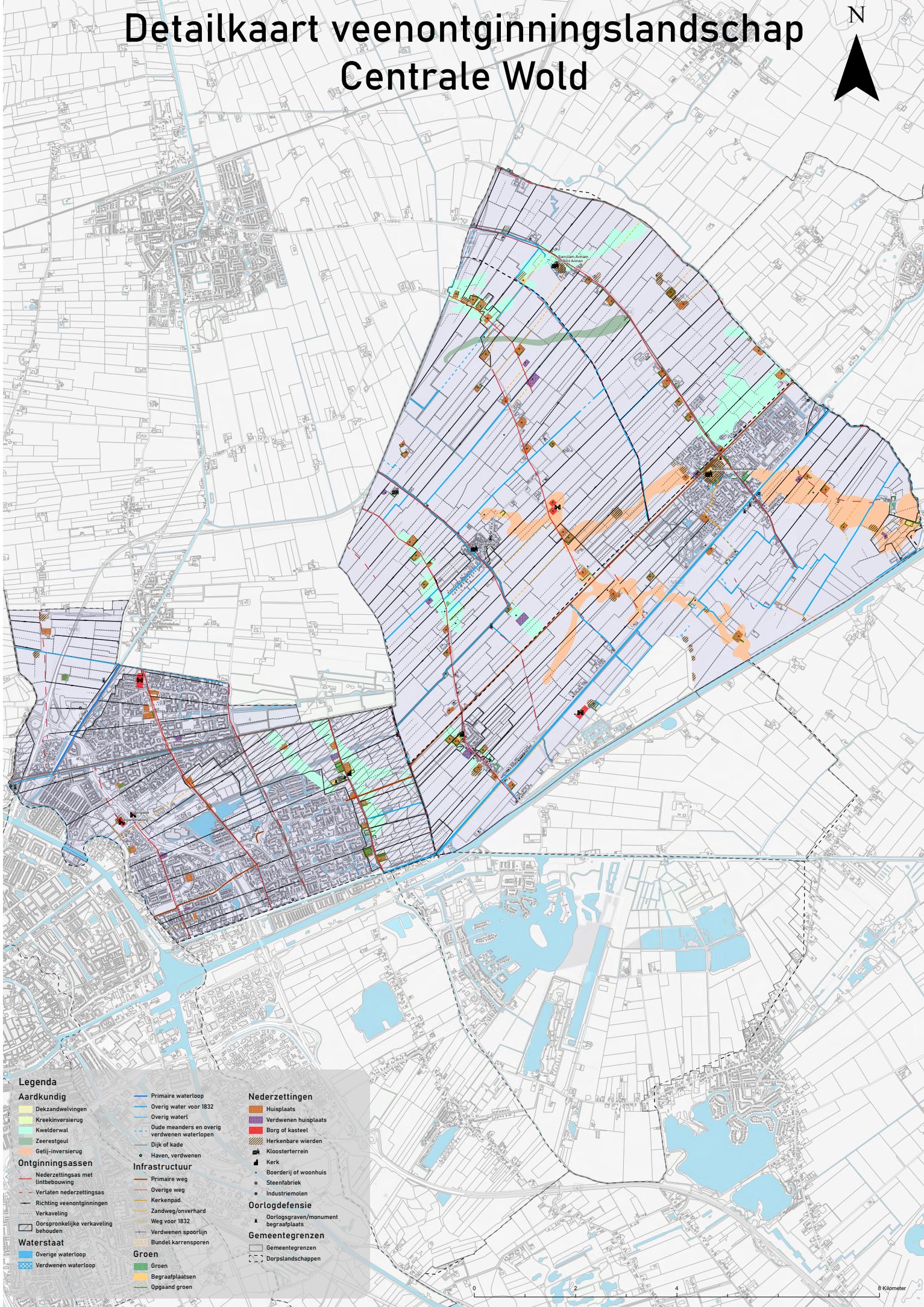
De meest in het oog springende kernkarakteristiek van het veenontginningslandschap van het Centrale Wold is de **regelmatige opstreckende verkaveling**, met haaks daarop de verschillende **bewoningslinten**. De oude **nederzettingssassen** hebben zich stapsgewijs van ontginningsas tot het einde van ieder ontginningsblok door het gebied verplaatst, met als ontginningsbasis en eerste nederzettingssas de **Wolddijk**. Het einde van deze ruim vijf kilometer lange opstrek wordt gevormd door het gehucht Steerwolde en de **Zuidwending**. De dorpsgebieden van Beijum en Noordijk werden vanuit westelijke richting vanuit het Selwerderdiepje ontgonnen en strekten zich uit tot aan de Zuidwending. Ook hier is de opstreckende verkaveling typerend voor het landschap. De meeste dorpen binnen het Centrale Wold liggen langs lange doorgaande wegen die zich in hoofdlijnen haaks op de verkavelingsrichting bevinden. Ook de **middeleeuwse waterlossingen** volgen deze richting.

Zowel de middeleeuwse **Stadsweg** als het **Damsterdiep** volgen de richting van de verkaveling. Ze zijn voor het gebied identiteitsbepalend en vele eeuwen erg belangrijk geweest voor de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied. Zo kwam tussen de Stadsweg en het Damsterdiep de handelsnederzetting Ten Post tot ontwikkeling. Langs het Damsterdiep vestigde zich industrie in de vorm van **steenovens, scheepswerven, industriemolens en kalkovens**. De kalkovens bij Garmerwolde vormen een fraai overblijfsel uit deze periode. De **Beijumerweg** en het **Boterdiep** kennen een vergelijkbare ontwikkeling. Na de aanleg van het Boterdiep werd het oorspronkelijke middeleeuwse dorpsgebied van Beijum in tweeën geknipt. De Beijumerweg maakt nu deel uit van de stadswijk Beijum, maar geeft op een aantal plaatsen haar agrarische wortels nog bloot in de vorm van een aantal boerenerven langs deze weg.

Meer algemeen kan worden gesteld dat het veenontginningslandschap van het Centrale Wold zeer **open van karakter** is. De **boerderijplaatsen** met hun middeleeuwse wortels hebben veelal nog altijd een agrarische functie. Door bomen omgeven vormen ze een mooi contrast met de omliggende **weidsheid** van het gebied.

Detailkaart veenontginningslandschap Centrale Wold

N

Legenda		
Aardkundig		
	Dekzandwelvingen	
	Kreekinversiering	
	Kwelderwal	
	Zeerestgeul	
	Getij-inversiering	
Ontginningsassen		
	Nederzittingsas met lintbebouwing	
	Verlaten nederzittingsas	
	Richting veenontginningsas	
	Verkaveling	
	Oorspronkelijke verkaveling behouden	
Waterstaat		
	Overige waterloop	
	Verdwenen waterloop	
	Primaire waterloop	
	Overig water voor 1832	
	Overig water	
	Oude meanders en overig verdwenen waterlopen	
	Dijk of kade	
	Haven, verdwenen	
Infrastructuur		
	Primaire weg	
	Overige weg	
	Kerkenpad	
	Zandweg/onverhard	
	Weg voor 1832	
	Verdwenen spoorlijn	
	Bundel karensaporen	
Groen		
	Groen	
	Begraafplaatsen	
	Opgaad groen	
Nederzettingen		
	Huisplaats	
	Verdwenen huisplaats	
	Borg of kasteel	
	Herkenbare wierden	
	Kloosterterrein	
	Kerk	
	Boerderij of woonhuis	
	Steenfabriek	
	Industriemolen	
Oorlogdefensie		
	Oorlogsgraven/monument	
	Begraafplaats	
Gemeentegrenzen		
	Gemeentegrenzen	
	Dorpslandschappen	

HOOFDLANDSCHAP

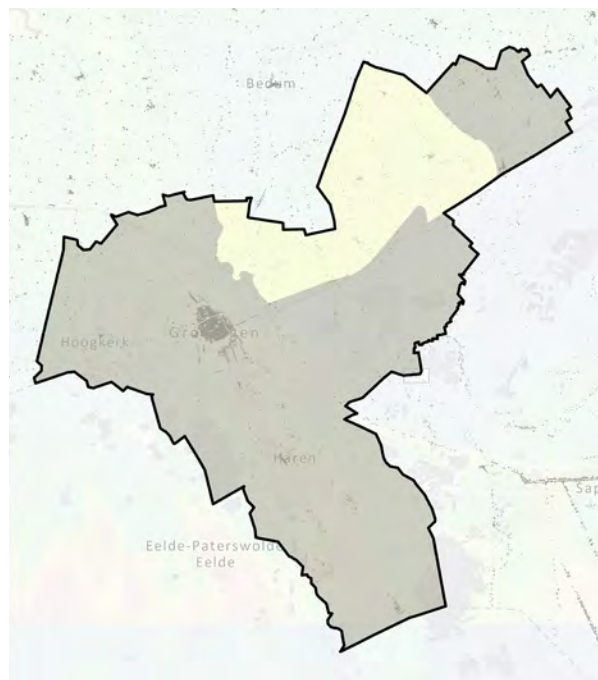
Het veenontginnings- landschap van het Centrale Wold

Inleiding

Het verhaal van het Centrale Wold is dat van opschuivende nederzettingssassen in een inlinkend verdrinkend veengebied waarbij het veen plaatsmaakte voor de zogenaamde kalkarme leekeerdgronden. Deze kleigronden hebben een humushoudende bovengrond vanwege de vele kleine brokjes veen die als restanten van het voormalige veendek nog in de bodem kunnen worden aangetroffen.¹ Behalve deze kleine brokjes veen herinnert de vrij dikke veenlaag direct onder de kerken van Thesinge, Garmerwolde en de voormalige kerk van Steerwolde ons nog aan het ooit metersdikke veenmoeras.

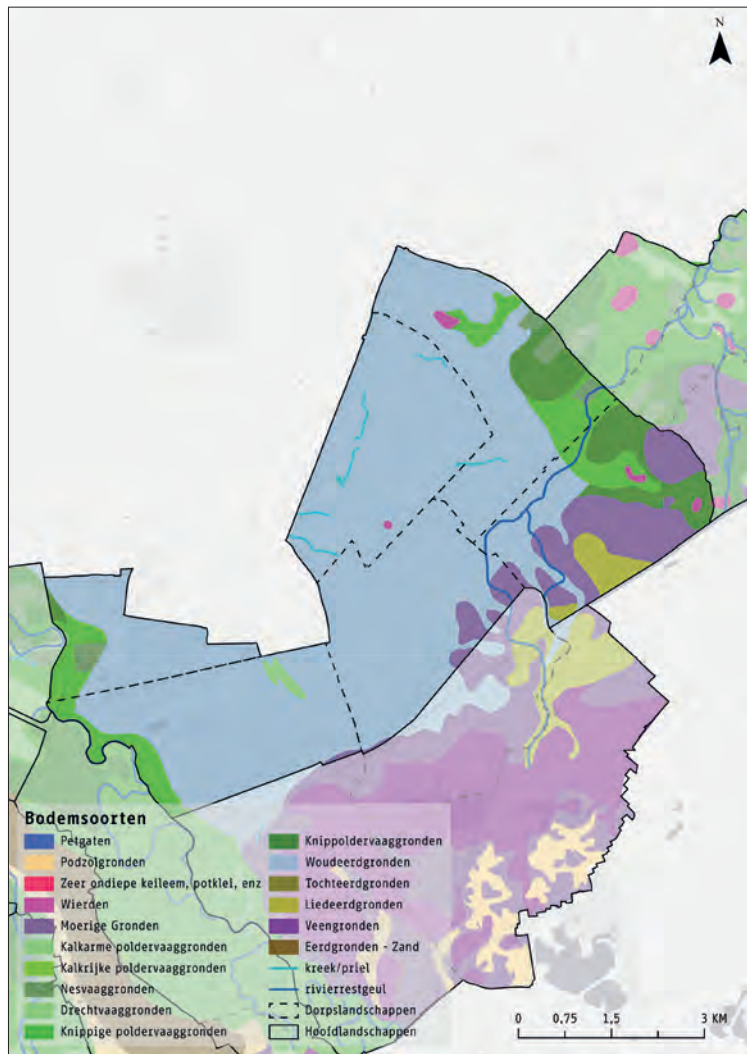
Het uitgestrekte veenmoeras van het Centrale Wold lag tussen de oostelijke oever van de Hunze en de kwelders langs de Fivel en is vanuit verschillende richtingen ontgonnen. Het grootste ontginningsblok omvatte de latere dorpsgebieden Thesinge en Ten Boer, met als basis de kwelderwal van de vroegere Fivelboezem. Vermoedelijk waren de bewoners van wierden zoals Stedum, Lellens en Ten Post betrokken bij deze ontginning. Vanaf de Fivel schoof de bewoning stapsgewijs op tot aan Steerwolde, ruim vijf kilometer richting het zuidoosten. Daar botsten de ontginners tegen de dorpsgrens van het ontginningsblok van Zuidwolde, dat vanuit de Hunze was ontgonnen van west naar oost. Vanuit diezelfde richting werd ook het veen ten oosten van Beijum en Noordijk ontgonnen, ook met de Hunze-oever als basis. De Zuidwending markeert de grens tussen de ontginningsblokken van Beijum en Garmerwolde.

Het ontginnen van het veenmoeras moet voor die tijd een grote onderneming zijn geweest waarbij veel or-

ganisatievermogen en planning was vereist. De middeleeuwse hoogveenontginningen zijn ingegeven door een toenemende bevolkingsdruk. Daarnaast is het aannemelijk dat het kleddernatte gebied door toedoen van klimatologische veranderingen beter toegankelijk werd. De pionerende boeren verbouwden aanvankelijk vooral rogge, gerst, haver en tarwe op het ontgonnen veen. Na verloop van tijd werden de nieuwe bewoners van het veen geconfronteerd met wateroverlast als gevolg van hun eigen ingrijpen in het natuurlijke ecosysteem. De vele sloten die ze hadden gegraven om het gebied bewoonbaar en bewerkbaar te maken zorgden ervoor dat de bovenste

¹ Stiboka 1986. Blad 7 Oost, 68.

De bodemkaart van het centrale Woldgebied. Onder de humushoudende bovengrond bevindt zich een donkergekleurde zware kleilaag die op veel plaatsen met het humeuze wouddek vermengd is geraakt vanwege het zogenaamde kleigraven dat hier in de negentiende eeuw op vrij grote schaal is toegepast voor het vruchtbaar maken van de grond.

laag van het veen uitdroogde en oxideerde. Daardoor trad bodemdaling op.

Om het water te beheersen, werden middeleeuwse huiswierden aangelegd. Vanaf de twaalfde eeuw werd de Wolddijk gebouwd om het ingeklonken gebied te beschermen tegen overstromingswater vanuit het noorden en oosten. Deze dijk werd aangelegd nadat het gebied al meerdere malen was overstroomd, waardoor een dunne laag klei werd afgezet op het veen. Dit creëerde woudgronden met klei en humusresten. Om water beter af te voeren, werden ook grote afwateringskanalen gegraven, zoals het Kardingermaar en het Wytwerdermaar. Het Damster-

diep (1425) had behalve een waterafvoerende functie ook een belangrijke logistieke functie. Het diep groeide uit tot een belangrijke handelsroute waardoor de oudere Stadsweg van minder belang werd. Langs het diep vestigde zich industrie in de vorm van steenfabrieken, houtzaagmolens en kalkovens. Het Boterdiep ontwikkelde zich op een vergelijkbare manier van tochtsloot tot belangrijke handelsader. Ook langs dit water kwam industrie en nijverheid tot ontwikkeling.

Ondanks de pogingen om het teveel aan water langs diepen en tochten af te voeren bleef het gebied lange tijd vatbaar voor wateroverlast. Tot diep in de achttiende eeuw stond de streek bekend als tamelijk armoedig. Het karige bestaan uitte zich in een klein boerderijtype. De boeren leefden van veeteelt, waarbij het grootste deel van hun grasland vanwege de natte omstandigheden enkel als hooiland kon worden gebruikt. Vanaf het begin van de negentiende eeuw bood het woldlandschap meer perspectief voor de boeren doordat de waterhuishouding met de komst van watermolens aanzienlijk werd verbeterd. Doormiddel van het zogenaamde kleigraven, waarbij lokaal klei werd gedolven en over het land werd uitgereden slaagden de boeren er in om de bodem aanzienlijk te verbeteren. Daardoor kon er nu ook haver worden verbouwd op de ingeklonken veengronden met kleidek. De ruilverkavelingen van de twintigste eeuw, in combinatie met de mechanisatie binnen de landbouw en het gebruik van kunstmest, maakten dat het landschap nog veel intensiever in gebruik kon worden genomen.

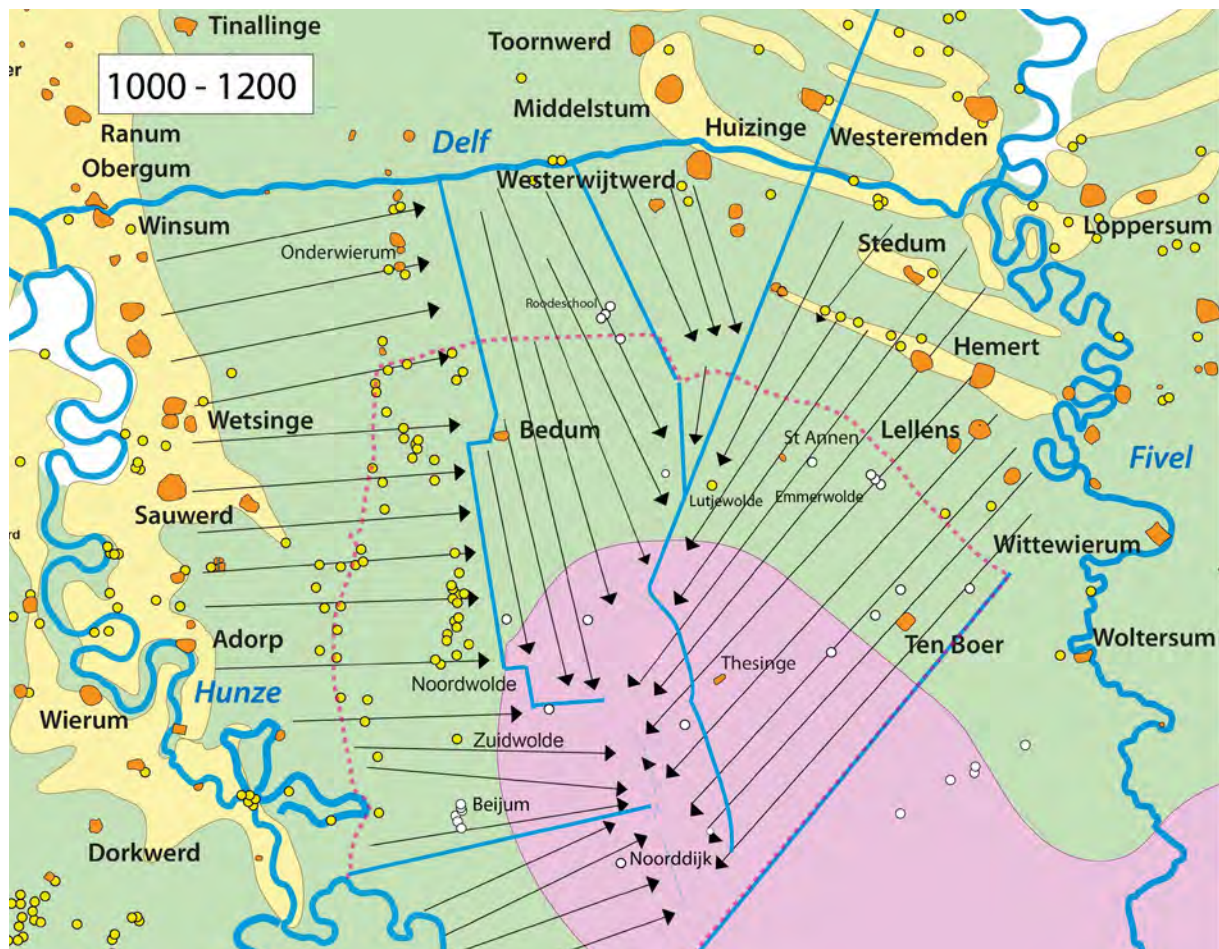
Het ontginningsverhaal van het Centrale Wold wordt in het landschap verteld door een aantal opvallende landschapselementen en ruimtelijke lijnen, waarbij de oorspronkelijke opstreckende smalle veenverkaveling met haaks daarop de voormalige nederzettingssassen zeer sprekend op oude kaarten terug te vinden zijn. In het huidige landschap zien we delen hiervan terug in lange rechte sloten en wegen en verhoogde boerderijplaatsen. Het deel van het Centrale Woldgebied dat binnen de grenzen van de gemeente Groningen valt wordt gevormd door de deelgebieden Sint Annen, Thesinge, Garmerwolde, Ten Boer, Noordijk en Beijum.

Sint Annen

De bodem van het deelgebied Sint Annen kent twee gezichten. De gespletenheid toont zich vanaf de Boersterweg als je van Ten Boer naar Sint Annen rijdt. Rechts liggen zware, knippige kleigronden. Aan de linkerkzijde vindt je de voor het Centrale Woldgebied kenmerkende woudeerdgronden. De Boersterweg vormt de tweede van de in totaal zeven middeleeuwse nederzettingssassen die in de loop van twee of driehonderd jaar haaks op de noordnoordoost-zuid-zuidwest gerichte ontwateringsloten tot stand zijn gekomen, met als eindstation Steerwolde. Even ten zuidwesten van Steerwolde kwam de ontginning tot stilstand omdat de grens van het dorpsgebied van Zuidwolde in de weg lag. De Boersterweg markeert het oudste deel van de Wolddijk. Ze is later verlegd

richting het noordoosten.² Dat verklaart ook waarom de zware kleibodem deels doorloopt vanuit het oude wierdenlandschap rondom de Fivel tot aan de Boersterweg.

De huidige Wolddijk kan aangewezen worden als eerste nederzettingssas van het destijds zeer uitgestrekte veenmosmoeras dat vanuit het al langer bewoonde kweldergebied ter hoogte van Lellens werd ontgonnen. Langs en iets van deze vroeg dertiende-eeuwse dijk afgelegen vinden we een aantal middeleeuwse bewoningsplaatsen, waarvan de meest markante cluster terug kan worden gevonden ter hoogte van Emmerwolde. De naam Emmerwolde wordt al in elfde eeuwse kloosterregisters vermeldt en heeft betrekking op de afkomst van deze veenpioniers. Het woord 'Emmer' verwijst namelijk naar

➊ Middeleeuwse agrarische veenontginningen vanuit het reeds bewoonde wierdenlandschap richting het nog onontgonnen veenmoeras. Bron: Westerink 2022.

² Westerink 2022, 288-289.

de in het deelgebied Lellens gelegen wierde Hemert. Emmerwolde was dus het moeras of de wildernis die vanuit Hemert is ontgonnen. Wat nu nog rest van deze oude bewoningsplaatsen zijn vier deel geëgaliseerde huiswierden, zo'n 600 meter ten oosten van de Boersterweg.³

De volgende reeks van huiswierden en opgehoogde boerderijplaatsen vinden we langs de Boersterweg. Met een hoogte van twee meter is de ovaalvormige wierde van Sint Annen het meest in het oog springend. De wierde markeert deels het kloosterterrein van het voormalige cisterziënzer vrouwenklooster Sint Annen, dat zich rond het jaar 1340 op deze plek heeft gevestigd. Ze werd gesticht als dochterklooster van het klooster Aduard, en stond om die reden ook wel bekend als 'Klein Aduard'. De plek zal al eerder bewoond zijn geweest en werd geschonken door Addert van Thyum, een aanzienlijke dame van adellijke komaf. Mogelijk bezat zij op de plek van het latere klooster een steenhuis of heerd met de naam Inrahus. De naam betekent 'het meest landinwaarts gelegen huis' en kan worden afgezet tegen het Uiterhuis onder Thesinge. In deze naamgeving schijnt de opschuivende bewoning vanaf de Wolddijk tot aan het dorpsgebied Zuidwolde door.⁴

Het negentiende-eeuwse landschap rondom Sint Annen werd gebruikt voor zowel veeteelt als akkerbouw. Ook in de eerste fase van de bewoning in het veen was akkerbouw mogelijk. De zeer humeuze en goed ontwaterde veenbodem liet de teelt van rogge, gerst, haver en wintertarwe toe.⁵ Na inklinking van het veen en de daaropvolgende wateroverlast was het gebied enkel geschikt voor hooiwinning en veeteelt. Dat veranderde gaandeweg de negentiende eeuw door de oprichting van waterschappen waardoor de afwatering aanzienlijk werd verbeterd, met De Waterlozing als belangrijkste ontwateringssloot. Het teveel aan water werd met een poldermolen en vanaf 1850 met een gemaal direct ten noorden van Sint Annen richting het Kardingermaar gemalen. De Waterlozing vormt deels de grens tussen de dorpsgebieden van Sint Annen en Thesinge en markeert mogelijk ook een oude nederzetting. Naast het verbeteren van de waterhuishouding investeerden de boeren in het vruchtbaar maken van de grond. Eerst doormiddel

van het zogenaamde kleigraven, waarbij de onderliggende kleibodem werd vermengd met de bouwvoor; later door het toedienen van kunstmest.

Het agrarische karakter van het landschap werd in de negentiende eeuw weerspiegeld in de beroepsamenstelling van de inwoners van Sint Annen. Het dorp bestond rond 1830 hoofdzakelijk uit boerderijen en arbeidershuisjes, met daarnaast ook nog een aantal woningen voor een kleermaker, een schoenmaker, een kuiper, een timmerman en een molenaar.⁶ Voor de kerkgang waren de bewoners aangewezen op de kloosterkerk van Ten Boer. Pas in 1889 kreeg Sint Annen een eigen kerkje. Het gemeente karakter van het boerenbedrijf verdween gaandeweg de twintigste eeuw toen steeds meer boeren zich in de melkveehouderij gingen specialiseren.

Thesinge

Het deellandschap Thesinge vormt het vervolg van de doorschuivende veenontginning vanuit het wierdenlandschap van Lellens en Hemert. Als de we Waterlozing tot een oude nederzettingssas rekenen, dan tekent het eerstvolgende en daarmee vierde bewoningslint zich af langs de Schultingaweg ter hoogte van Lutjewolde. Van Lutjewolde wordt gedacht dat de toenmalige ontginning is opgestart door pioniers uit het al veel langer bewoonde wierdedorp Westeremden. De eerste vermelding van deze groep middeleeuwse huiswierden dateert uit de tiende eeuw en laat zich lezen als Amuthariouuvalda: 'Het wold of de wildernis van Westeremden'. Later, rond 1400 is er sprake van Littekewalda. Lutkewolde vormde ooit een eigen parochie maar is uiteindelijk samengevoegd met de parochie Bedum. De kerk werd in 1601 afgebroken.⁷

De oude boerderijplaatsen tussen de Thesingerweg tussen Lutjewold en Sint Annen en de Thesinger Molensloot lijken een voortzetting van de nederzettingssas langs de Schultingaweg. Een kleine vijfhonderd meter ten zuidoosten daarvan ligt een vijfde nederzettingssas in het landschap die wordt gevormd door een aantal oude boerderijplaatsen aan weerszijden van de Thesingerweg. Ze vormen tezamen het gehucht Achter Thesinge. Aan het einde van deze weg

3 Ibidem.

4 Feenstra 2001, 23.

5 Ligtendag 1988, 188.

6 HISGIS, Fryske Akademy .

7 Westerink, 2022, 295

① Een kleurrijke pagina uit het gebedenboek dat door nonnen van het Benedictijnerklooster Germania werd vervaardigd.

leidt de Molenlaan ons richting het dorp Thesinge. Ter hoogte van de dorpswierde zijn we inmiddels aanbeland bij de zesde oude bewoningsas. Er is weinig bekend over de ouderdom van deze bijna twee meter hoge dorpswierde, maar ze kreeg naamsbekendheid nadat het benedictijnerklooster Germania de verhoogde plaats in het landschap tot haar thuis maakte. De stichting van dit klooster was tamelijk vroeg, mogelijk nog vóór 1200.⁸ Het klooster werd als dubbelklooster gesticht, maar in de praktijk woonden er enkel nonnen die zich bezighielden met het kopiëren van boeken en het versieren van teksten. Na de Reductie van Groningen in 1594 werden de kloostergebouwen afgebroken, met uitzondering van de kerk. Ruim tweehonderd jaar later is ook de oorspronkelijke kruiskerk afgebroken. Alleen het koor is behouden gebleven en siert nu nog altijd het landschap. Onder de kerk is een veenlaag met een dikte van een meter aangetroffen.⁹ De veenlaag is door de bouw van de kerk geconserveerd gebleven, terwijl

het veen in de omgeving door ontwatering, oxidatie en inklinking verloren is gegaan.

De zevende en laatste nederzettingen die we tussen de Wolddijk en de grens met Zuidwolde gewaar kunnen worden ligt langs de Lageweg ter hoogte van het gehucht Steerwolde. Steerwolde wordt voor het eerst in de elfde eeuw genoemd in een oud kloosterregister. Men spelde toen 'Stedarauualda': De wildernis of het wold dat aan Stedum toebehoort.¹⁰ De ontginning van het veenmosmoeras tussen Stedum en Steerwolde vond plaats door het graven van lange, kaarsrechte sloten haaks op de hellingshoek van de flauw oplopende veenkoepel. Vanwege de sloten stroomde het in het veenmos opgeslagen water van hoog naar laag richting de reeds 1000 jaar lang bewoonde kwelders. De hoofdstuctuur van dit middeleeuwse verkavelingspatroon is in grote lijnen bewaard gebleven. In de huidige verkaveling is nog duidelijk terug te zien waar de ontginningsblokken

8 Feenstra 2001, 31.

9 Westerink, 2022, 295.

10 Ibidem.

van de dorpen Zuidwolde en Bedum met het lange ontginningsblok tussen de Wolddijk en Steerwolde met elkaar botsten. Deze plek wordt gemarkeerd door de Zuidwending. Steerwolde had ooit een eigen kerk waarvan de resten tijdens een opgraving terug zijn gevonden. De parochie is vermoedelijk al vanaf de dertiende eeuw opgeslokt door het klooster van Thesinge waarna in de eeuwen daarna het kerkgebouw in verval is geraakt.¹¹

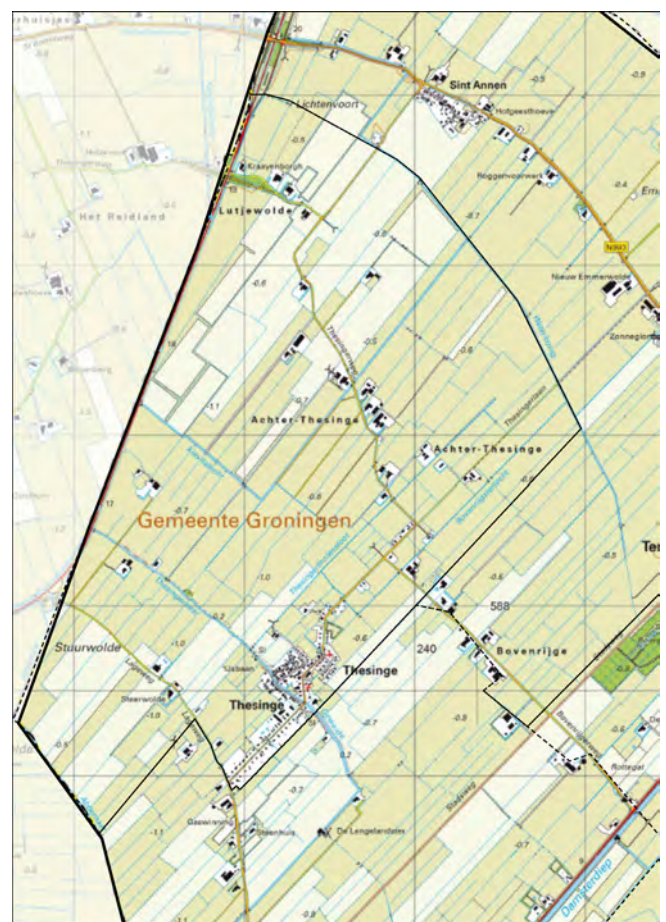
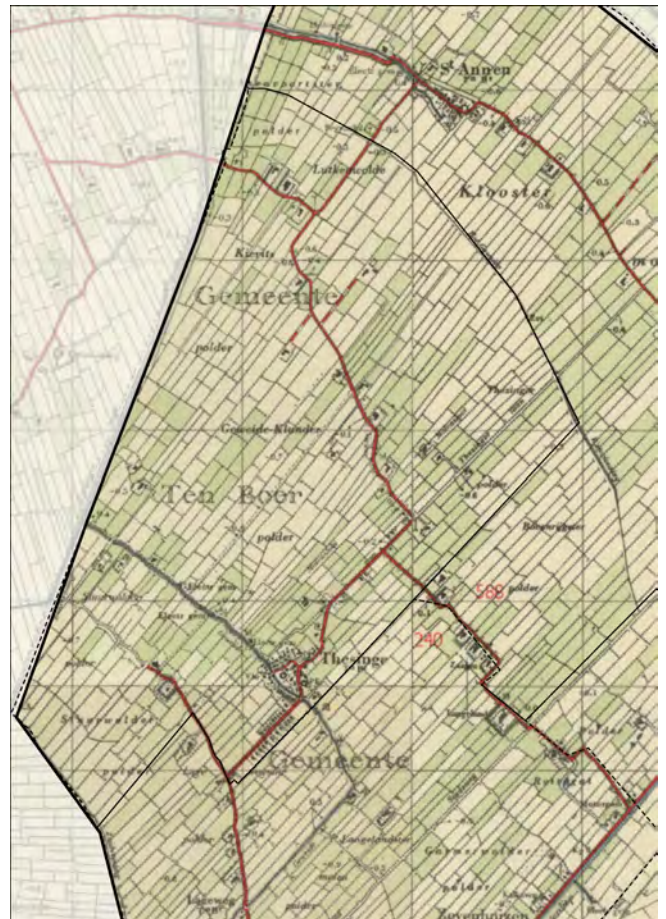
Het negentiende-eeuwse landschap rondom Thesinge tekent zich net als de andere deellandschappen van het Centrale Woldgebied af als een lappendeken van weilanden en akkers. Van tijd tot tijd werd grasland tot akkerbouwgrond gescheurd, en werden weilanden als akkers in gebruik genomen. Tegenwoordig vindt er nog altijd zowel akkerbouw als veeteelt plaats in dit deellandschap, maar in tegenstelling tot de negentiende eeuw liggen de akkerpercelen en de weilandpercelen nu meer geclusterd bij elkaar. De opstreckende verkaveling is deels bewaard gebleven in de vorm van lange doorlopende sloten, maar van het oorspronkelijke kleinschalige smalle karakter van de percelen is geen sprake meer omdat er tussen 1950 en 2023 veel afzonderlijke landerijen zijn samengevoegd door het dempen van vele kilometers sloten. Een laatste stap in deze metamorfose vormde de landinrichting Bedum-Ten Boer die vanaf 1998 in gang is gezet.

Ten Boer en Garmerswolde

Ten Boer

Het deellandschap Ten Boer vormt een overgangszone tussen het zeekleilandschap van de Fivel en het veenontginningslandschap van het Centrale Wold. Het dorp Ten Boer ligt precies op de grens van beide landschappen met ten noorden van de Gaaikemakweg zware klei en ten zuiden daarvan de woudeergronden. Langs de Brouwerschapsweg ligt een aantal wierden die zijn ontstaan langs een zijtak van de Fivel. Het riviertje is uiteindelijk dichtgeslibd en wordt nu vanwege haar hogere ligging gebruikt als weg tussen Ten Boer en Woltersum. De dorpswier-

➡ *De gevolgen van de ruilverkaveling zijn goed waarneembaar wanneer je de topografische kaart van omstreeks 1950 met de kaart van 2022 vergelijkt.*

11 Ibidem.

de van Ten Boer met een hoogte van zo'n twee meter werd al vanaf de midden-ijzertijd bewoond. Ter hoogte van de boerderij Waschhuis aan het einde van de Washuisterweg bij het Eemskanaal zijn twee huiswierden aangetroffen die in de Romeinse tijd zijn opgeworpen.¹² Vermoedelijk betreft het hier een zeer vroege en opgegeven veenontginning vanuit de Oude Kwens, die rond die tijd als veenriviertje door het hoogveenmoeras stroomde.

Tijdens een archeologisch onderzoek in de oostelijke woonwijk van Ten Boer zijn in 1998 en 2020 delen van een overslibde huiswierde opgegraven die in de achtste eeuw werd opgeworpen en plaats bood aan één boerderij. Nadat de wierde in de tiende en elfde eeuw nog verder werd uitgebreid is ze in de eeuwen daarna weer verlaten vanwege wateroverlast.¹³ De wateroverlast zal verband hebben gehouden met de ontginning van het veen ten zuiden van Ten Boer. Die veenontginning hier geresulteerd in een opstrekende verkaveling vanaf de wierde van Ten Boer tot aan het dorpsgebied van Noordijk, waar beide ontginningssystemen op elkaar zijn gebotst. Mogelijk heeft de opschuivende bewoning in het veen richting Garmerwolde er voor gezorgd dat er bovenop de dorpswierde van Ten Boer in de twaalfde of dertiende eeuw ruimte ontstond voor de bouw van een klooster. Wanneer het benedictessenklooster Ten Boer precies is gesticht is niet bekend. De kloosterkerk dateert uit de dertiende eeuw.¹⁴

In de late middeleeuwen was Ten Boer goed bereikbaar vanuit de stad via de Stadsweg. De Stadsweg ligt op een dijk (de Buursterzijdwending) en behoorde tot de zogenaamde koningswegen die in de elfde eeuw op initiatief van Duitse koningen zijn aangelegd. De weg stond in verbinding met andere koningswegen en leidde uiteindelijk helemaal tot Emden. Langs de weg trokken vele handelaren, waaronder ook veehandelaren die de Stadsweg als ossendrift gebruikten. De magere ossen werden vanuit Noord-Duitsland en Denemarken richting Groningen gedreven en daar vetgemest in de stadshamrikken. De weg verloor aan belang nadat het Damsterdiep werd aangelegd in 1424. De aanleg van dit diep heeft invloed gehad op de ruimtelijke ontwikkeling van Ten Boer. Waar de bewoning eerst vooral op de oude wierde was geconcentreerd, ontstond er na de aanleg van het Damsterdiep ook bebouwing ten oosten van de Wierde. Dit deel van het dorp is vooral in de periode na 1850 behoorlijk gegroeid na de vestiging van industrie in de vorm van zaagmolens, pelmolens en kalkovens. Korenmolen De Widde Meuln bij de Boltbrug werd in 1839 gebouwd en bepaalt nog altijd de aanblik van het dorp.¹⁵ Ooit stonden er langs het Damsterdiep 33 molens tussen Groningen en Delfzijl. Daarvan is alleen de Widde Meuln blijven staan.

Garmerwolde

Vanaf de westelijke oeverwal van de Fivel achter Ten Boer hebben de middeleeuwse veenbewoners zich

12 Westerink, 2022, 306-308; zie ook Miedema 1983.

13 Westerink, 2022, 309.

14 Feenstra 2001, 24.

15 Ibidem 98.

📍 Een deel van de onverharde Stadsweg richting Ten Boer rond 1970. Inmiddels liggen hier betonplaten. Bron: Historische Vereniging Ten Boer.

📍 *Negentiende-eeuwse kalkovens langs het Damsterdiep bij Garmerwolde. Bron: Groninger Archieven.*

(gelet op de oude bewoningslinten) in een aantal sprongen een weg gegraven door het veenmoeras tot aan het huidige Garmerwolde. Iets ten zuidoosten daarvan zijn ze op het territorium van Noordijk vastgelopen. De Borgsloot of Borgwal markeert nog altijd de grens tussen de beide dorpsgebieden. Ten tijde van de middeleeuwse ontginningen was het niet meer dan een sloot waarlangs aan één zijde een wal wat opgeworpen, zodat voor iedereen duidelijk was dat op dit punt twee dorpsterritoria aan elkaar grensden.

Het middeleeuwse bewoningslint van Garmerwolde tekent zich af langs de huidige dorpsweg in de vorm van een aantal verhoogde boerderijplaatsen en een kerkwierde met een hoogte van anderhalve meter.¹⁶ Onder de kerk is een laag veen bewaard gebleven; een duidelijke aanwijzing dat de kerk destijds is gebouwd in een landschap dat toen nog hoofdzakelijk uit veen bestond. In de eeuwen daarna zakte de bodem rondom de kerk in, terwijl het door de kerk afgedekte veen haar vocht vast wist te houden. De romano-gotische kerk van Garmerwolde verrees op

deze plek tussen 1250 en 1275. Het schip werd gesloopt, maar de vrijstaande klokkentoren, het koor en het transept zijn bewaard gebleven.

Een ander relict uit deze tijd toont zich in de contouren van het terrein van de voormalige Germersmaborg in de vorm van een gracht. De borg lag tussen het Damsterdiep en de Grasdijksterweg en stond behalve Germersma ook bekend als Gerldmerawalda; 'ruig veengebied van de persoon Geldmer'. Het dorp Garmerwolde ontleent haar naam aan deze borg.¹⁷

Garmerwolde heeft in de late middeleeuwen en nieuwe tijd kunnen profiteren van zowel de Stadsweg als het Damsterdiep. In het jaar 1881 werd tussen beide assen een waterschapspolder opgericht. Deze Garmerwolderpolder besloeg 250 hectare en raakte via een windmolen ter hoogte van de Garmerwolderbrug haar overtollige water kwijt op het Damsterdiep. In datzelfde jaar ontstond ook de kleinere Langelandstermolenpolder (90 hectare) en een polder met een omvang van 35 hectare tussen de Stadsweg en het Geweide. Het Geweide vormde een belang-

¹⁶ Westerink 2022, 296.

¹⁷ Ibidem. Zie ook Formsma 1987, 120.

rijke afwateringsader, gelet op de vele watermolens die rond 1850 langs deze sloot waren te vinden.

Binnen het Centrale Woldgebied vormt de Buursterzijdwending, de dijk waarop de Stadsweg is aangelegd en dwars door het deellanschap Garmerwolde loopt een belangrijke waterscheiding. Alle afwateringsloten ten noorden van deze dijk waterden af richting het Kardingermaar dat in verbinding stond met het Winsummerdiep bij Onderdendam. Ten zuiden maalde men het water via het Damsterdiep naar Delfzijl. De Buursterzijdwending is vermoedelijk in de dertiende eeuw aangelegd, toen de oorspronkelijke afwatering via de Fivel problemen gaf vanwege het inklinkende veen en de dichtslibbende Fivel. Als waterkerende dijk stelde de Buursterzijdwending niet veel voor. Uit een tekst uit het jaar 1567 kunnen we opmaken dat de dijk en de omliggende landerijen in de winter onder water stonden.¹⁸

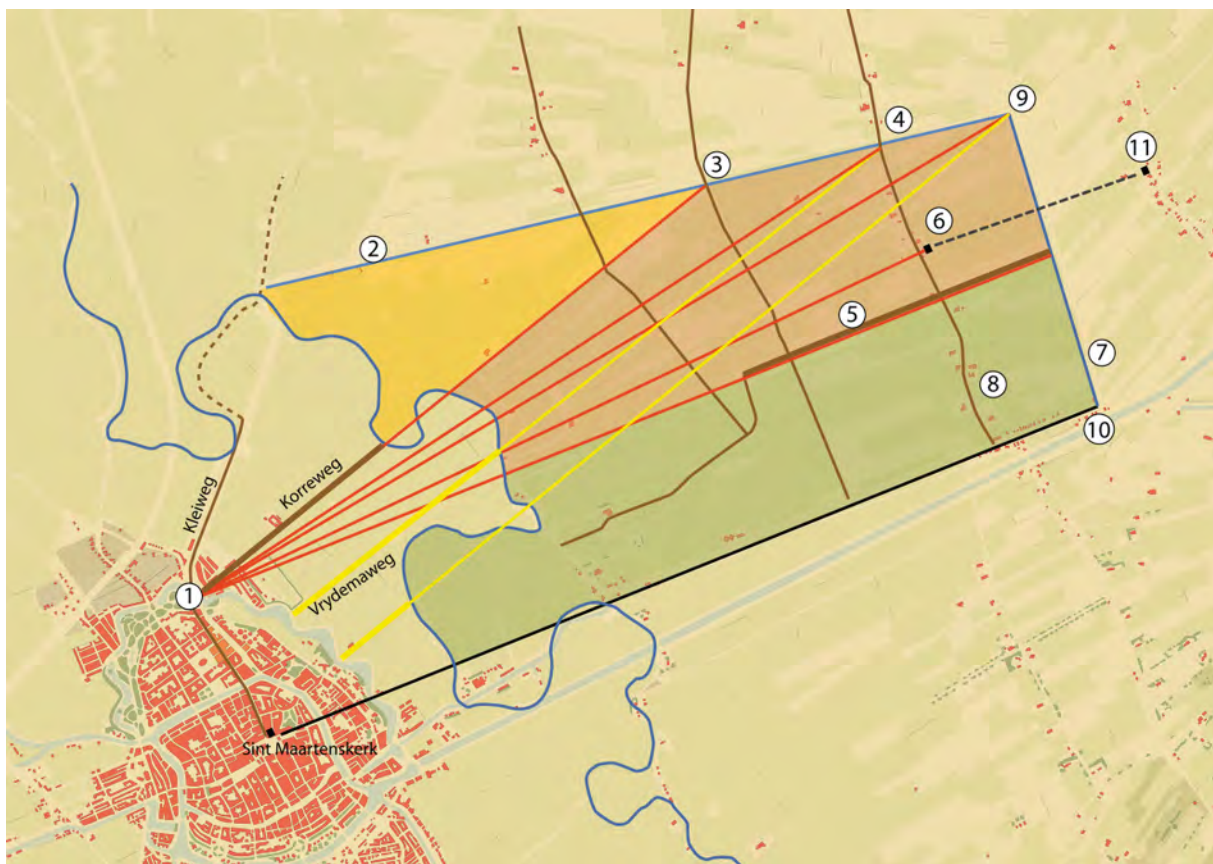
Het Damsterdiep bij Garmerwolde trok net als bij Ten Boer en Ten Post gaandeweg de negentiende eeuw en vanaf het begin van de twintigste eeuw industrie

naar zich toe. De drie kalkovens die in opdracht van industrieel F. Wigboldus zijn gebouwd in het jaar 1876 staan nog steeds overeind en worden tegenwoordig bewoond en als rijksmonument beschermd. Het gehucht Zevenhuisjes stamt uit de twintigste eeuw. Rond 1832 stond er een enkel huisje dat dienst deed als café en herberg 'Kaakheem' voor schippers die op het Damsterdiep voeren en een plek zochten om te overnachten. De kastelein was tevens tolmeester.

Noordijk en Beijum

Noordijk

Het deellandschap Noordijk wordt gevormd door de landerijen ten zuiden van de Beijumerzuidwending, ten oosten van de Hunze, ten westen van de kerspeligrens tussen Noordijk en Garmerwolde en ten noorden van het Damsterdiep. De opstreckende verkaveling verradt dat er ook hier sprake is geweest van een veenmoeras dat door ontginning is ingeklonken. Ook de bodemkaart laat geen twijfel; vrijwel het gehele gebied bestaat hier uit de voor ontgonnen

④ De middeleeuwse verkaveling van het dorpsgebied Noordijk is geijkt op de stad Groningen. Bron: Jan van den Broek 2007.

18 Van den Broek, www.vaneemstotlauwers.nl.

veengronden kenmerkende woudeerdgronden, met uitzondering van de met klei bezette oevers van de Hunze en een afzetting van kalkrijke klei ter hoogte van Noordijk. Als ontginningsbasis hebben de toenmalige kolonisten gebruik gemaakt van de Hunze, die hier bekend staat als het Selwerderdiepje.

De middeleeuwse strokenverkaveling lijkt op het eerste gezicht eenduidig opstrekkend, maar als je beter kijkt zijn er drie vlakken met daarin verschillende verkavelingsstructuren te ontdekken, die volgens een vooropgesteld plan lijken te zijn uitgezet in het veen vanuit de stad Groningen. Het meest noordwestelijke vlak kenmerkt zich in een taps toelopende strokenverkaveling die op het snijvlak tussen de Beijumerzuidwending (2, 4) en de Dwarsdijk bijelkaar komt (3). Vanaf dit punt kun je een rechte lijn trekken tot aan het begin van de Korreweg (1). Hiervanuit lijkt ook de structuur van het tweede vlak te zijn bepaald, waarbij de verkaveling uitwaaiert tegen de Beijumerzuidwending en de Borgsloot. De zuidelijke grens van dit vlak wordt gevormd door de Stadsweg (5). Het derde verkavelingsvlak kenmerkt zich door parallel aan elkaar lopende ontwateringssloten tussen de Stadsweg en het Damsterdiep. De Borgsloot (7, 9) vormt een zeer oude grens in het veen en kwam tot stand precies tussen de kerken van Noordijk (6) en Garmerwolde (11), zodat de boeren van beide dorpsgebieden wisten tot hoever ze hun kavels door konden trekken. Ook de zuidelijke grens van Noordijk, het Damsterdiep is niet willekeurig ontstaan; ze is geraaid op de Sint Maartenskerk (Martinitoren) van Groningen. De Ruischerbrug (10), de plek waar het gemeentehuis van de voormalige gemeente Noordijk tot 1969 was gevestigd ligt op het snijvlak van de Borgsloot en het Damsterdiep.¹⁹

In hoeverre de kolonisatie van Noordijk als oostelijk veenmoeras van de stad Groningen is ingegeven door bisschoppelijke bemoeienis valt moeilijk vast te stellen. Het gebied behoorde in de elfde eeuw toe aan de bisschop van Utrecht nadat de Duitse koning in 1040 alle rechten behorende tot Groningen, inclusief het recht op de onontgonnen wildernis afstond aan het bisschoppelijke gezag. Het is goed mogelijk dat de bisschop vervolgens de wildernis heeft uitge-

geven aan Friese boeren die het veen zijn ingetrokken om het tot goed cultuurland te maken, waarbij het moeras in drie verschillende blokken werd verdeeld. Als tegenprestatie waren de middeleeuwse bewoners van Noordijk onder andere verplicht om jaarlijks heffingen te betalen aan de bisschop. Zo werd er door de bisschop belasting geheven op ieder huis met een schoorsteen, de zogenaamde 'rookpenning'.²⁰

Noordijk wordt in het jaar 1323 vermeldt als Northdic. Gezien de kalkrijke klei in de directe ondergrond lijkt de nederzetting te zijn ontstaan op een oeverwal van een brede getijdengeul, die na de ontginning van het veen weer aan de oppervlakte is komen te liggen.²¹ De restanten van deze geul zijn op de hoogtekartaar duidelijk zichtbaar. Tegen die tijd had het dorp al enkele voorgangers gehad, gezien de oude bewoningsslinten tussen het huidige Noordijk en de Hunze. De naam verwijst mogelijk naar de ligging ten noorden van de Stadsweg, die als lage dijk als waterscheiding fungeerde. Het dorp Noordijk groeide uit tot een lang lint met verhoogde boerderijplaatsen langs de Noordijkerweg. De kerk werd gebouwd op een wierde met een hoogte van anderhalve meter hoog. Rond 1830 bestond de kern van het dorp behalve deze kerk uit een handvol boerderijen en losse huisjes. Veel groter dan dat is het in de twintigste eeuw ook niet geworden. Een groot deel van het agrarische cultuurlandschap met afwisselend weilanden en akkers maakte vanaf 1971 plaats voor woningen toen er werd begonnen met de aanleg van de wijk Lewenborg. Daarbij werd het eerste deel van de eeuwenoude Stadsweg uit het landschap gewist.²² Ter hoogte van Oosterhogebruf is nog een deel van de Stadsweg aanwezig. In de beginjaren '90 werd er begonnen met de aanleg van recreatiegebied Kardingge. De resterende weilanden van het deellandschap worden sindsdien beheerd door Natuurmonumenten.

Beijum

Het landschap rondom Beijum is rond de jaartelling bewoond geweest.²³ Er zal toen sprake zijn geweest van bewoning op wierden langs een kreek of getijdegeul in een kwelderachtig landschap met naar het oosten toe een uitgestrekt veengebied. In de eeuwen

19 Van den Broek 2007, 394.

20 Ibidem, 295.

21 Westerink 2022, 296.

22 Nieuwblad van het Noorden 3-3-1971.

23 Westerink 2022, 296.

📍 Op deze foto zien we het erf van Beijumerweg 17 in het jaar 1972. Bron: Groninger Archieven.

daarna heeft het veen zich uitgebreid en is de bewoning opgegeven. In de loop van de elfde of twaalfde eeuw is het moeras ontwaterd door kolonisten die vanuit het gebied dat nu wordt gemarkeerd door de Wolddijk oostwaarts het veen in zijn getrokken. Vermoedelijk waren daarbij drie groepen kolonisten betrokken, waarbij het eerste ontginningssysteem direct ten noorden van de Beijumerzuidwending zich het verst naar het oosten heeft verplaatst. Een tweede ontginningsblok werd vanuit dezelfde windrichting georganiseerd, maar liep iets eerder vast op de ontginning die vanuit Bedum en Zuidwolde het veen in waren getrokken. Het derde en meest noordelijke blok is vrij kort en kenmerkt zich door een min of meer blokvormige verkaveling.

De zuidelijke grens van dit deellandschap wordt gevormd door de Beijumerzuidwending. Deze ruim 12 kilometer lange lijn is eeuwenlang bepalend geweest, zowel als territoriale grens en als waterstaatskundig element. Het feit dat de verkaveling van Noordijk stukloopt op de Beijumerzuidwending kan worden geïnterpreteerd dat deze lijn vrij vroeg in het veen is getrokken (mogelijk elfde eeuws), op het moment dat de gebieden ten zuiden daarvan nog niet waren verdeeld in lange, opstreckende kavels.²⁴ De zuidwending zorgde er als dijk voor dat het gebied ten zuiden daarvan niet naar het noorden af kon wateren. Ze beschermde het gebied dus als het ware tegen wateroverlast vanuit het zuiden.

Met het verbinden van natuurlijke watergangen tot het Boterdiep halverwege de veertiende eeuw werd het Beijumer landschap in tweeën geknipt. Het diep had in eerste instantie met name een waterafvoerende functie, maar werd in het jaar 1611 verbreed waardoor het een stuk makkelijker werd om van Groningen naar Bedum te varen. De jaagpaden langs het Boterdiep stammen uit het midden van de zeventiende eeuw.²⁵ Op de kadastrale kaart van omstreeks 1830 zien we behalve het Boterdiep nog een opvallende lijn in het landschap die de opstreckende verkaveling doorsnijdt. Het is de Beijumerweg. Langs deze weg stonden in de negentiende eeuw vijf boerderijen, waarvan de erven nu nog in het inmiddels bebouwde landschap nog terug kunnen worden gevonden. Archeologische opgravingen ter hoogte van de Beijumerweg 17 en 19 wekken de indruk dat het gebied in de vijftiende en zestiende eeuw niet of nauwelijks bewoond is geweest vanwege het ontbreken van aardewerk uit die periode. In die zin lijkt Beijum illustratief voor de leegloop van het ingeklonken veengebied ten noorden van Groningen. Aan het begin van deze periode heeft Beijum ook haar benoemingsrecht van de pastoor verloren aan het Sint Geertruidsgasthuis, waarna de kerk werd teruggebracht naar een kapel.²⁶ Dat de streek vanaf de zeventiende eeuw weer bewoond is geraakt heeft te maken met de verbeterde waterbeheersing van de door water geteisterde landerijen door de introductie van watermolens.²⁷

24 Van der Broek 2015.

25 RAAP 2020, 92.

26 Veenman en Kortekaas 2012, 17-19.

27 Ligtdag 1994, 171-178.

HOOFDLANDSCHAP

Het veenontginnings- landschap van het Duurswold

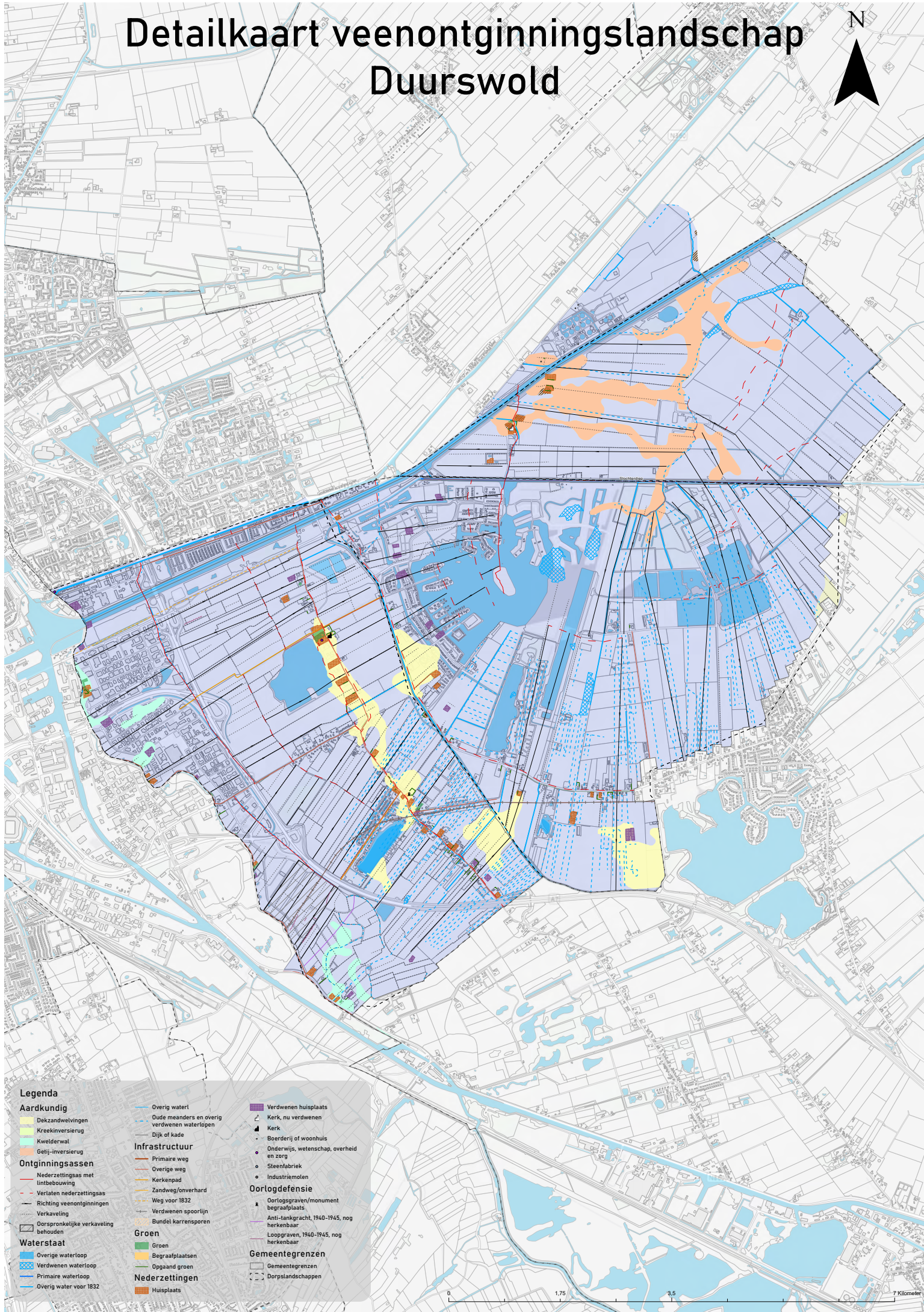
KERNKARAKTERISTIEKEN

Het veenontginningslandschap van Duurswold kenmerkt zich door een lange **opstreckende verkaveling**, met haaks daarop een aantal **ontginningsassen**. De meest herkenbare ontginningsas wordt gevormd door de nu nog bewoonde Engelberterweg met daaraan de **lintdorpen** Middelbert en Engelbert. Een aantal **middeleeuwse kerkpaden** volgen de richting van de verkaveling vanuit de eerder bewoonde ontginningsassen tussen de Hunze en de plek waar de veenontginning tot een einde kwam en waar de kerk werd gebouwd.

Verschillende kaarsrechte **middeleeuwse waterlopen** zoals de Borgsloot, de Euvelgunner en Engelberterwaterlossing liggen haaks op de opstreckende verkaveling. De **Kleisloot** heeft een natuurlijke oorsprong als zijtak van de Fivel. Deze watergang markeert de grens tussen de dorpsgebieden Heidenschap en Harkstede en diende zo'n duizend jaar geleden als de ontginningsbasis van beide ontginningsblokken. Het **Slochterdiep** werd in 1659 gegraven als kanaal om turf vanuit de veenkoloniën naar de stad te transporteren. In grote delen ten noorden van de Hoofdweg is in de negende eeuw turf gewonnen, waarbij de natte hooilanden in petgaten en moeras zijn veranderd. Door toedoen naoorlogse **ruilverkavelingen** zijn deze onlanden weer tot cultuurgrond gemaakt, waarbij de smalle middeleeuwse veenverkaveling grotendeels is uitgewist. Onder Engelbert ligt het **natuurzwembad**. Deze recreatieplas is in de jaren 1920 ontstaan als zandwinput voor de aanleg van de spoorlijn Groningen-Weiwerd, het zogenaamde **Woldjerspoor**.

Een deel van het agrarische karakter van dit deellandschap heeft recent plaatsgemaakt voor stadswijk Meerstad. In de bodem werd een archeologische zeer waardevol **intact pleistoceen landschap** aangetroffen met vele steentijdvondslocaties.

Detailkaart veenontginningslandschap Duurswold

Legenda

Aardkundig	Overig water	Verdwene huisplaats
Dekzandwelingen	Oude meanders en overig verdwene waterlopen	Kerk, nu verdwene
Kreekinversiering	Dijk of kade	Kerk
Kwelderwal	Infrastructuur	Boerderij of woonhuis
Getij-inversiering	Primaire weg	Onderwijs, wetenschap, overheid en zorg
Ontginningsassen	Overige weg	Steenfabriek
Nederzettingas met lintbebouwing	Kerkenpad	Industriemolens
Verlaten nederzettingas	Zandweg/onverhard	Oorlogdefensie
Richting veenontginningen	Weg voor 1832	Oorlogsgraven/monument begraafplaats
Verkaveling	Verdwene spoorlijn	Anti-lanigracht, 1940-1945, nog herkenbaar
Oorspronkelijke verkaveling behouden	Bundel karrensporen	Loopgraven, 1940-1945, nog herkenbaar
Waterstaat	Groen	Gemeentegrenzen
Overige waterloop	Groen	Dorpslandschappen
Verdwene waterloop	Begraafplaatsen	
Primaire waterloop	Opgaand groen	
Overig water voor 1832	Nederzettingen	
	Huisplaats	

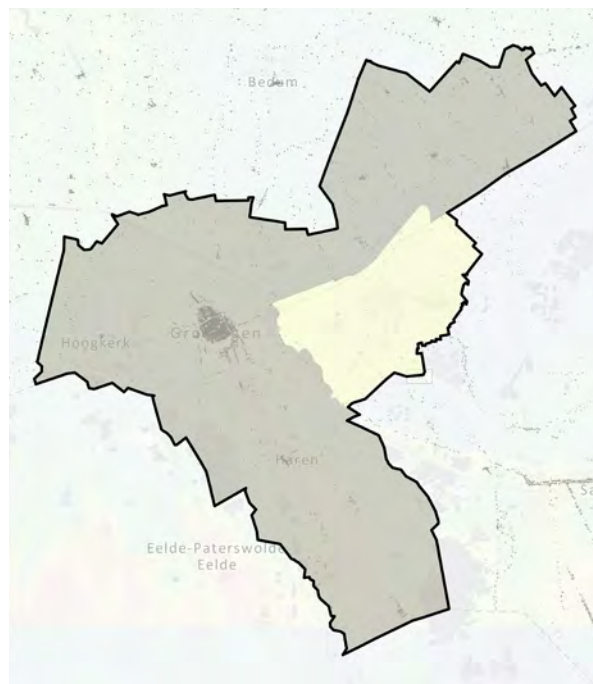
HOOFDLANDSCHAP

Het veenontginnings- landschap van het Duurswold

Inleiding

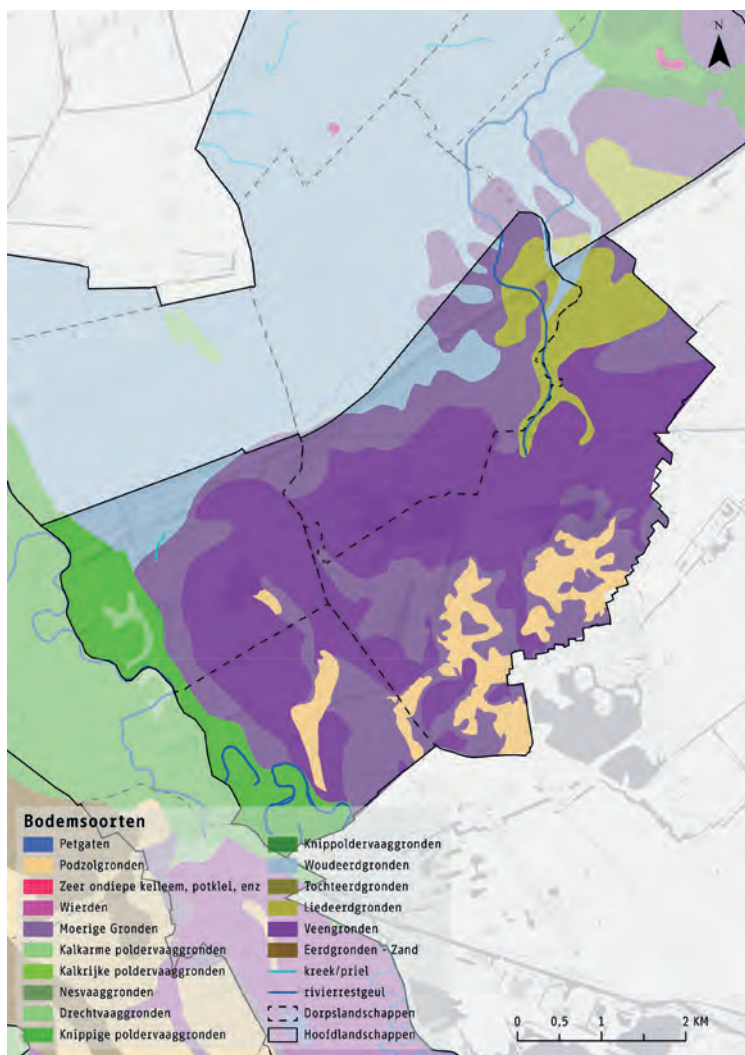
Het veenontginningslandschap van het Duurswold grenst aan en valt deels samen met de oostelijke zijde van het voormalige oerstroombetal van de Hunze. Dit ooit meer dan dertig meter diepe dal is tijdens de laatste ijstijd opgevuld geraakt met zand. Toen de temperatuur aan het einde van deze ijstijd weer begon te stijgen, steeg ook het grondwaterpeil. Het dal werd natter en natter met veenvorming als gevolg. In de loop van duizenden jaren vulde het gehele dal zich met veen, waardoor het pleistocene zandlandschap onder een dikke laag van onverteerde plantenresten verdween. Ook de Hunzevlakte verdween uiteindelijk onder het veen in de vorm van uitgestrekte hoogveenkoepels die in de laagste delen door verschillende veenriviervluchten van elkaar werden gescheiden.

De naam Duurswold heeft betrekking op een groot middeleeuws territorium dat voor een groot deel buiten de gemeentegrenzen van Groningen valt. De as van dit gebied wordt gevormd door de lijn Harkstede-Siddeburen. Langs deze lijn liggen een aantal kenmerkende lintdorpen met hoogopgaande begroeiing die in de volle middeleeuwen tot stand zijn gekomen op een glaciale zandrug. De uitgang -wold in de streeknaam slaat op lage, natte broekbossen met onder andere elzen en wilgen. Dergelijke begroeiing sierde de randen van het immense hoogveenmoeras dat in een paar eeuwen tijd werd ontgonnen. In het westelijke deel van Duurswolde vormde het met klei gevulde Hunzedal de ontginningsbasis. Vanuit deze ontginningen zijn de latere lintdorpen Middelbert en Engelbert ontstaan. Ook vanuit de Kleisloteen aftakking van de Fivel trokken middeleeuwse boeren het veen in met als doel het bewoonbaar en bewerkbaar maken van het veenmoeras. Vanuit deze ontginningsbasis ontstonden later de dorpen

Heidenschap en Harkstede. De ontginning van Heidenschap voltrok zich vanuit de westelijke oever van de Kleislote richting het westen, terwijl Harkstede vanuit de oostelijke en zuidelijke oever is ontgonnen.

Het veen werd ontgonnen door het graven van kaarsrechte sloten, min of meer haaks op de ontginningsas. Zodoende trokken de boeren steeds verder het onder hun voeten wegterende veen in. Vanwege de zakkende bodem met als gevolg wateroverlast werd de ontginning tot steeds dieper in het veen doorgezet. Daar waar de boeren botsten met ontginners die vanuit een andere richting het veen in waren getrokken, ontstond de toenmalige dorpsgrens. In het noorden gebeurde dat tussen Garmerwolde en Heidenschap langs de Grasdijk. De huidige Hoofdweg markeert de grens tussen de ontginningsblokken van

De bodemkaart van het Duurswold binnen de gemeente Groningen. De kleigronden in het uiterste noorden markeren de voormalige loop van de Kleisloot. Ook langs de Hunze is vanuit het noorden een pakket klei afgezet. In het zuidelijke deel ligt het dekzand aan de oppervlakte. De overige gronden worden gevormd door veenbodems van verschillende diktes.

Engelbert en Middelbert enerzijds, en die van Harkstede anderzijds. Doordat iedere boer vanuit zijn eigen smalle kavel steeds verder het veen introk, ontstond er een opstreckende verkaveling die nog altijd kenmerkend is voor dit deel van de gemeente.

Door de ontginning van het veen veranderde het hoogveenmoeras in een voor boeren weinig rendabel laagveenlandschap. Door de lage ligging van het land dat meer dan eens overstromde was het terrein tussen omstreeks 1300 en 1800 hoofdzakelijk in gebruik als hooiland. Het gebied stond in die tijd te boek als een tamelijk arme streek met kleine, op

veeteelt gerichte boerenbedrijfjes. Na 1800 veranderde deze situatie door de komst van watermolens en waterschapsolders, waardoor de natste delen van het landschap na bemaling meer intensief in gebruik konden worden genomen. Kleine boerderijen maakten plaats voor grote inmiddel monumentale boerderijen, vaak met slingertuinen, open veldschuren, grachten en zware erfbeplanting. Door de ruilverkaveling die in de periode tussen 1960 en 1960 heeft plaatsgevonden zijn veel van de karakteristieke middeleeuwse kaarsrechte sloten gedempt. Ook de realisatie van Meerstad heeft grote gevolgen gehad voor het historische karakter van de streek. Tijdens de aanleg van deze nieuwe stadswijk bleek dat er in het onderliggende zandlandschap nog een intact steentijdlandschap bewaard is gebleven.

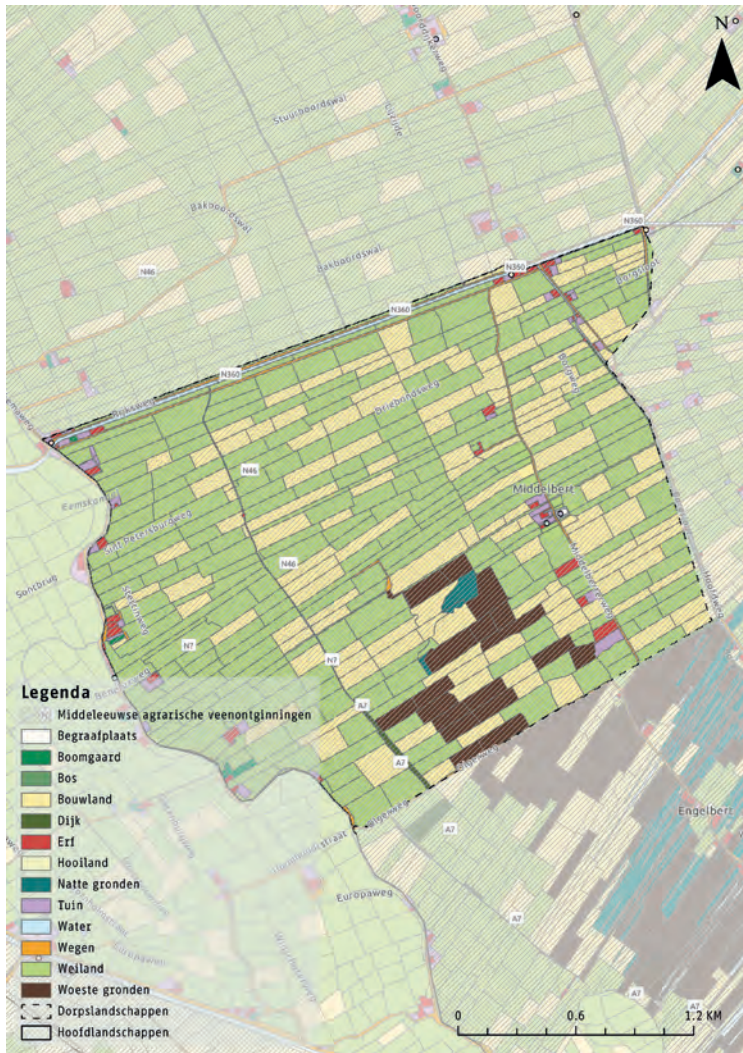
Middelbert en Engelbert

Middelbert

Met de Hunze als basis, strekt de opstreckende veenverkaveling die kenmerkend is voor het onbebouwd deel van deellandschap Middelbert zich uit in oostelijke richting. Ter hoogte van de Borgsloot wordt zij gestopt door het ontginningsblok van Heidenschap, dat in tegenovergestelde richting vanuit de Kleisloot op het territorium van Middelbert is afgekoerst. Het dorp Middelbert kwam tot stand op een dekzandwelling, nadat de eerdere bebouwing in het veen daarvoor al een aantal keren was verplaatst. Het door de ontginning ontwaterde en dus inklinkende veen zorgde ook hier voor problemen, waardoor de bewoners geregeld hun boerderijen moesten verlaten om iets verder in het veen weer opnieuw te beginnen.

De dekzandwelling ter hoogte van de huidige Middelberterweg bood uitkomst in dit ingezakte kledernatte landschap. Vanwege de iets hogere ligging hield de bebouwing hier stand. Middelbert groeide uit tot een lintdorp bestaande uit een handvol boerderijen met als kern de dertiende eeuwse Martinuskerk. Door het zakkende maaiveld bleven er binnen het deellandschap Middelbert twee plekken over waar men kon (blijven) wonen; op de dekzandwelling langs de Middelberterweg en langs de oevers van de Hunze.¹ Beide natuurlijke hoogtes dienden als uitvalsbasis voor boerderijen, waarbij kerkgaande boerengezinnen langs de Hunze iedere zondag via een kerkepad dwars door de natte hooi- en weilanden trouw hun weg zochten richting de Martinuskerk.

1 HISGIS, Fryske Akademy.

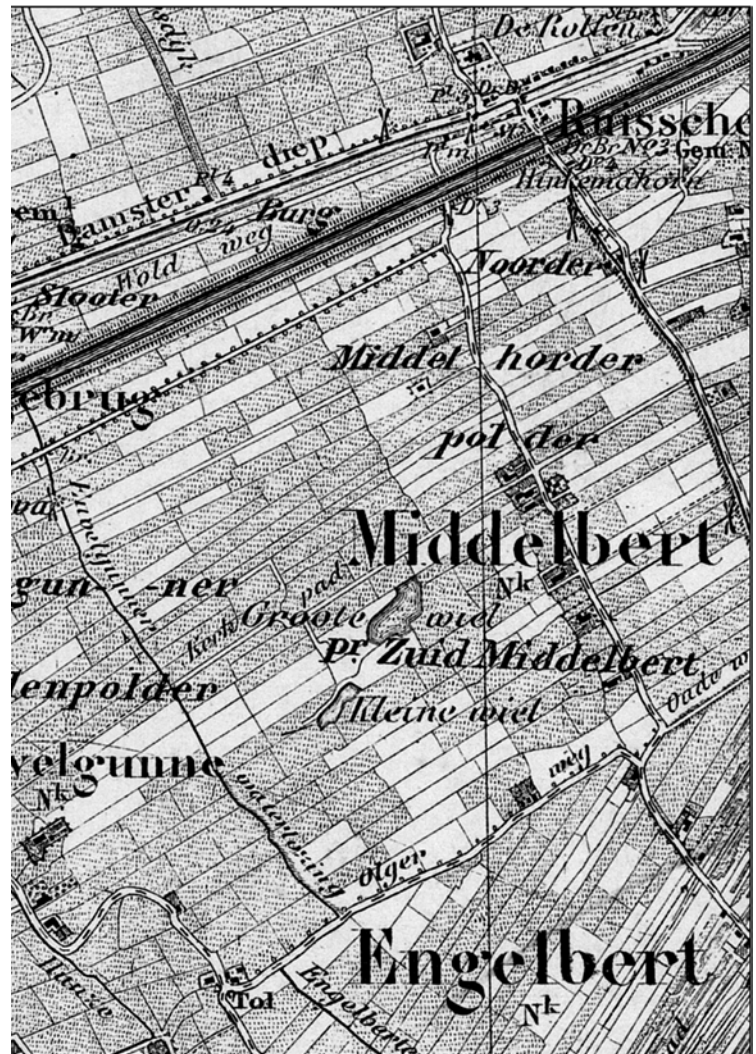
📍 Grondgebruik rond 1830 binnen het dorpsgebied van Middelbert. Bron: HISGIS, Fryske Akademy

Vanuit Middelbert liep het kerkepad door tot Klein Harkstede, een gehucht langs de Borgsloot. Een deel van dit eeuwenoude kerkepad is bewaard gebleven.²

Buiten deze iets hoger gelegen bewoonde gebieden om moet het voor de toenmalige boeren een hele toer geweest zijn om het teveel aan water buiten het ingezakte landschap te houden. De oorspronkelijke afwatering richting de Hunze functioneerde aan het einde van de veertiende eeuw al niet meer, omdat het hoogteverschil tussen de met klei gevulde hoger liggende zone langs de Hunze en het ingezakte veenland ten oosten daarvan niet meer te overbruggen was. In het jaar 1370 trad Middelbert toe tot het Scharmerzijlvest. Dat betekende dat het dorpsgebied voortaan af kon wateren bij Delfzijl, waarbij het

water via de Euvelgunner Waterlozing naar het Damsterdiep werd geleid. Om het water vanuit hoger gelegen gebieden te keren werden dijken (zijdwenden) aangelegd langs de rechteroever van de Hunze, de Woldweg in het noorden, de Borgwal ten oosten en langs de Olgerweg ten zuiden van de geteisterde landerijen.³

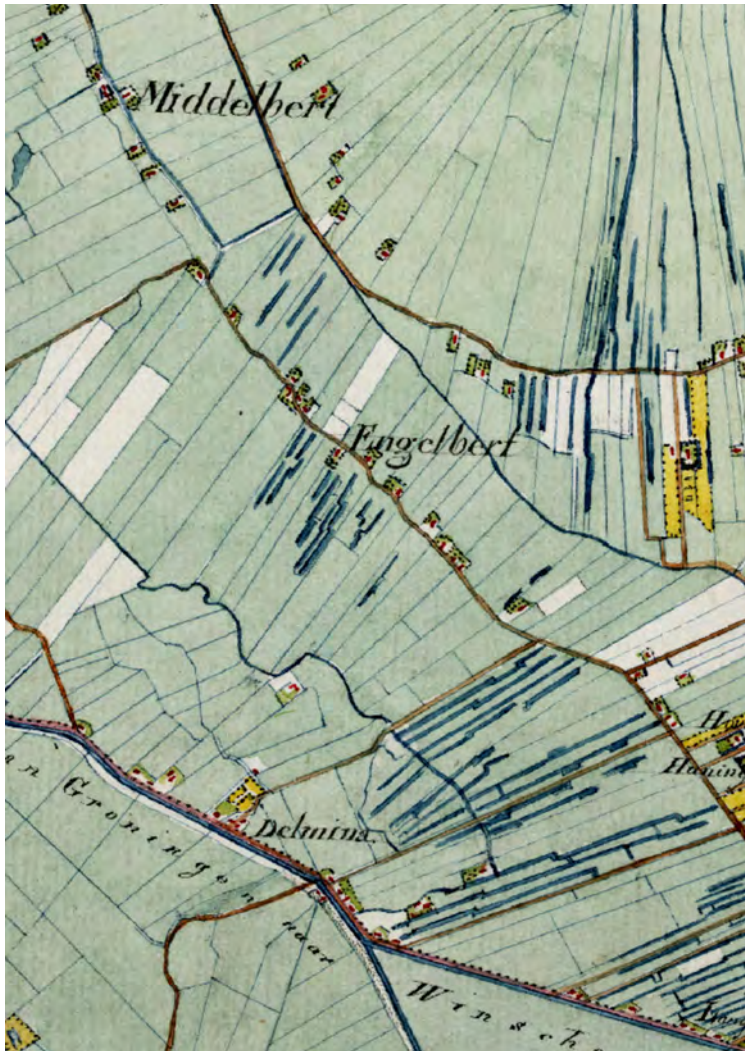
De Euvelgunner Waterlozing markeert de grens tussen de kleigronden en de veengronden. De kleibodem is ontstaan omdat de Hunze nog tot 1877 was verbonden met de Lauwerszee. Van tijd tot tijd overstromde de rivier waarbij kleideeltjes tot bezinking kwamen. Daar waar het overstromingswater vanuit de Hunze geen invloed meer had op het landschap

📍 Op een kaart uit omstreeks 1850 zien we het kerkepad tussen de kerk van Middelbert en de boerderijen langs de Hunze. Ook de Grote en de Kleine Wiel staan op deze kaart afgebeeld.

² Zie hiervoor de Topografisch Militaire Kaart uit omstreeks 1850.

³ Van der Broek 2015, 27.

➊ Het landschap ter hoogte van Engelbert om een kaart uit omstreeks 1820. Bron: Huguenin.

vertoont de bodem venige kenmerken.⁴ Rond 1830 werden een aantal van deze venige percelen door de karteerders van het toenmalige Kadaster aange-merkt als slechte weilanden. Deze weilanden lagen rondom twee plassen: De Grote en de Kleine Wiel. Over het ontstaan van deze plassen en de slechte weidegronden is niets bekend, maar ze zouden het gevolg kunnen zijn geweest van een vroege verve-ning, uitgevoerd door de kloosterlingen van het Groninger en Winsumer Jacobijnerklooster of door lie-den van het klooster Warffum. Beide kloosterordes hadden tot 1594 bezit in deze contreien.⁵

De Grote en de Kleine Wiel zijn tegen het einde van de negentiende eeuw drooggemalen en in gebruik genomen als bouwland. In de zestigerjaren van de twintigste eeuw ontstond hier alsnog een plas, deze keer als gevolg van zandwinning.⁶ Momenteel wordt gedacht aan een natuurvriendelijke inpassing van de Middelberterplas.⁷ De met klei bezette zone langs de rechteroever van de Hunze maakt tegenwoordig deel uit van industrieparken Driebond en Eemspoot. De N46 markeert de vroegere ligging van de Euvergunner Waterlozing.

Engelbert

Evenals de landerijen rondom Middelbert is ook het in lange repen verdeelde landschap van Engelbert het gevolg van een middeleeuwse veenontginning met de rechter Hunzeoever als basis. De richting van de verkaveling verschilt met die van Middelbert. Ze loopt iets schuin in zuidwestelijke richting en lijkt ge-raaid te zijn op de kerktoren van Haren.⁸ Haaks op deze verkaveling werd de Engelberter Waterlozing aangelegd, nadat de afwatering via de oude ontgin-ningsloten richting de Hunze stagneerde vanwege doorgaande bodemdaling. Deze tochtsloot stond in verbinding met de Euvelgunner Waterlozing. Net als Middelbert maakt ook Engelbert sinds het jaar 1370 deel uit van het Scharmerzijvest, en werd het dus mogelijk om haar overtollige water via het Damster-diep kwijt te raken ter hoogte van Delfzijl.⁹ Rond die periode waren de veenbewoners al veilig geland op een hooggelegen dekzandwelling. Op deze droge-plek in het natte landschap bouwden ze een ka-pel die al vanaf de dertiende eeuw in oude registers wordt genoemd. Het oudste deel van de huidige kerk stamt uit de veertiende eeuw. Voor de bewoners van het buitengebied die zich langs de oevers van de Hunze hadden gevestigd in de gehuchten Rode Haan en Oude Rode Haan was de kerk toegankelijk via een kerkepad.

Een deel van de landerijen die door de kadastra-le opmeters rond 1830 als slechte weidegronden zijn gekarteerd, was in de kloostertijd in bezit van het klooster Yesse te Essen. Vermoedelijk heeft het klooster hier een aandeel gehad in de vroege verve-

4 Stiboka 1986, Blad 7- Oost. Groningen.

5 HISGIS, Fryske Akademy. Zie ook Topografisch Militaire Kaart.

6 Op basis van vergelijking historische kaarten 1850, 1900, 1925, 1940, 1960, 1970, 2022.

7 Brochure Middelberterplas 2023.

8 Van der Broek Landschap Lezen 6, 7.

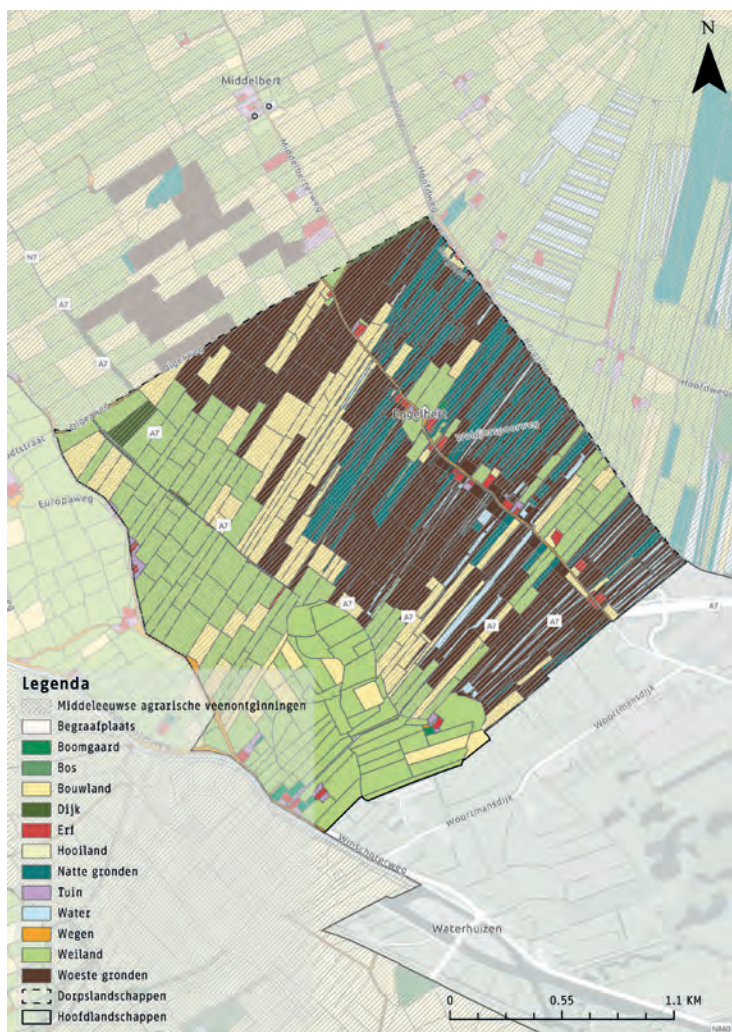
9 Van der Broek Landschap Lezen 6.

ningen, waarbij laaggelegen, moerassige weilanden en hier en daar plassen zijn ontstaan.¹⁰ Een groot aantal van de venige percelen binnen het deellandschap Engelbert zijn tussen 1750 en 1850 verveend. De toenmalige verveners hanteerden daarbij de zogenaamde Gieterse methode¹¹. Bij het toepassen van deze methode werd het veen onder de waterspiegel weggebaggerd met behulp van moddernetten en waterbeugels.¹² Het gebaggerde veen werd door de veenarbeiders op een praam gesmeten waarna het op een groot veld werd verzameld. Legakkers waren niet langer meer nodig. De resterende smalle stroken land verdwenen door toedoen van de wind in de gol-

ven, waardoor er veenplassen ontstonden. Met behulp van een aantal windmolens zijn de langwerpige plassen rondom Engelbert in het tweede kwart van de twintigste eeuw weer drooggemalen, waarna de percelen als landbouwgrond in gebruik werden genomen. Tegelijkertijd veranderde een kleine tien hectare landbouwgrond in water als gevolg van zandwinning. Dat zand was nodig voor de aanleg van de spoorlijn Groningen-Weiwerd. Zo'n dertien jaar na de opening van het zogenaamde 'Woldjerspoor' in 1929 reed de laatste trein van Groningen naar Weiwerd. Het markante stationsgebouw van Engelbert is bewaard gebleven. De plas die door de zandwinning ontstond werd gebruikt als natuurzwembad en doet tegenwoordig dienst als recreatiemeer als onderdeel van vakantiepark Engelbert. De aanleg van de A7 in de beginjaren 1970 heeft grote landschappelijke gevolgen gehad voor de omgeving rondom Engelbert, waarbij het noordelijke deel van het veenontginningslandschap van het zuidelijke werd gescheiden. Grote ingrepen in het resterende agrarische landschap bleven uit, waardoor de smalle opstreckende middeleeuwse veenverkaveling op een aantal plaatsen nog aanwezig is.

Harkstede

Harkstede is volgens hetzelfde principe ontgonnen als de deellandschappen van Middelbert en Engelbert, met als verschil dat de ontginningsbasis hier niet werd gevormd door de Hunze, maar door een westelijke zijtak van de Fivel.¹³ Deze Kleisloot kan beschouwd worden als een voormalige veenrivier die afwaterde richting het noordoosten. Ter hoogte van Woltersum stond zij in verbinding met de Fivel. De naam dankt de rivier aan het feit dat zij door marine invloed vanuit de Fivel deels opgevuld is geraakt met klei. De invloed van de zee reikte tot aan de noordgrens van het deellandschap Harkstede. Verder bestaat dit veenontginningslandschap voor een groot deel uit koopveengrond op zand en zandige podzolgronden met een moerige bovengrond. Naar het zuiden toe komt het zand meer en meer aan de oppervlakte in de vorm van verschillende dekzandwelingen.¹⁴ Dit is ook ongeveer de weg die de toenmalige

📍 *Het verveningslandschap van Engelbert rond 1820.*

10 HISGIS, Fryske Akademy.

11 Genoemd naar het Overijsselse Giethoorn. Veenarbeiders uit deze plaats pasten de techniek al eerder toetrokken naar het noorden en introduceerden

12 Schroor 2018, 31.

13 Ligtendag 1994, 86.

14 Stiboka 1986, Blad 7 Groningen oost.

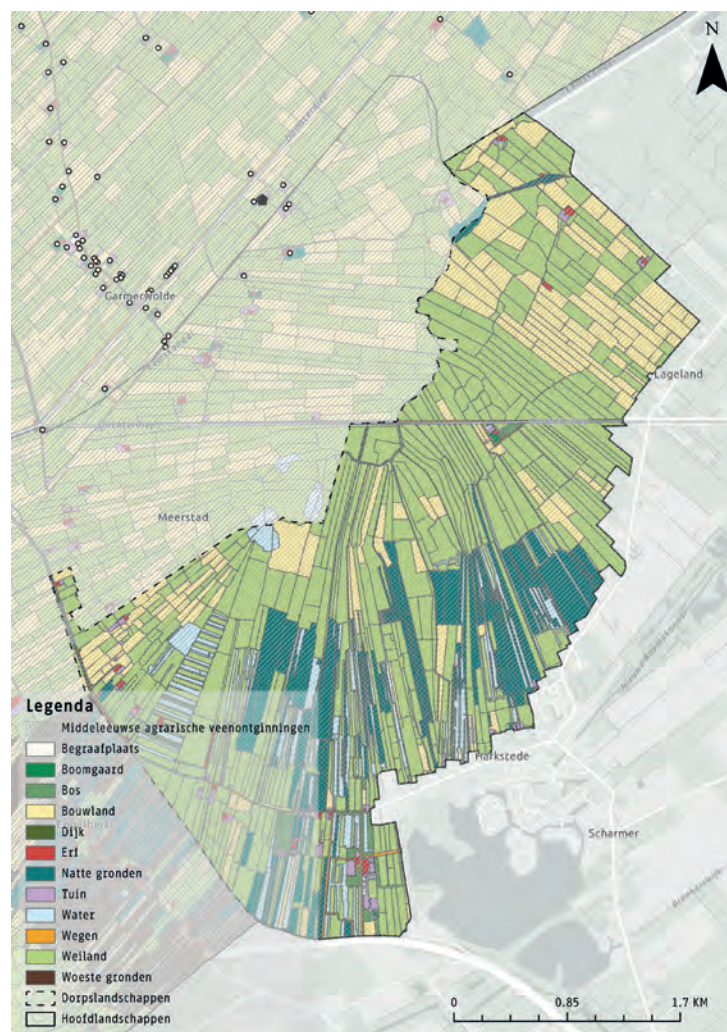

🕒 Een schip met turf langs het Rijpmakanaal omstreeks 1930. Bron: Groninger archieven.

ontginners hebben afgelegd in het veenmoeras, om uiteindelijk hun ankers uit te gooien op de stevige zandgronden langs de huidige Hoofdweg. Meer naar het noorden toe verraaft de verkaveling eerdere bewoningsassen. De Borgsloot in het westen en zuiden markeert de plek waar de dorpterritoria van Harkstede op die van Engelbert en Westbroek is gebotst.

De venige eigenschappen van de bodem ten noorden van Harkstede waren de inventieve kloosterlingen van het klooster Scharmer niet ontgaan. Zij hadden gronden in bezit ten noorden van Harkstede en zullen zich in het natte veenland al vroeg hebben toegelegd op de turfwinning.¹⁵ Turfwinning was in Duurswold vóór 1600 een vrij algemeen verschijnsel, in elk geval tussen 1400 en 1600, maar ook eerder al werd er turf gestoken uit de uitgestrekte moerassen.¹⁶ Langs de kleisloot ontstonden drie meren (de Grote Meer, het Middelmeer en het Kleine Meer) die mogelijk zijn ontstaan na vroege verveningen en verdere afslag. In de loop van de zeventiende eeuw

🕒 Grondgebruik van het landschap ten noorden van Harkstede rond 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

15 HISGIS, Fryske Akademy.

16 Ligtendag 1994, 182.

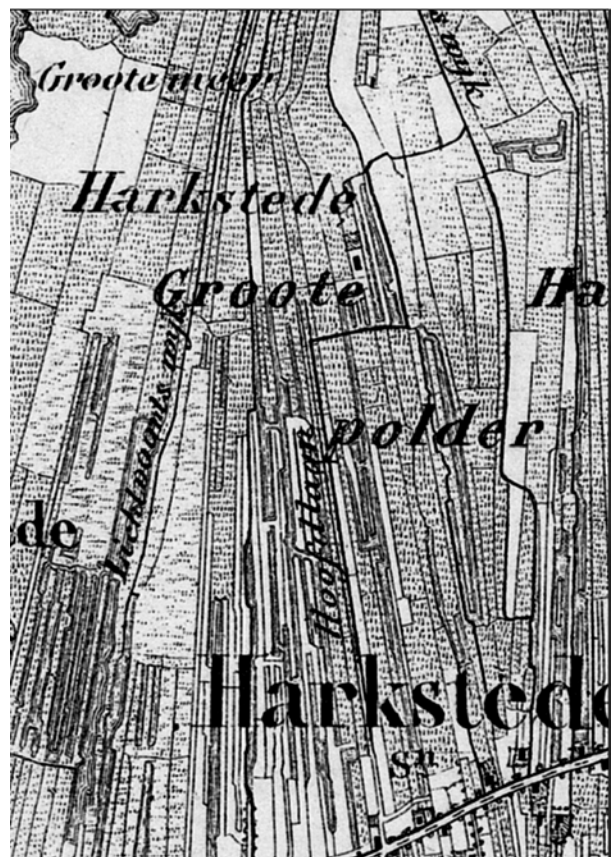
nam het veengraven een vlucht, met name in het uitgestrekte veenmoeras bij Slochteren. Om de turf naar Groningen te kunnen vervoeren werd in het jaar 1659 het Slochterdiep gegraven. Dit diep vormt de noordgrens van het deellandschap van Harkstede. Vóór deze ingreep behoorde een deel van het landschap ten zuiden van het Slochterdiep nog tot de parochie van Heidenschap.

Latere verveningen vonden plaats vanaf 1750, waarbij de veenarbeiders in tegengestelde richting ten opzichte van de eerdere kolonisten vanaf de Hoofdweg richting de Kleisloot werkten. De verveningen werden opgezet door kapitaalkrachtige lieden. Ze kochten grond en lieten grote groepen arbeiders onder leiding van veenbazen veen afsteken langs de randen van water. Het veen werd vervolgens met een trekbeugel uit het water gebaggerd en te drogen gelegd op een baggerpraam.¹⁷ Op de Hottingerkaart van omstreeks 1790 is de turfwinning al volop in gang gezet langs de Hoofdweg. Op de Topografisch Militaire kaart uit omstreeks 1850 zien we dat de veengravers ruim een kilometer naar het noorden zijn opgeschoven. Van het moerassige landschap zoals zich dat rond 1830 boven Harkstede aftekende als gevolg van de grootschalige commerciële turfwinning zien we op topografische kaarten van ruim een eeuw later weinig meer terug. Met behulp van watermolens werden het moeras drooggemalen en tot landbouwgrond gemaakt. Alleen de veenpolder Harkstede die zich op een kaart uit omstreeks 1925 aftekent als zeer waterrijk en vergraven bleef voor een deel uit water bestaan. In de jaren 1970 is op deze plek zand gewonnen. De oostelijke oever van het meer is nu in de vorm van het Grunostrand ingericht voor recreatie.

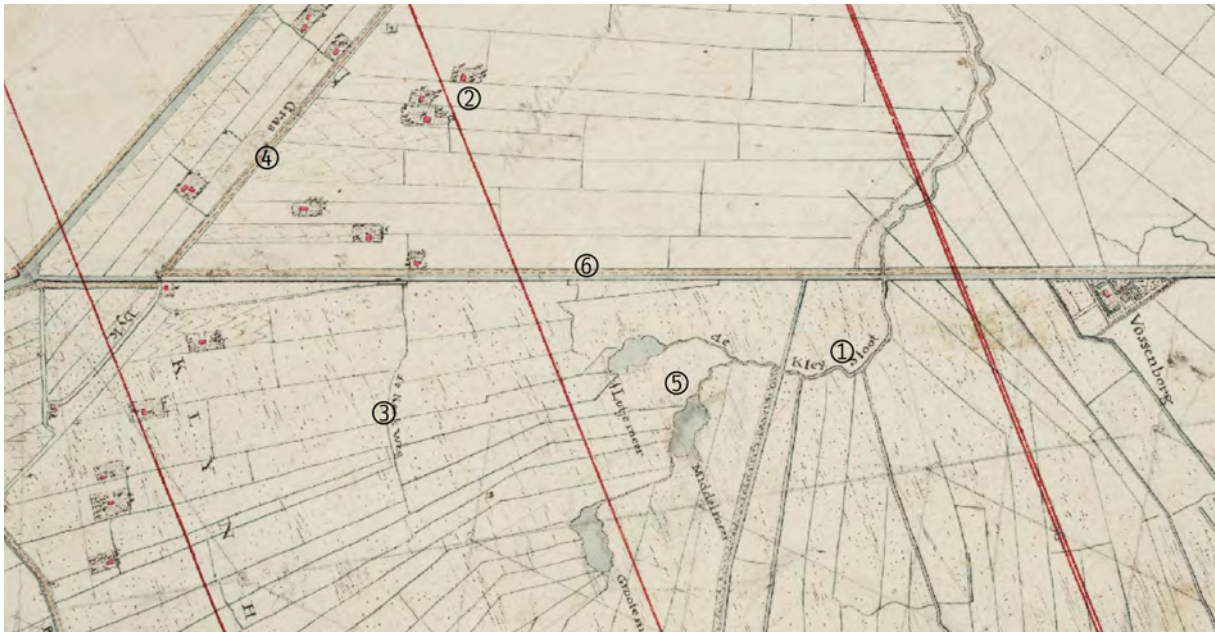
Heidenschap

Net als Harkstede is ook het deellandschap Heidenschap vanuit de kleisloot ontgonnen. Waar de Hark-

☞ De vervening boven Harkstede op een kaart uit omstreeks 1790 (Hottinger) en 1850 (TMK) geeft een beeld van de vorderingen die de veenarbeiders in ruim zestig jaar tijd hebben gemaakt.

17 Ibidem 229.

① Op de Hottingerkaart (1788-1792) zien we duidelijk de Kleisloot (1), de kern van Heidenschap (2), de kerkweg (3), de Grasdijk (4), de verschillende meren (5) en het Slochterdiep (6) terug.

steders de zuidelijke over als basis namen, trokken de Heidenschapsters vanuit de noordelijke oever het veen in. De ontginning van het veen heeft hier geresulteerd in een compact dorpsgebied met opstreckende percelen die ter hoogte van de Grasdijk botsen op het dorpsgebied van Garmerwolde en Middelbert. De ondergrond van het zuidelijke deel van Heidenschap bestaat uit koopveengronden op zeggeveen en zand. Naar het noorden toe vormt zich een overgang naar humusrijke kalkarme kleigronden. In het oosten is de oude bedding van de Kleisloot nog terug te vinden in de bodem in de vorm van zware kalkloze kleigronden.¹⁸

De toenmalige veenontginners zijn zo'n drie kilometer vanaf de Kleisloot neergestreken, deels langs een getij-inversierug (een dichtgeslibde zijtak van de Kleisloot). Daar bouwden ze hun boerderijen op bescheiden opgeworpen verhogingen. Een deel van de bewoning ten zuiden van het Slochterdiep is verder naar het westen opgeschoven richting de Borgsloot. Ten noorden van dit diep vinden we de kern van het dorp Heidenschap. Ze bestaat nu uit twee boerderijen, waardoor we beter van een gehucht kunnen spreken. Eerder vormde Heidenschap een op zichzelf staande parochie met een eigen kerk. Deze kerk was echter in het begin van de zestiende eeuw al

vervallen tot een ruïne¹⁹. Heidenschap is vanaf deze periode deel uit gaan maken van de parochie Garmerwolde. De herinnering aan de lang vervallen kerk bleef nog een poos in leven in de vorm van de Kerkweg. Deze weg wordt genoemd op een kaart uit omstreeks 1790 en liep vanaf de kerk richting het zuiden, mind of meer haaks op de verkavelingsrichting.²⁰

Vermoedelijk is de meeste bewoning in de vijftiende en zestiende uit het gebied weggetrokken omdat het ingeklonken veen tot een moeras werd waar amper nog geboerd kon worden. Die situatie veranderde gaandeweg de negentiende eeuw toen er met de oprichting van verschillende waterschappen flink geïnvesteerd in de waterhuishouding. Dat deed men door het plaatsen van watermolens en het aanleggen van polderdijken. De aanleg van het Eemskanaal tussen 1866 en 1876 had grote gevolgen voor het landschap rondom Heidenschap. De meest noordelijke punt werd van het gebied afgesneden. In deze punt, gelegen tussen het nieuwe Eemskanaal en het Damsterdiep, werd in 1880 de Flederbosscherpolder opgericht. Ten zuiden daarvan, tussen het Eemskanaal en het Slochterdiep ontstond waterschapspolder de Heidenschapsterpolder (1870) met een oppervlakte van 240 hectare. Tussen het Slochterdiep en de Borgsloot werd de afwatering geregeld door het wa-

18 Stiboka 1986, Blad 7 Groningen oost.

19 Feenstra 2001, 16-17.

20 Hottinger 1788-1792

terschap de Kleine Harkstederpolder (150 hectare).²¹
Dit deel van het deellandschap Heidenschap maakt
tegenwoordig deel uit van de wijk Meerstad.

²¹ Eerste editie Waterstaatkaarten 1872.

HOOFDLANDSCHAP

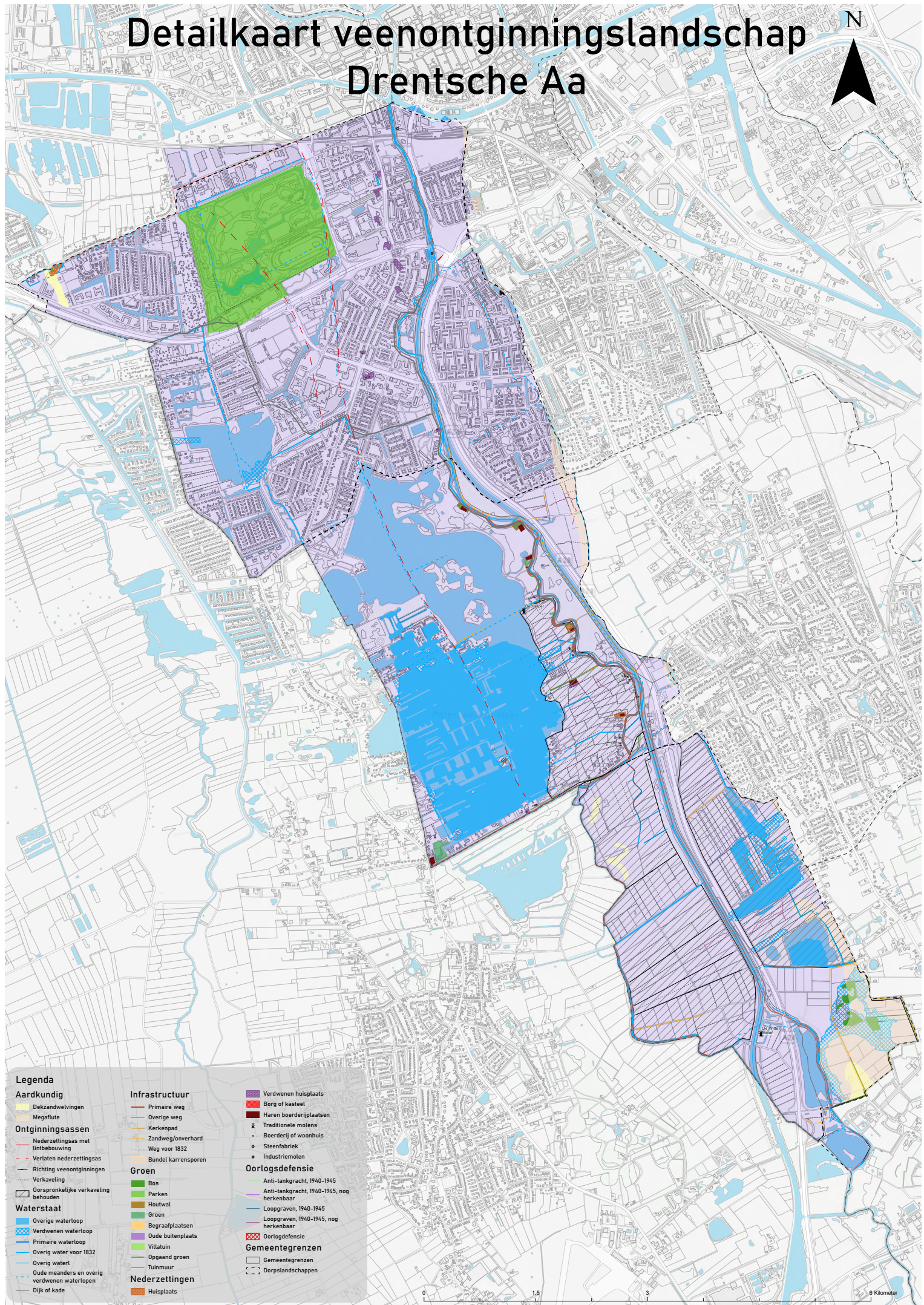
Het veenontginnings- en verveningslandschap langs de Drentsche Aa

KERNKARAKTERISTIEKEN

Bepalend voor dit landschap is de inmiddels tot Hoornsediep gekanaliseerde loop van de **Drentsche Aa**. Haar oorspronkelijke loop is nog redelijk goed te volgen aan de hand van **verlande meanders**. De **opstreckende veenverkaveling** is op een aantal plaatsen goed bewaard gebleven. Aan de voor fietsers en wandelaars goed toegankelijke **Hoornse Dijk** liggen her en der in het groen gestoken erven, met daarachter een open polderlandschap. Dit **open polderlandschap** kenmerkt zich door het voorkomen van een aantal **molens** en rechte waterlopen zoals de Helpermaar, de Wegsloot en de Woldsloot. Het vroegere gebruik van de **Glimmermaden** als hooiland kenmerkt zich nog in de openheid en de verkaveling van deze polders met de Boerlandsdijk de Achtermadeweg als oude hooiwegen.

Grote delen van het veenontginningslandschap van de Drentsche Aa tonen zich als met riet en bos omzoomde meren en plassen die in de achttiende eeuw door veenafgravingen zijn ontstaan. Het **Paterswoldsemeer** is daarvan veruit de grootste. Op enkele eilanden in het Paterswoldsemeer zijn nog **middeleeuwse veenterpen** terug te vinden. In de tweede helft van de twintigste eeuw het dit wateroppervlak voor de recreatie verder uitgebreid door het graven van het **Hoornsemeer**, vernoemd naar het **Klooster Maria Ten Hoorn** dat tot de Reformatie het noordelijke deel van dit veenontginningslandschap exploiteerde. Door stadsuitbreidingen en door de aanleg van het **Stadspark** maakte dit noordelijke deel van dit deellandschap een grote metamorfose door.

Detailkaart veenontginningslandschap Drentsche Aa

Legenda

Aardkundig	Infrastructuur	Verdwenen huisplaats
• Dekzandwelingen	— Primaire weg	■ Borg of kasteel
• Megafute	— Overige weg	■ Haren boerderijplaatsen
Ontginningsassen	— Kerkenpad	• Traditionele molens
— Nederzettingas met lintbebouwing	— Zandweg/overhard	• Boerderij of woonhuis
— Verlaten nederzettingas	— Weg voor 1832	• Steenfabriek
— Ricting veenontginningen	— Bundel karrensproren	• Industriemolens
— Verkaveling	Groen	Oorlogsdefensie
— Oorspronkelijke verkaveling behouden	■ Bos	— Anti-tankgracht, 1940-1945
Waterstaat	■ Parken	— Anti-tankgracht, 1940-1945, nog herkenbaar
■ Overige waterloop	■ Houtwal	— Loopgraven, 1940-1945
■ Verdwenen waterloop	■ Groen	— Loopgraven, 1940-1945, nog herkenbaar
■ Primaire waterloop	■ Begraafplaatsen	■ Oorlogsdefensie
■ Overig water voor 1832	■ Villatuin	Gemeentegrenzen
■ Overig waterl	■ Opgaand groen	□ Gemeentegrenzen
■ Oude meanders en overig verdwenen waterlopen	■ Tuinmuur	□ Dorpslandschappen
■ Dijk of kade	Nederzettingen	
	■ Huisplaats	

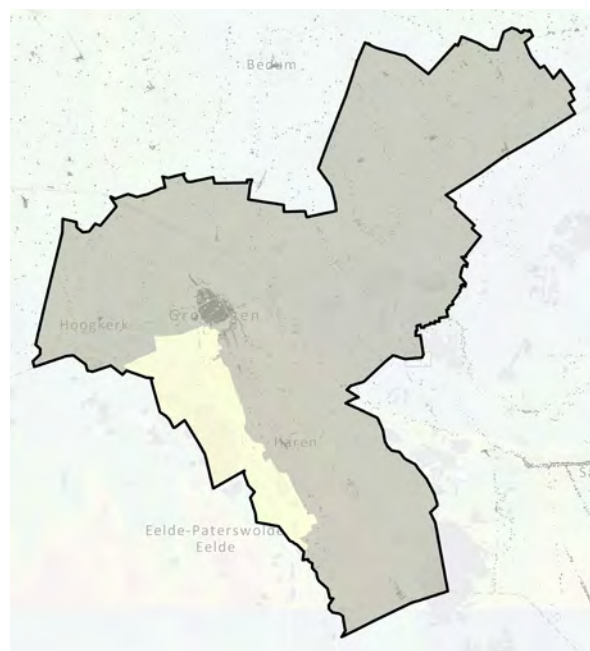
HOOFDLANDSCHAP

Het veenontginnings- en verveningslandschap langs de Drentsche Aa

Inleiding

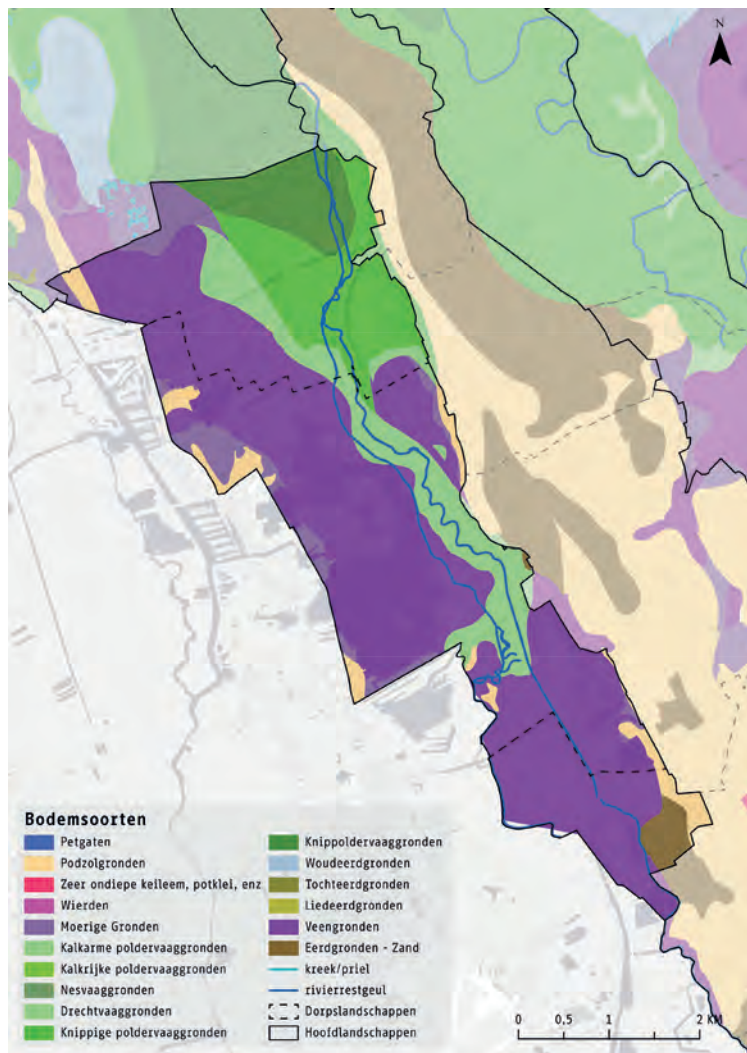
Het veenontginningslandschap langs de Drentsche Aa wordt gevormd door Den Hoorn, het Paterswoldsemeer en de Glimmermeden. De bodem van dit deelgebied bestaat uit venige gronden, met uitzondering van de met klei gevulde bedding van de Drentsche Aa. Het veen langs de flanken van deze rivier werd tussen de elfde en de dertiende eeuw in cultuur gebracht door het graven van rechte sloten vanaf de oevers van de rivier, min of meer haaks op de hellingshoek van het opbollende veenkussen. De ontginningsblokken liepen stuk op het territorium van de westelijk gelegen Drentse dorpsgebieden van Eelde en Paterswolde. We zien deze kenmerkende middeleeuwse veenverkaveling terug binnen de Oosterpolder, Polder Lappenvoort, Westerpolder en de Glimmerpolder. Het veen zal hooguit zo'n twee eeuwen bewoonbaar zijn geweest. Enkele huispodia ter hoogte van het Friese Veen en een reeks veenterpjes op eilandjes midden in het Paterswoldse meer herinneren nog aan deze volmiddeleeuwse bewoning. Door inklinking van de ontwaterde bodem moest de bewoning in het in cultuur gebrachte veenmoeras uiteindelijk op worden gegeven.

Na deze vrij korte periode van bewoning op veenterpen is het gebied na de middeleeuwse ontginning weer verlaten, waarna het natte landschap eeuwenlang uitsluitend als hooiwinningslandschap in gebruik was. Hier en daar zal op kleine schaal turf zijn gewonnen. Om het natte gebied beter af te laten wateren werden er verschillende tochten gegraven. Ook de van nature kronkelende Drentsche Aa werd in een aantal fasen gekanaliseerd tot het Hoornse Diep. Vanaf het midden van de achttiende eeuw zijn delen van de veengrond afgegraven voor de commerciële productie van turf. Daarbij zijn op verschillende plaat-

sen meren ontstaan, waarvan het Paterswoldsemeer verreweg de grootste is. Vanwege het waterrijke karakter heeft dit gebied zich vanaf het einde van de negentiende eeuw ontwikkeld als recreatiegebied. De Piccardthofplas ten noorden van het Paterswoldsemeer is rond 1958 ontstaan als zandwinlocatie.

In de negentiende eeuw werd de waterhuishouding in het niet verveende deel grondig aangepakt door de vorming van verschillende waterschapspolders. Binnen één van deze polders werd in 1913 begonnen met de aanleg van het Stadspark. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het agrarische landschap ten zuiden daarvan een stads karakter door de ontwikkeling van de woonwijken Corpus den Hoorn en Hoornsemeer.

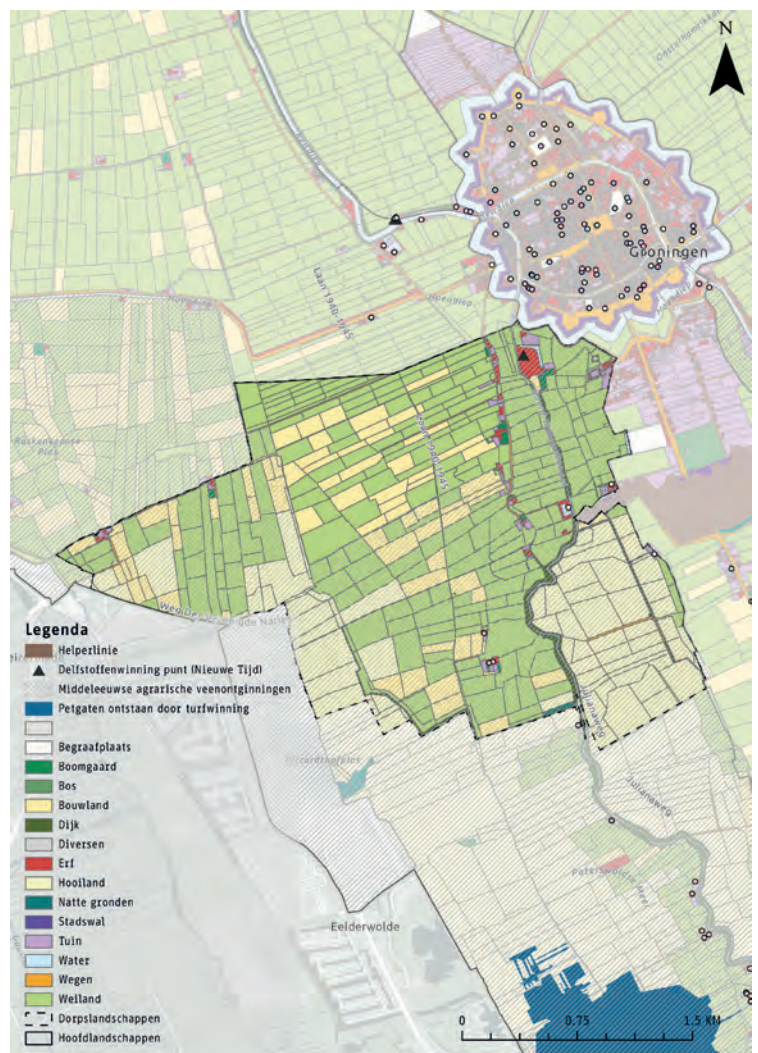
De bodemkaart van hoofdlandschap H. Bron: Stiboka blad 7W.

Den Hoorn

Het meest noordelijke en meest kleiige deel van het veenontginningslandschap langs de Drentsche Aa toont in haar huidige vorm geen spoor meer van haar agrarische verleden. Een groot deel bestaat inmiddels de naoorlogse wijken Corpus den Hoorn (jaren '50, '60) en Hoornsemeer (jaren '90). Corpus den Hoorn is vernoemd naar een klooster dat rond de veertiende eeuw werd gesticht vanuit het klooster te Assen. Het klooster werd ook wel 't Corps genoemd. Na de opheffing van het klooster aan het einde van de zestiende eeuw kwam het bezit toe aan het Groninger Olde Convent der Geestelijke Maagden. Het kloosterterrein lag nabij een bocht van de Drentsche Aa of Hoornse Diep. Met het woord 'horne' werd in die tijd een bocht bedoeld. Vandaar de naam: Corpus den Hoorn.¹

¹ Schroor 1996, 29.

Rondom het kloosterterrein bestond het land naar het westen toe uit zeer drassige graslanden. Het natte grasland werd gebruikt als hooiland. Omdat er jaarlijks werd gemaaid en afgevoerd zonder dat de graslanden bemest werden, ontstond er een relatief voedselarme vegetatie met vooral zeggen (50%) en verder grassen, biezen, russen en kruiden. Algemene soorten als Blauwe zegge en Spaanse Ruiter zorgden voor een blauwe gloed over het grasland. Dergelijke natte venige graslanden staan daarom bekend als blauwgrasland. In oude geschriften met betrekking tot de kloosterronden van Den Hoorn werden deze hooilanden als 'meenste land' omschreven. Daarmee werd het hooiland in de meenschar bedoeld; het gezamenlijke, onverkavelde hooiland waar na de hooioogst vee gemeenschappelijk werd ingeschaard. De

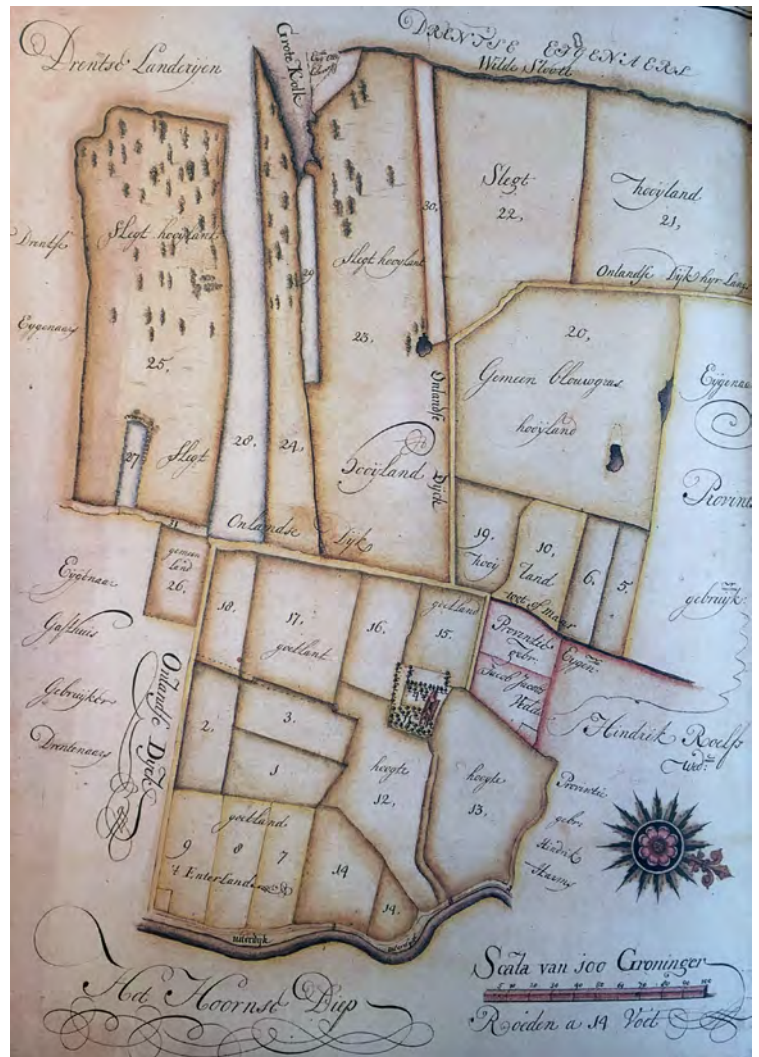
Het grondgebruik rondom Den Hoorn rond het jaar 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

meeste meenten werden in de de zeventiende en achttiende eeuw alsnog verkaveld als gevolg van intensiever grondgebruik. Langs het Hoornse Diep was de grond van een betere kwaliteit (goetlant) en kwam dus al eerder in aanmerking voor verdeling, waarna het als weiland werd gebruikt.²

Het natte karakter van het landschap rondom Den Hoorn wordt ook duidelijk wanneer je let op de ontsluiting van het gebied. In het noorden liep vanuit de stad een dijk naar de Eelderhooidijk in het westen. Destijds stond de weg bekend als de Drentsche Laan. Dit was vanuit Groningen de kortste weg over land richting Drenthe. Een alternatieve en veel langere route liep langs de dijk langs het Hoornsediep. De Drentsche Laan kennen we nu als de Peizerweg. Onderhoud aan deze weg werd ieder jaar per 1 november gestaakt, wat ons vertelt dat deze verbindingsweg tussen Groningen en Drenthe in de winter kwam te vervallen vanwege te hoge waterstanden.³

Het negentiende eeuwse agrarische landschap leende zich vanwege een verbetering van de waterhuishouding en het beschikbaar komen van kunstmest voor een gemengde bedrijfsvoering. De waterhuishouding werd geregeld via een grote waterschapspolder 'met de passende naam 'De Verbetering'. Deze polder met een oppervlakte van 925 hectare werd in 1871 opgericht en besloeg naast Den Hoorn ook een deel van het deellandschap Hoogkerk.

Middenin dit polderland werd vanaf 1913 in vier fasen begonnen aan de aanleg van het Stadspark op initiatief van Jan Evert Scholten. Hij had als industrieel een kapitaal verdiend en wilde een deel van zijn rijkdom delen met het volk. Voor het ontwerp werd landschapsarchitect Leonard Springer aangesteld. Het ontwerp van Springer volgt de principes van de Engelse landschapsstijl, met kenmerkende elementen zoals een centraal gelegen paviljoen, glooiende waterpartijen, karakteristieke duikers en bruggetjes, en een zorgvuldig samengestelde flora met een grote verscheidenheid aan boom- en heestersoorten. Veel van de aanlegwerkzaamheden in het park werden uitgevoerd door werklozen als onderdeel van werkverschaffingsprogramma's. Op 19 mei 1926 vond de officiële opening plaats van het Stadsparkpaviljoen. Het oudste deel van het park ligt gecentreerd rondom het paviljoen en de renbaan. Vervol-

De ligging van het voormalige kloostergoed van klooster Den Hoorn. Bron: Schroor 1996.

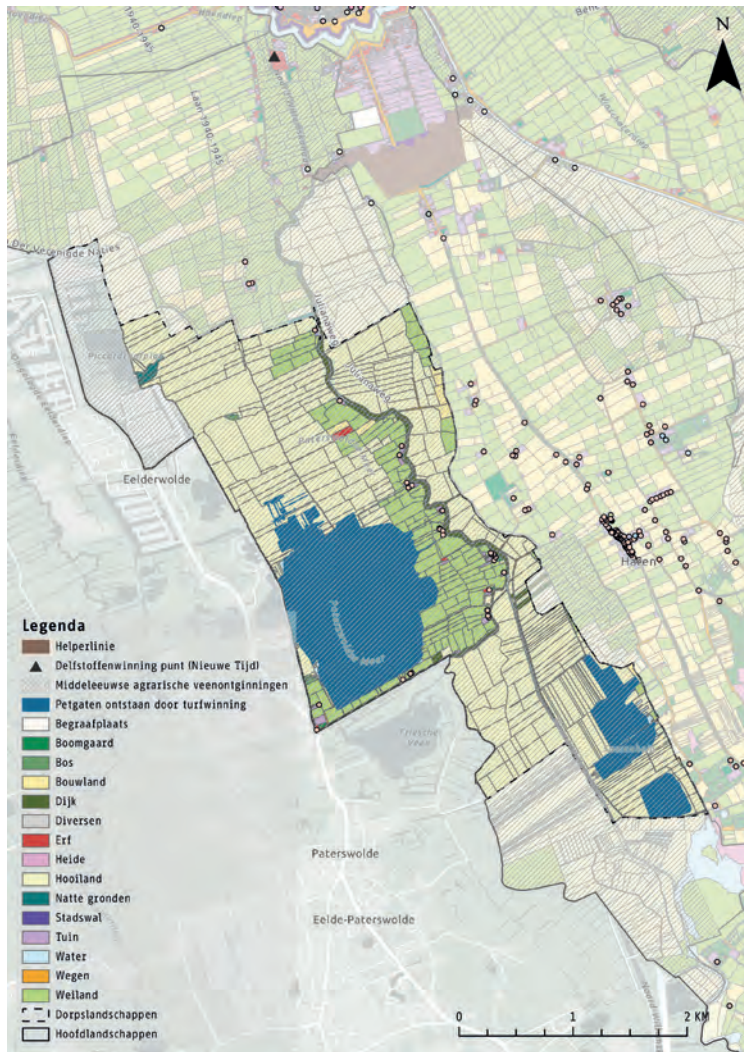
gens is ook het weidelandschap ten noorden met als grens de Peizerweg bij het park getrokken. Tijdens de bevrijding van Groningen in april 1945 had de Duitse bezetter sterke verdedigingswerken opgezet in het Stadspark, waardoor de opmars van het Canadese leger werd bemoeilijkt.

Paterswoldsemeer

Het waterrijke Paterswoldsemeergebied is vanaf het moment dat zich een veendek op het pleistocene begon te vormen, zo'n zes tot zevenduizend jaar geleden, altijd een nat gebied geweest. Dat heeft te maken met de lage ligging tussen twee zandruggen; de rug van Eelde-Tynaarlo en de Hondsrug. Het dal vulde zich in een tijdsbestek van duizenden jaren op met een metersdikke laag van verschillende soorten

² Ibidem.

³ Mondelinge mededeling Jan van den Broek. Zie ook Van der Broek 2007, 99.

📍 *Het grondgebruik rondom het Paterswoldsemeer rond 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.*

veen. Aan de randen was dit vooral matig voedselrijk zeggeveen (laagveen), in de kern vooral voedselarm veenmosveen (hoogveen).

Voor de middeleeuwse bewoners van de naastgelegen Hondsrug was dit natte landschap lange tijd ontoegankelijk. Het ‘niemandslân’ stond in de elfde eeuw als kloostergoed, behorende tot de Duitse abdijs van de Werden bekend als Hemmerwolde. Door een schenking kwam het bezit toe aan de bisschop van Utrecht. De naam Hemmerwolde betekent ‘wildernis behorende te Hemmen’. Daar, op de flank van de Hondsrug tussen Haren en Helpman, was sprake van een bisschoppelijk hof (Hof van Hemmen) van waaruit de ontginning van het veenland ten westen van het Hoornsdediep in gang is gezet. Het ontgonnen

landschap toonde zich in een smalle strokenverkaveling waarbij een groot aantal sloten werden gegraven in westelijke richting. De ontginning is voor zover we weten niet voorafgaand vastgesteld in een contract (cope) met een landsheer, waardoor de kavels konden worden doorgetrokken “also verre alsoe die vene gaet wonnen ende onghewonnen”, zoals men dat in die tijd noemde.⁴

De sloten werden gegraven met als doel om van de kletsnate wildernis goede landbouwgrond te maken. In eerste instantie lukte dat doordat de vele sloten zorgden voor de ontwatering van de bovenste laag van het veen. De gedraineerde veengrond bleek prima akkergrond voor het verbouwen van granen. Maar de ontwatering had een grote keerzijde: door de ontwatering klonk het veenpakket razendsnel in waardoor het ontgonnen landschap kwetsbaar werd voor wateroverlast. De bewoners schoven in eerste instantie verder op in het veen, en waren uiteindelijk genoodzaakt om hun boerderijplaatsen verhoogd aan te leggen om waterschade tegen te gaan. Toen ook het wonen op veenterpen niet langer volhoudbaar was, werd het gebied in de loop van de veertiende eeuw weer verlaten. Sommigen schoven verder het veen in en kwamen te wonen ter hoogte van de huidige Paterswoldseweg waar het terrein wat hoger was. Een aantal van de volmiddeleeuwse veenterpen zijn bewaard gebleven, onder andere op een eilandje midden in het Paterswoldsemeer.

In de eeuwen daarna kenmerkte het verlaten landschap zich in de vorm van uitgestrekte natte graslanden die door boeren uit Helpman en Haren gebruikt werden als hooiland. De iets kleiige graslandpercelen direct langs het Hoornsdediep konden ook als weiland worden gebruikt.⁵ De overwegend regelmatige blokverkaveling aan weerszijden van de ruim drie kilometer lange Wegsloot, zoals die zich op de kadastrale kaarten uit omstreeks 1830 toont, stamt vermoedelijk uit de periode waarin het gebied uitsluitend als hooiland in gebruik was.⁶ Daarbij is de oorspronkelijke opstreekende veenverkaveling grotendeels verloren gegaan. Het is overigens niet ondenkbaar dat de Wegsloot een vroegere nederzettingssas markeert.

Net als in de elfde eeuw ten tijde van de middeleeuwse veenontginning van Hemmerwolde speelde

4 Kuiken 2010, 50.

5 HISGIS, Fryske Akademy.

6 Carrière 2022, 34.

① De Hottingerkaart van omstreeks 1790 met daarop de ligging van de Hof te Hemmen (1). De kaart laat zien dat rond die tijd al een deel van het voormalige veenland bestond uit een grote plas water(2). Het gebied rondom werd gebruikt als hooiland door de boeren uit Haren (3) en Paterswolde (4). Rond de Wolddeelen (5) was de turfwinning inmiddels ook opgestart. Hier ontstonden twee veenplassen die we nu kennen als Sassenhein. De ligging van de Drentsche A is op de kaart aangegeven met (6).

de Hof te Hemmen halverwege de achttiende eeuw opnieuw een belangrijke rol in het gebied, dat nu bekend stond als Neerwolde. Het voormalige bisschoppelijke hof was inmiddels in handen van een zekere Jan Warmolts. Hij bezat naast het hof ook een grote hoeveelheid achter het hof gelegen opstrekkend veenland. Warmolts bedacht om het weinig rendabele hooiland af te laten graven zodat hij de uitgebaggerde veengrond als turf duur kon verkopen. In het jaar 1740 diende hij daarvoor een verzoek in bij de heren van Stad en Ommelanden. Warmolts kreeg groen licht in 1744 en liet bij gebrek aan lokale arbeid het graafwerk over aan een aantal Friezen uit Rottevalle en Oostermeer. Ze werden ter plaatse gehuisvest in een twaalfstal veenhutten.⁷ In navolging van Warmolts kochten meerdere veenbazen veengronden op in Neerwolde op voor de turfwinning. Door de vervening ontstond in de decennia daarna een groot meer dat we nu kennen als het Paterswoldsemeer. Rond 1850 stopte de vervening, vermoedelijk omdat de overgebleven veengronden te kleiig waren.⁸

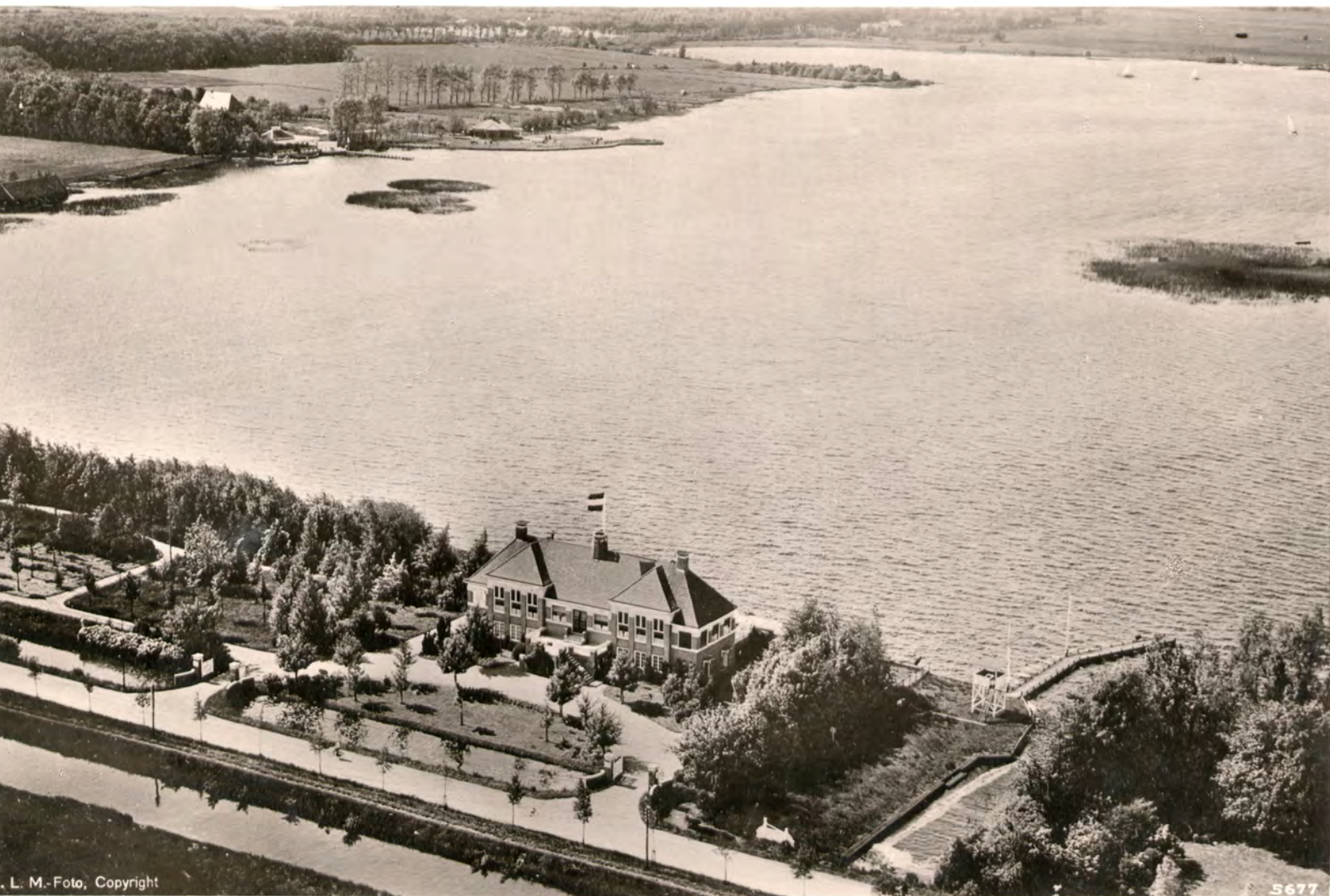
Het uitgeveende Paterswoldse meer werd vanaf het einde van de negentiende eeuw in toenemende mate bezocht door recreanten. In 1888 opende het Familiehôtel haar deuren, dat vanaf 1896 per paardentram bereikbaar was vanuit de stad. De aanleg van de Kunstweg (nu de Meerweg) heeft de recreatie verder aangewakkerd. Deze weg werd in 1907 aangelegd dankzij financiële steun van industrieel Jan Evert Scholten. Langs de weg liet hij De Paalkoepel en De Buitensociëteit bouwen. Vanuit de Paalkoepel begon Everts met het organiseren van zeil- en roeiwedstrijden. Sinds 1927 is het ook mogelijk om met een boot vanaf het Hoornsediep het meer op te varen via de Nijveensterkolksluis. Deze sluis werd aangelegd in een oude verveningswijk en doet nog altijd dienst. Ook het naastgelegen sluiswachtershuisje en diverse vervenershuisjes zijn bewaard gebleven.⁹

Om de recreatie rondom het Paterswoldsemeer verder te stimuleren en een betere aansluiting met de stad te realiseren werd in 1961 het Meerschap Paters-

7 Ibidem 50-51.

8 Ibidem 57.

9 Ibidem 60.

📍 Clubhuis van de Vereniging "Watersport-Paterswolde" aan het Paterswoldse Meer omstreeks 1925.
Bron: Groninger Archieven.

wolde opgericht. Uit deze samenwerking tussen de Gemeente Groningen, Haren en Eelde ontstond het plan om het 175 hectare grote meer met nog eens 100 hectare te vergroten. Tussen 1971 en 1973 werd begonnen met de aanleg van de Hoornseplas, gevolgd door het graven van het Hoornsemeer. In 1986 was de klus grotendeels geklaard.¹⁰

Glimmermaden

Madegebieden oftewel zeer natte hooilanden waren tot vlak na de Tweede Wereldoorlog zeer algemeen in het dal van de Dentsche Aa. Op historische kaarten zijn ze vaak te herkennen aan de smalle en langgerekte percelen die haaks liggen op een natuurlijke watergang. In het geval van de Glimmer Hooilanden bestond deze natuurlijke watergang uit de Drentsche Aa, die in de middeleeuwen in een aantal fasen gekanaliseerd is geraakt tot het Hoornse Diep. Behalve

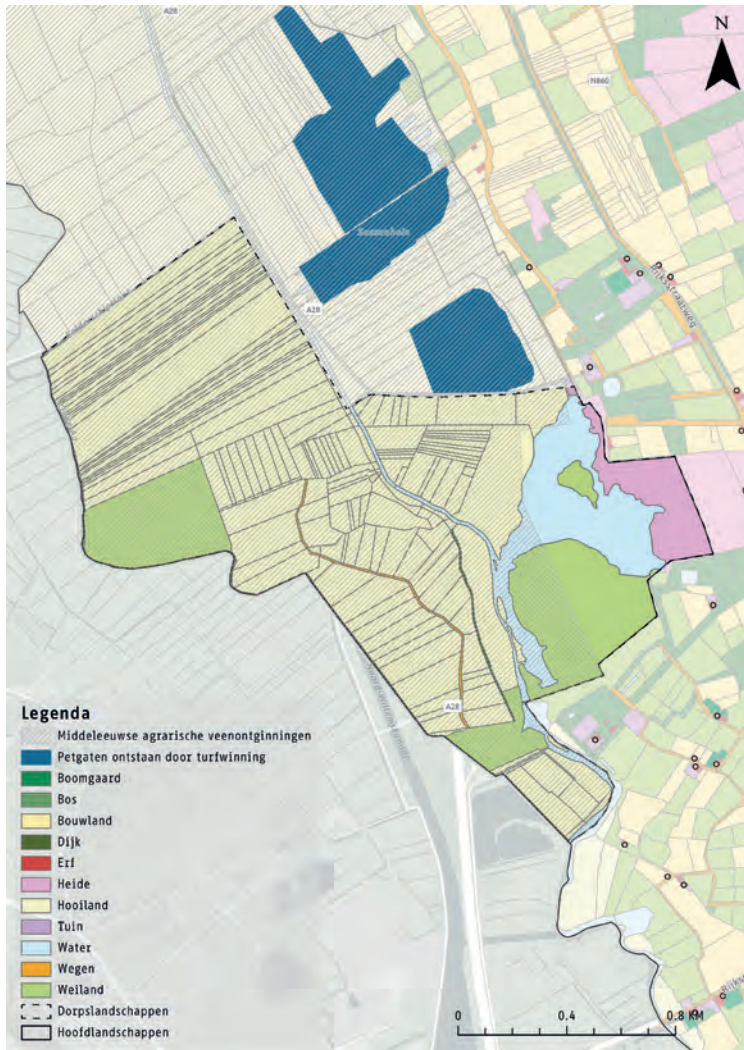
de smalverkavelde hooilanden die we met name in het noorden en midden van dit deellandschap op oude kaarten terug zien, was er in het oostelijke deel sprake van een tongvorming onverkaveld weiland (meent) dat in bezit was van de marke van Glimmen. Het gebied werd deels omringd door een waterpartij en wordt op een oude kaart uit omstreeks 1850 omschreven als hemrik.¹¹

Het woord 'hamrik' verwijst naar gemeenschappelijk gebruikte weilanden. Ham of hem/heem verwijst in het middelnederlands naar een nederzetting, -mrik is een verkorte vorm van mark/merk waarmee het gemeenschappelijk beheerde gebied van een nederzetting werd aangeduid.¹² Het onverkaveld weiland ten noordwesten van Glimmen kunnen we dus beschouwen als de gemeenschappelijke weide van dit esgehucht. Een andere naam voor hemrik is meent. Die naam komen we nu nog tegen als straatnaam. De

¹⁰ Ibidem 69.

¹¹ Topografisch Militaire Kaart omstreeks 1850.

¹² Etymologisch woordenboek, lemma 'hamrik'.

➊ Het grondgebruik van de Glimmermeden rond 1830. Bron: HISGIS, Fryske Akademy.

Meentweg liep vanouds vanuit de kern van Glimmen richting de hemrik en kruiste de oprijlaan van het Huis te Glimmen. Aanvankelijk was de hemrik grotendeels onverkaveld. Ze werd begraaasd door kudde vee die onder leiding van een herder in de ochtend met de koeien van verschillende Glimmense boeren richting de hemrik liep om aan het einde van de middag weer terug te komen. Dit oude gebruik van gemeenschappelijke beweiding heeft men in Glimmen relatief lang volgehouden. Met name in de zestiende en zeventiende eeuw werden veel van de hemrikken en meenten in andere gebieden geprivatiseerd en verkaveld. De hemrik van Glimmen lijkt in elk geval nog tot halverwege de negentiende eeuw in gebruik te zijn geweest als gemeenschappelijk weiland.¹³

13 HISGIS, Fryske Akademy.

Afgezien van de hemrik, de waterpartij ten noorden daarvan en een klein stukje heide in het oosten werden de Glimmermeden gebruikt als hooiland. De hooilanden lagen er het grootste deel van het jaar verlaten bij. Zowel de boeren als hun vee hadden er in de herfst en winter weinig te zoeken vanwege de drassige omstandigheden. In het voorjaar keerde het leven terug en veranderde het ruige en verlaten moerassige grasland in een kruidenrijk weidevogelparadijs. Op de weidevogels volgden de maaiers en de hooiers. De arbeiders hadden toegang tot het hooiland via een anderhalve kilometer lange weg vanuit Glimmen tot aan een brug ter hoogte van de Drentsche Aa. Aan de andere zijde van deze brug lagen de Glimmermeden. Het hooiland was ontsloten door een opgehoogde weg van anderhalve kilometer lang. Aan weerszijden van deze hooidijk lagen de vele kleine hooilandperceeltjes.

➋ Een kadastrale kaart van de Glimmermeden met daarop handgetekend de namen van de verschillende percelen. Bron: Groninger Archieven.

Het gras dat hier vanaf het vroege voorjaar ongestoord had kunnen groeien, werd in korte tijd door de inzet van vele arbeiders met rake zeisslagen gemaaid. Vermoedelijk bestond verreweg het grootste deel van deze drassige hooilanden uit dotterbloemhooilanden en blauwgrasland. Dotterbloemhooilanden werden in de winter in de regel niet bemalen en stonden van tijd tot tijd onder water, waarbij vruchtbare slibdeeltjes uit het stilstaande boezemwater afkomstig van de overstroomde Drentsche Aa werden afgevangen als soort van natuurlijke bemesting. De benodigde bodemdoorluchting die dotterbloemgraslanden nodig hebben werd door menselijk handelen bewerkstelligd doordat de boeren greppels en sloten in het grasland groeven.¹⁴ Blauwgraslanden zijn ontstaan uit natuurlijke broekbos- en zeggeveenmoerassen.¹⁵ Toen deze natuurlijke landschappen zo rond het jaar 1000 in cultuur werden gebracht, ontstond er een milieu waarin de blauwgraslanden tot wasdom konden komen. Ze werden zo genoemd vanwege de grijs-blauw gekleurde zegge.

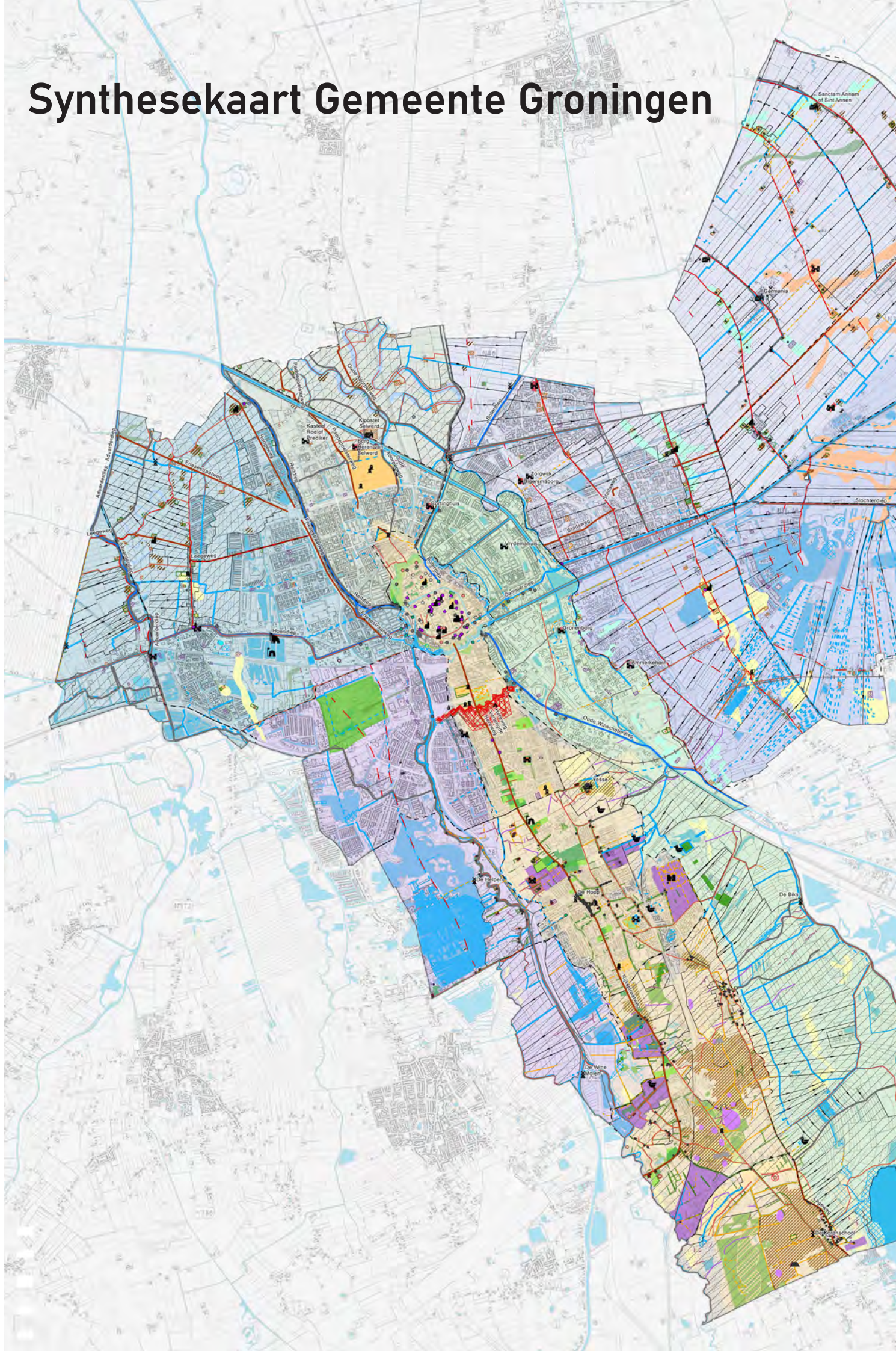
Een deel van de hooilanden tussen Haren en Glimmen (de Wolddeelen) zijn in de periode 1750-1850 vergraven, waarbij twee veenplassen zijn ontstaan. De plassen werden in het begin van de twintigste eeuw gekocht door Hein Aalderink. Samen met zijn vrouw Saskia heeft hij het gebied willen behouden voor de vissport en vanwege het natuurschoon. Hein en Saskia leven als eerbetoon voort in de naam van het gebied: Sassenhein.

14 Ecopedia.be.

15 Hosper 1984, 114.

Synthesekaart Gemeente Groningen

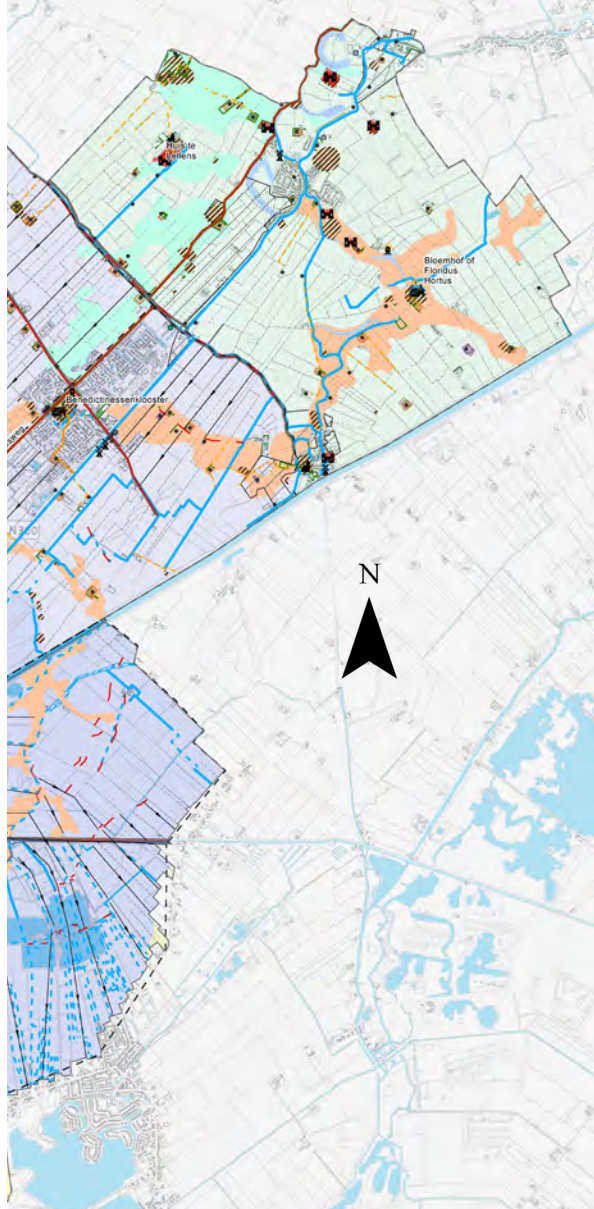

Synthesekaart - korte omschrijving van de legenda-eenheden

In deze landschapsbiografie van de gemeente Groningen zijn een groot aantal landschapstypen en landschapselementen voorbij gekomen. De meest kenmerkende structuren en elementen zijn samengevoegd op de synthesekaart. Hieronder worden een aantal legenda-eenheden op volgorde van ondergrond (zand, klei, veen) kort ingeleid en in hun context geplaatst.

Megaflute van de Hondsrug

Het meest kenmerkende landschapsrelict binnen het zandlandschap van de Hondsrug is de Hondsrug zelf. Ze is ontstaan als zogenaamde megaflute tijdens de één na laatste ijstijd. Toen tegen het einde van het Saalien het klimaat langzaam begon op te warmen, kwamen er onder het ijs gigantische smeltwaterstromen op gang. Door de schurende werking van het water in combinatie met de druk van het landijs sleten in noordnoordwest-zuidzuidoostelijke richting dalen uit tussen het eerder afgezette keileem. Door de hoge druk van het ijs werd het keileem aan weerszijden van de smeltwaterstromen opzij geduwd, met als gevolg een aantal lange parallel naast elkaar gelegen keileemruggen. De Hondsrug is daarvan de langste, breedste en hoogste.

Legenda

Hoofdlandschappen

- Het beekdallandschap van de Hunze
- Het klei-op-veenlandschap van Leegkerk en Hoogkerk
- Het veenontginnings- en verveningslandschap van de Drentsche Aa
- Het veenontginningslandschap van het Centrale Wold
- Het veenontginningslandschap van het Duurswold
- Het zandlandschap van de Hondsrug
- Het zeekleilandschap van de Fivel
- Het zeekleilandschap van het Reitdiep en de Koningstaagte

Aardkundig

- Dekzandwelvingen
- Droogdal
- Kreekinversierug
- Kwelderwal
- Megaflute
- Pingoruijn
- Rivierrestgeul
- Zeerestgeul
- Getij-inversierug

Ontginningsassen

- Nederzettingen met lintbebouwing
- Verlaten nederzettingen
- Richting veenontginningen
- Verkaveling
- Oorspronkelijke verkaveling behouden

Waterstaat

- Overige waterloop
- Verdwenen waterloop
- Primaire waterloop
- Overig water voor 1832
- Overig waterl
- Oude meanders en overig verdwenen waterlopen
- Dijk of kade
- Haven
- Haven, verdwenen

Infrastructuur

- Primaire weg
- Overige weg
- Kerkenpad
- Zandweg/onverhard
- Weg voor 1832
- Verdwenen spoorlijn
- Bundel karrensporen

Groen

- Bos
- Landschappelijk groen
- Parken
- Houtwal
- Groen
- Begraafplaatsen
- Oude buitenplaats
- Villatuin
- Opgaand groen
- Tuinmuur

Nederzettingen

- Huisplaats
- Verdwenen huisplaats
- Borg of kasteel
- Herkenbare wierden
- Essen
- Haren boerderijplaatsen
- Eendenkooien
- Hunebed
- Verdwenen hunebed
- Kloosterterrein
- Traditionele molens
- Kerk, nu verdwenen
- Kerk
- Boerderij of woonhuis

- Oorlog en defensie
- Onderwijs, wetenschap, overheid en zorg
- Kalkoven
- Steenfabriek
- Strokkartonfabiek
- Suikerfabriek
- Industriemolen
- Rosmolen
- Scheepswerf

Oorlogdefensie

- Anti-tankmuur
- Bunker
- Interneringskamp, nu verdwenen
- Oorlogsgraven/monument begraafplaats
- Versterking
- Anti-tankgracht, 1940-1945
- Anti-tankgracht, 1940-1945, nog herkenbaar
- Landweer, nu verdwenen
- Loopgraven, 1940-1945
- Loopgraven, 1940-1945, nog herkenbaar
- Oorlogdefensie

Gemeentegrenzen

- Gemeentegrenzen
- Dorpslandschappen

Doorbraakdal van de Besloten Venen

Een ander landschappelijk fenomeen dat tijdens het Weichselien is ontstaan en nu nog goed terug te vinden is op de hoogtekaart is een groot doorbraakdal dat tussen Glimmen en Noordlaren ligt. We kennen dit laaggelegen terrein tegenwoordig als de Besloten Venen. Doorbraakdalen vinden we op plekken met veel reliëf. Tijdens de laatste fase van het Weichselien, toen de ondergrond permanent bevroren was (permafrost) stroomde hier smeltwater van hoog naar laag en sleet een dal uit. Wanneer de helling die was gericht op het zuiden voldoende werd opgewarmd door de zon, veranderde de bodem in een papperige massa en schoof vervolgens vaak zand over de helling naar beneden, daarbij geholpen door de permafrost (ondiepe vorstgrens in de bodem). Vervolgens raakte het dal aan het einde van het Weichselien nog verder opgevuld met inwaaierendekzand. Tot die tijd had de Drentsche Aa door de Besloten Venen richting de Hunze gestroomd, maar vanwege de blokkade moest de rivier haar bedding richting het noorden verleggen.

Pingoruïnes

De oorsprong van het markante 'maankrater' reliëf tussen Haren en Noordlaren, waar tal van kleine ronde depressie in het oog springen na een blik op de hoogtekaart, ligt eveneens in de laatste fase van het Weichselien. Rond Glimmen en Onnen liggen diverse van dit soort pingo's met randwallen. Vanwege haar ouderdom, de hoge kans op archeologische vondsten (jagers en verzamelaars sloegen vaak hun kampen op aan de rand van een pingoruïne) en de vaak hoge ecologische waarden zijn pingoruïnes belangrijke identiteitsdragende landschapselementen binnen het zandlandschap.

Kloosterreinen

Kloosterterreinen kwamen binnen de gemeente voor in alle deellandschappen. De plekken van de vroegere kloosterterreinen zijn vaak nog duidelijk in het landschap terug te vinden aan de hand van een oude gracht of een markante ophoging in het landschap en zijn om die reden belangrijke cultuurhistorische vlakelementen. Van het kloosterrein bij Wittewierum is de gracht bewaard gebleven. Bij Selwerd vormt de oprijlaan naar het klooster een belangrijk relict van de kloostertijd.

Essen

Langs de Hondsrug vinden we op oude kaarten verschillende middeleeuwse akkercomplexen terug. Veel van deze essen zijn inmiddels door bebouwing niet meer als zodanig in het landschap te herkennen. Daar waar de historische essen nog wel als akkerbouwgrond worden gebruikt, zoals bijvoorbeeld de es van Noordlaren, is de kleinschalige verkaveling door schaalvergroting verloren gegaan, maar is het open akkercomplex als geheel nog wel herkenbaar.

Opgaand groen

Het zandlandschap van de Hondsrug is heel bosrijk. Bossen hebben door de geschiedenis heen vanaf het holoceen altijd een plek gehad binnen dit hoofdlandschap. Oerbossen sierden bijvoorbeeld de hoogste en droogste delen van het prehistorische zandlandschap, destijds hoofdzakelijk bestaande uit eiken-lindenbossen. Met de komst van de mens werden delen van dit oerbos gekapt zodat de ondergrond in gebruik kon worden genomen als akker. Daar waar de keileem te ondiep in de ondergrond werd aangetroffen, lieten de boeren het bos staan. Vanwege de keileem stagneerde de waterafvoer hier, met ongunstige gevolgen voor de akkerbouw. Op oude kaarten vinden we deze hoogopgaande gebruiksbossen op ondiepe keileem terug als 'holt'. Het waren gebruiksbossen bedoeld voor het verkrijgen van timmerhout. De meeste holten zijn in de zestiende en zeventiende eeuw alsnog gekapt om plaats te maken voor akkers. Naast de holten waren er ook bosweides. Deze bosweides stonden bekend als 'loo' (hooggelegen bosweide) en 'laar' (laaggelegen bosweide), vandaar ook een plaatsnaam als Noordlaren. Het Noordlaarderbos en de Appèlbergen zijn relatief jonge bossen die zijn aangeplant op voormalige heideterreinen.

Heidevelden

Heidevelden zijn heel lang kenmerkend geweest voor het zandlandschap van de Hondsrug. Halverwege de negentiende eeuw bestond het grootste deel van het zandlandschap tussen Haren en Noordlaren nog uit uitgestrekte heideterreinen. De heide, die eeuwenlang begraaasd werd door schaapskuddes en daardoor zeer open was van karakter, groeide aan het einde van de negentiende eeuw meer en meer dicht, dit omdat schaapsmest met de introductie van kunstmest minder belangrijk werd. Ook wilde de regering in de negentiende eeuw dat de

heidevelden verdeeld werden onder de gerechtigden, zodat deze konden worden ontgonnen en intensiever gebruikt. Het gevolg was het verdwijnen van de schaapskuddes. Midden in het Noordlaarderbos en bij Appèlbergen ligt een bundel van middeleeuwse karrensporen. Ze maakten deel uit van een secundaire handelsroute tussen Groningen en Coevorden. De resterende heidevelden worden tegenwoordig als natuureservaat beheerd.

Houtwallen

Houtwallen zijn erg kenmerkend voor het zandlandschap van de Hondsrug. Ze hadden een duidelijke veekerende functie en werden aangelegd aan weerszijden van een veedrift of als omheining langs een akker of kamp. Het woord 'kamp' verwijst naar 'omheind, ontgonnen deel van de woeste grond'. De omheining bestond uit een aarden wal met begroeiing. Rond Haren, Glimmen, Onnen en Noordlaren zijn nog talrijke houtwallen bewaard gebleven. Ze vormen daarmee belangrijke levende dragers van het landschap.

Netwerk van zandwegen en puinwegen

Een deel van het wegennetwerk binnen het zandlandschap van de Hondsrug bestaan uit zand- en puinwegen. Behalve het tussen 1822 en 1824 verharde Groninger deel van de straatweg tussen Groningen en Zwolle en de in 1848 verharde Zuidlaarderweg bestonden alle wegen in de negentiende eeuw nog uit zandwegen. Ze werden onderhouden door de markegenoten. De nu nog resterende zandwegen vertegenwoordigen een hoge cultuurhistorische waarde.

Borgterreinen en landhuizen

Binnen het zandlandschap van de Hondsrug zijn een groot aantal plaatsen aan te wijzen waar vroeger een landhuis of borg heeft gestaan, of waar deze terreinen gedeeltelijk of in zijn geheel nog aanwezig zijn. Een aantal van deze aanzienlijke huizen stamt uit de middeleeuwen. We kennen ze als borgen. Dit waren naast de kerken en de kloosters de eerste gebouwen die uit steen waren opgetrokken. Ze hadden een duidelijk verdedigbare functie. In de loop van de zestiende, zeventiende en negentiende eeuw verschenen er op veel andere plaatsen landhuizen. Het waren buitenplaatsen en landgoederen voor rijke lieden uit de stad. Kenmerken voor de landhuizen zijn de vaak weelderige siertuinen, moestuinen, boom-

gaarden en de lange oprijlanen. Ook het oude zee-kleilandschap is rijk aan borgterreinen. Zowel in het meest oostelijke deel van de gemeente rondom Witterwium, Lellens en Woltersum als in het noordelijke deel (Ter hoogte van Zernike) zijn ze op oude kaarten en op basis van archeologisch onderzoek nog aan te wijzen. Van de steenhuizen zelf rest geen spoor meer. Vaak zijn de grachten rondom het borgterrein nog wel bewaard gebleven.

Relicten uit de Tweede Wereldoorlog

In de periode 1940-1944 werden in Groningen verschillende verdedigingswerken aangelegd, voornamelijk aan de zuid- en oostzijde van de stad. Na de invasie in Normandië werden deze versterkingen verder uitgebreid. De verdedigingswerken bestonden uit loopgraven, een tankgracht, wapenopstellingen en prikkeldraadversperring. Enkele mitrailleurnesten van hout en aarde werden gebouwd achter de loopgraven, ter hoogte van het Stadspark. De bijbehorende tankgrachten lagen verder naar het oosten en liepen parallel aan de prikkeldraadversperringen en loopgraven, die van noord naar zuid door het gebied liepen.

Kwelderwallen

Een kwelderwal is een door de zee opgeworpen rug van zandige kalkrijke klei. Vanwege het zandige karakter liggen ze hoger in het landschap dan de naastliggende ingeklonken en met zware knipklei gevulde kwelderbekkens. Vanwege deze eigenschap waren dit de plekken waar de eerste kolonisten zich hebben gevestigd. Binnen de gemeente Groningen kunnen we één kwelderwal aanwijzen die vanwege haar omvang ook nog als zodanig in het landschap is te herkennen. Ze wordt gemarkeerd door de wierde Hemert en zet zich in noordwestelijke richting voort langs de lijn van de wierden Stedum, Westerwijtwerd en Middelstum.

Kreekinversieruggen en zeerestgeulen

Kreekinversieruggen en zeerestgeulen zijn kenmerkend voor het oude zee-kleilandschap. Ze markeren de oude geulen die ten tijde van de eerste bewoningsfase nog door het kwelderlandschap stroomden. De zandige en daardoor iets hoger gelegen oevers werden door de toenmalige bewoners benut voor het opwerpen van wierden. In de loop van de middeleeuwen zijn de geulen dichtgeslibd en opgevuld geraakt met zandige klei, waardoor ze nu iets

hoger in het landschap liggen en als basis dienen voor de kronkelige verbindingswegen tussen de verschillende wierdedorpen. Op basis van hoogtekarten en bodemkaarten is de loop van deze voormalige rivieren nog goed te reconstrueren. De meest markante sporen zijn achtergelaten door de Fivel en de Hunze. Op de kaart zijn deze rivieren als blauwe stippe lijn terug te vinden.

Wierden

Veel van de wierden daterend uit de late ijzertijd en Romeinse groeiden in de middeleeuwen uit tot dorpswierden. Daarnaast werden er in de middeleeuwen ook nieuwe wierden opgeworpen. Het gaat hier om huiswierden die in het in het door bodemdaling getroffen ontgonnen veengebied werden opgeworpen alvorens de bewoners door teveel wateroverlast verder het veen introkken. Veel van de eerder bewoonde wierden zijn weer verlaten en door overstromingen overslibd geraakt.

Dekzandwelingen

Binnen de middeleeuwse veenontginningslandschappen zijn op diverse plekken dekzandwelingen aan te wijzen. Ze zijn ontstaan aan het einde van de laatste ijstijd en markeren vaak de ankerplaatsen voor de opschuivende bewoning in het veen. Nederzettingen die eerder dicht langs de ontginningsbasis lagen en steeds dieper het veen inschoven, bleven op de iets hoger liggende zandgronden steken. De dorpen Middelbert en Engelbert zijn op een dekzandwelling gelegen.

Ontginningsrichting en bewoningsassen

Grote delen van de gemeente Groningen bestonden tot het jaar 1000 uit uitgestrekte veenmoerasen. Vanuit verschillende rivieren en vanuit het al langer bewoonde kweldergebied trokken kolonisten de venen in en groeven daar lange ontwateringssloten. Van tijd tot tijd bleef de toenmalige bewoning steken in het veen, om daarna weer verder op te schuiven richting het nog niet ontgonnen hoogveenmoeras. De plaatsen waar de bewoning één of twee generaties bleef steken tekenden zich vaak nog in de verkaveling af al lange lijnen haaks op de ontginningsloten. Deze bewoningsassen staan op de kaart aangegeven met rode lijnen. Ze hebben vaak een hoge archeologische verwachtingswaarde vanwege de eerdere middeleeuwse bewoningsgeschiedenis. Uiteindelijk zijn grote delen van het ontgonnen veen

door de toenmalige boeren verlaten omdat het te nat was geworden voor bewoning. Het verlaten land werd in de eeuwen daarna gebruikt als hooiland. De middeleeuwse ontwateringssloten zijn deel bewaard gebleven in de opstreckende verkaveling die erg kenmerkend is voor dit landschapstype.

Veenterpen

Veenterpen markeren de plekken van middeleeuwse boerderijen, die vanwege toegenomen wateroverlast door inklinkend veen op een kleine verhoging werden aangelegd. Ze komen verspreid voor in het gehele middeleeuwse veenontginningslandschap langs de oude bewoningsassen en langs de oude rivierbeddingen van de Drentsche Aa, de Hunsinge, de Kleislout en de Fivel.

Hooiwegen

Het veen in het beekdal van de Hunze werd vanuit de al langer bewoonde esdorpen op de Hondsrug ontgonnen. Vanwege het natte karakter van het landschap waren de ontgonnen veenbodems uitsluitend geschikt als hooiland. Om overstromingen vanuit de van tijd tot tijd hoog opgestuwde Hunze tegen te gaan werd er in de dertiende eeuw een dijk aangelegd langs de oevers van deze rivier. Haaks op deze dijk werden dwarsdijken of zijdwenden aangelegd zodat er polders ontstonden. De zijdwenden werden gebruikt als hooiweg op het moment dat het hooi in de zomermaanden geogst moest worden. De hooiwegen liggen in de dalgebieden van de Hunze en de Drentsche Aa en stonden in verbinding met de esdorpen Haren, Onnen, Glimmen en Noordlaren.

Eendenkooien

Een eendenkooi is een plek waar van oorsprong eenden werden gevangen voor consumptie. Binnen de gemeente Groningen waren ze gelegen in de laagste en natste delen van het landschap; met name in de beekdalen van de Hunze en de Drentsche Aa.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

- Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)** 16, 20, 110, 121, 131, 139
- Adobe Stock** 22, 27, 28
- Ben Westerink** 30, 31, 32, 44, 46, 120, 149
- Eerste Waterstaatskundige Kaart van Nederland** 76
- Gemeente Groningen** 13, 21, 51
- Geopark Hondsrug** 99
- Geodienst** 16, 25, 55, 62, 73, 83, 88, 104, 116, 128, 136, 146, 160, 172
- George Stubbs** 63
- Google Maps (Lindelaan Lellens)** 119
- Groninger Archieven** 58, 59, 60, 61, 64, 66, 67, 69, 71, 75, 80, 92, 94, 96, 99, 108, 111, 113, 140, 143, 154, 157, 166, 178, 179
- Hannah ter Steege** 11, 45
- HISGIS, Fryske Akademy** 50, 62, 63, 64, 91, 107, 112, 119, 121, 122, 124, 125, 130, 132, 163, 165, 166, 174, 176, 179
- Historische Vereniging Ten Boer** 153
- Historische Kring Ten Post en omstreken** 48
- Hottingerkaart (1788-1792)** 94, 95, 167, 168, 177
- Huguenin** 70, 164
- Jan van den Broek** 33, 52, 155
- Jeroen Zomer** 17
- Jesse Bajema** 82
- Land van Ons** 64, 98
- Marco Glastra/Het Groninger Landschap** 79, 111
- Meindert Schroor** 37, 175
- Paul Noomen** 38
- Peter Vos** 35
- Rob van Eerden** 44
- Stiboka blad 70/7W Groningen** 90, 106, 118, 129, 138, 148, 162, 174
- Theo Spek** 41
- ToonBeeld fotografie & vormgeving (Frans de Vries)** 27, 29
- Topografisch Militaire Kaart van Nederland** 68, 78, 108, 164, 167
- Topografische Kaart van Nederland** 40, 43, 141, 151
- Wikicommons** 123, 130, 151
- Wikimedia/Gouwenaar** 29

LITERATUUR

- Abbes, J., Bakker, J., Roelevink, B., Spek, T., Volders, G., & Wegman, R. (red.) (2021). *Landschapsbiografie van Westerwolde*. Assen: Van Gorcum.
- Bajema, J. (2024). *Van esdorp tot noordelijke hoofdstad: Een onderzoek naar de invloed van de ondergrond, het watersysteem en het wegenpatroon op de historisch-ruimtelijke ontwikkeling van de stad Groningen*. Masterscriptie Landschapsgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.
- Bieleman, J. (2008). *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*. Amsterdam: Boom.
- Boer-Sap, S. (1987). *Spoorwegen in Groningen. Stad en lande*, historische reeks nr. 6. Utrecht: Matrijs.
- Boersma, J.W., J.F.J van den Broek & G.J.D. Offerman (1990). Groningen 1040. *Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum: Profiel.
- Broek, J. van den (2011). *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze*. Assen: Van Gorcum.
- Broek, J. van den (2015). Groningen en het Drentse water. Verkenningen in de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van Centraal-Groningen. 5. Tussen Aduard en Drentse A (13e-14e eeuw). Groningen: S.N.
- Broek, J. van den (2017). *Landschap lezen. De ontwikkeling van landschap en infrastructuur van Centraal-Groningen tot ca. 1600*. 3. *Van kussen tot diep bord : de transformatie van het Centrale Woldland II*. Groningen: [eigen uitgave]
- Broek, J. van den (2019). Landschap lezen. Zwerven door Fivelgo (en Hunsingo). Aantekeningen over de landschapsgeschiedenis van het Hogeland. www.vanlauwerstoteems.nl/zwerven-door-fivelgo.html
- Broek, J. Van den (2019). Langs de Drentsche Aa. Aantekeningen en plaatjes, bijeengebracht voor een voordracht voor het NIVON Groningen-Assen op 19 november 2019. www.vanlauwerstoteems.nl/drentsche-aa.html
- Bulder, E. (1987). *Haren tussen Hunze en A: geschiedenis van de Harener Waterstaat*. Haren: Boomker.
- Carrière, J. (2022). *Het Paterswoldsemeer: van veen naar recreatiegebied. Een interdisciplinair onderzoek naar de landschapsgenese en landschapshistorische gelaagdheid*. Masterscriptie Landschapsgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.
- Deterd Ouwe Weme, M. (2015). *Landschapsgenese van het Gorechter Hunzedal. Reconstructie en ontwikkeling van het Esser corpus- en provinciaal land (1215-1766)*. Masterscriptie Landschapsgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.
- Duijvendak, M.G.J. et al. (red.), (2009). *Geschiedenis van Groningen* (3 dln). Zwolle: Waanders.
- Feenstra, H., M. Hillenga, O. Doornbos & W.R. Foorthuis (2001). *Ten Boer. Eén gemeente, negen dorpen*. Bedum: Profiel.
- Formsma, W.J. (1987) *De Ommelander Borgen en Steenhuizen*. Groninger Historische Reeks 2. Assen: Van Gorcum.
- Gijsberts, W.M., (1999). *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa 1300-1750*. Hilversum: Verloren.
- Groenewoudt, B. & T. Spek (2015). 'Woodland Dynamics as a Result of Settlement Relocation on Pleistocene Sandy Soils in the Netherlands (200 BC–AD 1400)'. In: *Rural Landscapes: Society Environment History* 2, pp.
- Hofman, B. (2007). *Groningen Groeit. Van Nieuwe Stad tot Meerstad*. Assen: In Boekvorm.
- Jong, M. de en R. Kruisman (2019). 'Hervonden Hunz : oude en nieuwe sporen van een rivier bij de middeleeuwse stad'. In: *Hervonden Stad* 24, pp. 80-95.
- Koldam, E. van (2021). *Historisch jaarboek Groningen 2021*. Assen: Van Gorcum.
- Kortekaas, G.L.A.G.A (1996). 'Graven in Lieuwerderwolde'. In: *Hervonden Stad* 4. pp. 51-62.
- Kortekaas, G.L.A.G.A (2000). 'Archeologie in 1999'. In: *Hervonden Stad* 5. pp. 4-24.
- Kortekaas, G (2013). 'Leeg land Een laatmiddeleeuwse krimpregio langs de Hondsrug?' In: *Hervonden Stad* 5. pp. 83-94.
- Keuning, H.J. (1974). *De regio Groningen: de geografisch-economische geschiedenis van een regionale centrum-stad en haar ommeland*. Groningen: Tjeenk Willink.
- Kubbinga, A. (1991). *Helpman*. Groningen: Boekhandel Wolters.
- Kuiken, K (2010). Van 'niemandsland' tot Meerschapp Duizend jaar waterstaat in Haren bewesten de Hondsrug. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 19, 2, pp. 45-56.
- Ligtendag, W.A. (1994). *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Ligtendag, W.A., (1988). *Cultuurhistorisch onderzoek landinrichtingsgebied Haren*. Rapport Universiteit van Amsterdam.

- Meijles, E. (2015). *De ondergrond van Groningen: Een geologische geschiedenis*. NAM <https://research.rug.nl/en/publications/cb82f1dc-2fce-4fce-b178-9e7343c1e48d>.
- Miedea, M. (1983). *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenlandschap ten noordwesten van Groningen*. Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Mol, J. A., & Zomer, J. (2015). 'Gerkesklooster en zijn ontginningsactiviteit in Langewold omstreeks 1300'. In: *Stad & Lande*, 2015(3), pp. 30-35.
- Mol, J. A., & de Langen, G. (2016). 'Terpenbouw en dorpsvorming in het Friese kustgebied tussen Vlie en Eems in de volle middeleeuwen'. In: A. Nieuwhof (Ed.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden*. Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek, vol. 98, pp. 99-128. Groningen: Vereniging voor Terpenonderzoek.
- Noomen, P. N. (1990). 'Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad'. In: J. W. Boersma (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum: Profiel, pp. 97-144.
- Nieuwhof et al (2018). *Terpen en Wierdenland. Een verhaal in ontwikkeling*. Groningen: Vereniging voor Terpenonderzoek.
- Nieuwhof, A., & Schepers, M. (2016). 'Living on the Edge: Synanthropic Salt Marshes in the Coastal Area of the Northern Netherlands from around 600 BC'. In: *Archaeological Review from Cambridge*, 31(2), pp. 48-74.
- Postma, O. (1934) *De Friesche Kleihoeve: bijdrage tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen*. Leeuwarden: Noord-Nederlandse Boekhandel.
- Priester, P. R. (1991). 'De economische ontwikkeling van de landbouw in het Oldambt in de negentiende eeuw'. In: *Het Oldambt: nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen*, pp. 95-104.
- RAAP rapport 4413 (2020). Erfgoed in de gemeente Groningen Een interdisciplinaire s gisch, historisch-geografisch, historisch-bouwkundig en stedenbouwkundig erfgoed in de gemeente Groningen.
- RAAP-NOTITIE 5575.(2016) Plangebied SuikerUnie-terrein / Peizerweg.Gemeente Groningen. Een cultuurhistorische analyse en waardestelling
- Sanden, W van der (2018). *Geschiedenis van Drenthe*. Assen: Van Gorcum.
- Schroor, M. & J. Meijering (2007). *Golden Raand. Landschappen van Groningen*. Assen: In Boekvorm.
- Schroor, M (2009). *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad*. Amsterdam: SUN.
- Smit, G. (1973). 'Over de historische geografie van Onnen'. In: *Driemaandelijksche bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland*. Vol 25, pp. 81-104.
- Smit, G. (1975). Over de historische geografie van Haren. *Driemaandelijksche bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland*. Vol 27, pp. 51-83.
- Spek, T. et al. (2015). *Landschapsbiografie van de Drentsche Aa*. Assen: Van Gorcum.
- Stouthamer, Cohen & Hoek (2020). *De vorming van het land. Geologie en geomorfologie*. Utrecht: Perspectief Uitgevers
- Ufkes, A. & J. Schoneveld (1997). Een archeologisch onderzoek op het kloosterterrein van Selwerd, gemeente Groningen. ARC 5.
- Veenman, F. en G. Kortekaas, 'Verslag archeologie in 2011' in: *Hervonden Stad* 17 (2012), 6-32.
- Westerhuis, G. (2023). *Hoe weidevogels zich staande houden in de Greidhoeke (of niet). Een analyse van de landschapsveranderingen vanuit weidevogelperspectief (1950-2021)*. Masterscriptie Landschapsgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.
- Westerhuis, G., Wiersma, J. & Spek, T., G. (2023) *Landschapsbiografie van het Reitdiepgebied*.
- Westerink, B. (2022). *Wierdenlandschap*. Bornmeer: Noordboek.
- Wiersma, J. (2021). *Landschapsbiografie Middag-Humsterland*.
- Woude, A. M van der., & de Vries, J. (1995). *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam: Balans.
- Zomer, J. (2016) *Middeleeuwse veenontginningen in het getijdenbekken van de Hunze. Een interdisciplinair landschapshistorisch onderzoek naar de paleogeografie, ontginning en waterhuishouding (ca 800-ca 1500)*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

